

XXIV. évf.

1. szám

A.D. MMXXIII

Tartalom / Content

Tanulmányok / Studies

- Szemponatok a hét bűnbánati zsoltár 16–17. századi protestáns kiadástörténetéhez
Notes on the Protestant publication history of the seven Psalms of Confession in the 16th and 17th centuries
Imre Mihály 5
- Mentalitás és vallás összekapcsolódásának aspektusai és lehetséges modelljei
Aspects and possible models of the link between mentality and religion
Juliane Brandt 51
- Grósz József, egy 20. századi főpap ábrázolási módjai
Portraits of a 20th-century prelate, József Grósz
Sági György 72
- Klerikalizmus vagy önvédelem? A Szegedi Katolikus Kör politikai küzdelmei 1911–1914
Clericalism or self-defense? The political struggles of the Catholic Circle of Szeged 1911–1914
Vágfalvi Zoltán Csaba 88

Dokumentum / Document

Források a Bányai Evangélikus Egyházkerület és a
pünkösdisták intézményes kapcsolatához az 1940-es évekből
Sources for the institutional relationship between the
Lutheran Diocese of Bánya and the Pentecostals from the
1940s

Wintermantel Balázs..... 114

Recenziók / Reviews

V. László Zsófia: Példás asszonyok – Női szerepek változása
a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825) című
könyvéről

Thoughts on V. László Zsófia's book Példás asszonyok – Női
szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében
(1711–1825) [Exemplary Women – Changes in Women's
Roles in the Light of Protestant Funeral Orations (1711–
1825)]

(ism.: Maczák Ibolya)..... 141

E számunk szerzői / The authors of this issue 144

———— *TANULMÁNYOK / STUDIES* ————

SZEMPONTOK A HÉT BŰNBÁNATI ZSOLTÁR 16–17. SZÁZADI
PROTESTÁNS KIADÁSTÖRTÉNETÉHEZ

NOTES ON THE PROTESTANT PUBLICATION HISTORY OF THE
SEVEN PSALMS OF CONFESSION IN THE 16TH AND 17TH
CENTURIES

Imre Mihály
DE BTK

ÖSSZEFOGLALÁS

A hét bűnbánati zsoltár (katolikus számozás szerint: 6., 31., 37., 50., 101., 129., 142.; a protestánsoknál: 6., 32., 38., 51., 102., 130., 143) fontos szerepet játszott a bűnvallás és a gyónás folyamatában, a szent-ségek egyike. A 17. század elejétől jelentős hazai katolikus szerzők verses és prózai imádság formájában dolgozták át azokat: Pázmány Péter, Ferencffy Lőrinc, Kopcsányi Márton, Draskovich János. A protestánsok az 51. zsoltár több változatát készítették el és adták ki a 16-17. században (Rimay János). A protestantizmus elutasította a gyónást, így a hét bűnbánati zsoltár szerepét, liturgikus jelentőségét is tagadták. A 17. század első harmadában a pietizmus azonban felerősíti a bűnvalló spiritualitás jelentőségét, és több hazai átdolgozása születik a bűnbánati zsoltároknak (Philipp Kegel, Tranovsky Jiřík, [Georgius Tarnoscus], Joannides Jiřík, Debreceni Péter). Pápai Páriz Imre Keskeny út c. műve a puritánizmus kegyességét követve a bűnvallás jelentőségét hangsúlyozza. Ezért is jelenik meg 1662-től sokszor Pápai Páriz művének – amelynek sok kiadása készült a 18. században – függelékeként a hét bűnbánati zsoltár.

ABSTRACT

The seven Psalms of Confession (Psalms 6., 31., 37., 50., 101., 129., and 142 in the Catholic tradition; Psalms 6., 32., 38., 51., 102., 130., and 143 according to the Reformed numbering) have played an important role in the process of confession and penance, as one of the sacraments. From the beginning of the 17th century, major Catholic writers in Hungary adapted them in the form of poetic and literary prayers: Péter Pázmány, Lőrinc Ferencffy, Márton Kopcsányi, János Draskovich. In the 16th and 17th centuries, Protestants prepared and published several versions of Psalm 51 (Rimay János). Protestantism rejected confession, and thus denied the role and liturgical signifi-

cance of the seven Psalms of Confession. In the first third of the 17th century, however, pietism intensifies the importance of confessional spirituality and several national adaptations of the Psalms of Confession emerge (Philipp Kegel, Jiřík Tranovsky, [Georgius Tarnoscius], Jiřík Joannides, Péter Debreceni). The book *Keskeny út* (The Narrow Road) written by Imre Pápai Páriz emphasizes the importance of the confession of sins, following the piety of Puritanism. For this reason, the seven Psalms of Confession are often published as an appendix to the work of Pápai Páriz from 1662, with many subsequent editions produced in the 18th century.

Kulcsszavak: bűnbánati zsolttár, pietizmus, kegyesség, puritanizmus

Keywords: penitential psalm, psalms of confession, pietism, piety, puritanism

1.

1662-ben jelent meg Sárospatakon Rosnyai János kiadásában Pápai Páriz Imre *Keskeny út...* című műve, amelynek önálló címlappal ellátott függeléke van: *Szent Davidnak Hét Poenitentia-tartó Soltári*.¹ A cím után bibliai idézet áll: „Meg ne emlékezzél Uram vétkeinkről, sem a mi Atyánk vétkeiről, és bosszút ne ály rajtunk, bűneinkért.” A kis kötetke folytatólagos ívjelzéssel csatlakozik Pápai Páriz művéhez. A VI., XXXI., XXXVII., L., CI., CXXIX., CXLII zsolttár szövegét adja közre.² Megjegyzendő, hogy a későbbi szakirodalomban megjelent egy olyan vélemény, miszerint a hét bűnbánati zsolttár kiadását Debreczeni Kalocsa János kezdeményezte – sőt: azt egyenesen az ő művének tartja Zoványi Lexikona–, majd Takács Béla monográfiája a

¹ RMNy 3061 Pápai Páriz művének ez a harmadik kiadása: az első Utrechtben jelent meg 1647-ben (RMK I 798), a második 1657-ben látott napvilágot Gyulafehérvárott, lényegesen nagyobb terjedelemben (RMK I 920). Egyik kiadás sem tartalmazza a hét bűnbánati zsolttárból álló függelékét.

² A zsolttárok sorszámozása eltér a protestáns és katolikus szöveg hagyományban, az utóbbi szerint a 6., 31., 37., 50., 101., 129. és a 142. tartozik ide, ez a Vulgata számozását követi. A protestánsoknál pedig: 6., 32., 38., 51., 102., 130., 143., mindig így sorszámoz Szenci Molnár Albert is. A hét bűnbánati zsolttár 16–17. századi hazai katolikus fordításai-kiadásai mindig a Vulgata sorszámozását követik. Meglepő azonban, hogy az 1662-es, 1671-es és az 1689-es református kiadások is – Pápai Páriz művének függelékeként – átveszik ezt a sorszámozást, az evangélikusoknál is ezt látjuk. Pápai Páriz művének 18. századi kiadásai azonban következetesen a protestáns sorszámozást használják, mondhatjuk: állítják vissza.

sárospataki nyomdáról.³ Ehhez hasonló vélemény jelenik meg Nagy Géza egyháztörténeti művében, bár ő nem szerzői érdemeket tulajdonít Debreczeni Kalocsa Jánosnak, csak szerkesztőnek gondolja.⁴ Mindhárom feltételezés bizonyítatlan. Nem véletlen, hogy az RMNy másképpen – ezen feltételezések mellőzésével – értelmezi az 1662-es kiadást. Pápai Páriz Imre ekkor még él, tehát joggal feltételezhetjük, hogy szerzőként néki döntő szava lehetett a kiadás szerkezetének kialakításában. Annál is inkább, mert a Keskeny Út konfesszionális szemléletéhez szervesen illeszthető a hét bűnbánati zsoltár, amint ezt később részletesen kifejtjük, ezért ebben szerzői döntést kell keresnünk. Lehet, hogy ezt erősítette Kalocsa János, esetleg a kiadó Rozsnyai János is, vagy az a Kamarás Ambrus, aki vállalta a kiadás költségeit. A következő 17. századi kiadás – ugyancsak a Pápai Páriz-mű után, folytatólagos ívjelzettel, de önálló címlappal – Kolozsvárott jelent meg 1671-ben Veres-egyházi (Szentyei) Mihály kiadásában: Szent Davidnak Hét Poenitentia-tartó Soltari.⁵ A cím után ugyanaz a bibliai idézet szerepel. 1689-ben újabb kiadás születik, Brewer Samuel jelenteti meg Lőcsén Pápai Páriz művét, amelynek önálló, díszes címlappal ellátott kiegészítője: Szent Dávidnak Hét Poenitentia-tartó Soltari, mindenben megegyezik az előző két kiadással.⁶ Annyi különbség azért van, hogy a lőcsei editio nem érvényesíti a strofikusság elvét, hanem ömlesztve közli a szöveget, margótól, margóig, bár a versszakokat számozza. E három kiadásnak önmagában is van jelentősége, azonban az antológiának mind az előtörténete, mind

³ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Bp., A magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, Debreceni művei között sorolja fel: „Szent Dávidnak hét poenitentia-tartó zsoltári. (Sárospatak, 1662.) (A Pápai Páriz Imre „Keskeny út” c. új kiadásban általa közrebocsátott művéhez csatolva, melynek későbbi kiadásaiiban is megvan.) 138-139. Takács Béla, 42: „Debreceni Kalocsa János Szent Davidnak Het Poenitentia-tartó Soltari című művét Pápai Páriz Imre Keskeny Ut című népszerű vallásbölcseleti munkájának új kiadásával együtt jelentette meg.”

⁴ NAGY Géza, *A református egyház története 1608–1715*, Máriabesnyő-Gödöllő, Attraktor, 2008, II, 116: „Debreceni Kalocsa János vámospércsi lelkész (1632-1710) ugyan hozzászolja Pápai Páriz Imre „Keskeny út” című építő könyvéhez Sz. Dávidnak hét poenitentia tartó zsoltárait (Sárospatak, 1662). De ezek valójában Balassi Bálint gyönyörű bűnbánati zsoltárai, amiket egy felvidéki, Jolsvai János nevű deák őrzött meg kéziratban úrnője, Széchyné számára készített kis könyvecskéjében (1638). A derék egyházi író tehát csak a közzététel munkáját végzi, mint a többi hasznos, építő művek kiadásánál.”

⁵ RMK I 1116

⁶ RMK I 1377

pedig az utóélete fontos tanulságok levonására szolgál.

Az itt közölt hét bűnbánati zsoltár szerzőiről erősen változott az álláspontja a korszakkutatásnak az utóbbi fél évszázadban: megingathatatlanak tűnő vélemények váltak ingataggá vagy megcáfolttá, különösen Nyéki Vörös Mátyás szerzősége látszik megdőlni, de Balassi verséről is hiperkritikus – bár hiányos argumentációjú – véleményt fogalmazott meg a közelmúltban Palásthy Krisztina.⁷ A szerzőség kérdésének – a tudatosan reflektált, vagy egyre inkább halványuló szerzői azonosításnak – lehet ugyan relevanciája a témátörténet szempontjából a más és más kiadások esetében, azonban mindennek a részletes összehasonlítása nagy filológiai-szövegösszehasonlító vizsgálatot igényelne, de minderről most nem kívánunk beszélni.⁸ Ennek kiváltképpen Rimay *Epicédium*ának és Pázmány első kiadásának esetében lehet jelentősége. Itt még feltételezhetjük, hogy Pázmány

⁷ Különösen a Balassi és Rimay-filológia foglalkozott sokat ezzel a kérdéskörrel, de Nyéki Vörös Mátyás szerzőségének mérlegelése is megjelenik újra meg újra a korszakkutatásban. Mindebből csak azokat a megállapításokat, kérdésfelvetéseket idézzük jelzesszerűen, amelyek gondolatmenetünkkel szorosabban érintkeznek, vagy szempontjaik számunkra hasznosíthatók. Palásthy Krisztina, Végtelenül Irgalmatlanul. Az LI. zsoltár világi és vallásos szöveghordozókban való megjelenése = *Szöveg, hordozó, közösség, Olvasóközönység és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban*, Szerk. Gesztelyi Hermina, Görög Dániel, Maróthy Szilvia, Fiatalok Konferenciája 2015, Budapest, Reciti, 2016, 75–97. Jelen tanulmányban nem kívánjuk vitatni Palásthy Krisztina állításait, bár azok jelentős részével nem értünk egyet: így a Rimay-Balassi kapcsolat, az Epicédium-értelmezés tekintetében alapvetően más az álláspontunk (amint azt másutt már bőven kifejtettük), nem vizsgálja a kiadástörténet folyamatát részleteiben és összefüggéseiben, annak teológiai jelentéseit, elmozdulásait (különösen az 51. zsoltár esetében), ezért kombatáns konklúzióját sem tudjuk elfogadni („megcáfolható a zsoltár Balassitól való származása és megkérdőjelezhetlenné válik Rimay szerzősége.”). Vö. Imre Mihály, Apoteózis és üdvözülés RIMAY János Balassi-epicédiumában = Uő. *Utak Herborn és Nápoly között. Tanulmányok a 16-18. századi protestantizmus irodalmából*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015, 315–365.

⁸ A zsoltárköltészetről általában: *A zsoltár a régi magyar irodalomban*, Szerk. Petróczi Éva, Szabó András, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, L’Harmattan Kiadó, 2011. A kötet tanulmányai közül gondolatmenetünkkel érintkezik Szabó Ferenc (125–133), Vadai István (225–255) írása. Utóbbi a Balassi-Rimay istenes énekek filológiáját tekinti át bőségesen. Nyéki Vörös Mátyás szerzőségének erőteljes megkérdőjelezéséről: VADAI István, Kolomp vagy csengettyű? = *A magyar költészet műfajai és formatípusai a 17. században*, Szerk. Ötvös Péter, Pap Balázs, Szilasi László, Vadai István, Szeged, 181–187.

1-2. ábra. 1662-es és 1689-es kiadás

szövegalakítása konfesszionális szempontok alapján is zajlik. Eddig még nem tette meg ezt az összehasonlítást sem a Rimay, sem a Pázmány-filológia. Palásthy Krisztina pedig joggal kezdeményezi ezt a lépést és tesz néhány jelentős megfigyelést. A kis antológia nem nevezi meg a zsoltárparafrázisok költőit, de abban is különleges, hogy *mindegyik darabja kifogástalan Balassi-strófában született*. A szövegeket két esetben gondosan tördelve, az elkülönülő verssorokat megőrizve, a strofikus jellemzőket betartva közölték. Egyetlen kottát sem tartalmaznak a kötetkék, még nótajelzés sem található az egyes versek mellett.

Kéziratos korszaka is volt a hét bűnbánati zsoltárnak a kódexirodalomban. Először a *Festetics-kódex*ben találkozunk vele, még 1494 előtt, Petrarca szövege alapján készült a magyar fordítás.⁹ A következő a *Keszthelyi kódex* 1522-ből. A hét zsoltár a breviáriumok és órások könyvek jellegzetes része, amelyeket itt a *Kyrie*, *Pater Noster*, *Ave Maria* és az *Ostende Nobis*, *Domine* imák vezetnek be. A zsoltárok nincsenek versekre tagolva, továbbá mind a héthez doxológia,

⁹ *Festetics-Kódex 1494 előtt*, Közzéteszi N. Abaffy Csilla, Budapest, Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1996.

valamint az *Imádunk téged, Krisztus és áldunk téged* (Adoramus te, Christe, et benedicimus tibi) kezdetű ima csatlakozik. Ezt a kereszti tiszteletére szánt fohászmát (amelyet a Keresztútban minden stációnál elmondtak) a ferences jelleg egyik bizonyítékának tartják. Mindezek után még az Üdvözlégy Mária is áll. Látható, hogy igen erős liturgikus beágyazottsága volt a hét bűnbánati zsoltárnak.¹⁰

2.

Mivel időrendben először katolikus szerző-szerkesztő jelentette meg nyomtatásban azokat magyarul 1606-ban, ezért először Pázmány kiadásáról kell beszélnünk.¹¹ Tulajdonképpen a katolikus megújulás első jelentős imádságoskönyve, amely összetett rendszerben értelmezi az anyanyelvű imádságok szerepét. Tíz fejezetben tekinti át a különböző liturgikus alkalmakhoz illeszkedő imádságokat, a kilencedik rész a gyónáshoz járuló ember könyörgéseit sorolja fel. A tizedik részben következnek „A poenitentia tarto Soltaroc, es a Litaniac foghlaltatnac”. Itt a hét zsoltár után a szentek és angyalok segítségért való könyörgés olvasható, utána a loretoi litánia imádságai és más Mária-imádságok. „Megh ne emlekezzél Vram, a mi vetkeinkrül, sem a mi Atiainc vetkerül, es boszut ne aly raitunc mi büneinkért.” A zsoltárok szövegét „ömlesztetten” közli, vagyis sem a strofikus alapelv, sem pedig a verssorokra tördelés nem érvényesül. Ezt az enyhíti, hogy minden sor nagy betűvel kezdődik, azonban még a versszakokat sem számozza. A sorvégeken elválasztja a szavakat, ami tompítja a ritmusegységek tipográfiai képét és a rímek akusztikai hatását, a strófákat egymástól nem választja el. Az L. zsoltárnál viszont a margóra írja a szerző nevét: Balassa Ba: Ez az információ nagy valószínűséggel Rimay *Epicédium*ából származhat. A 6. zsoltár utolsó versszakát a következőkben minden psalmus zárásaként alkalmazza oly módon, hogy a strófa kezdősorát illeszti befejezésnek: „Dücsösségh Atianac, S’ az eo zent Fianac, Dücsösségh Z. Leleknec. A három ßeméliiben, Es egy természetben, Egy igaz Istenséghnec. Miképpen kezdetbe, Most es ieouendöbe, Dücsösségh az Istennecc.” Ez a versszak mintegy refrénként működik. Bajáki Ritát idézzük: „Pázmány *Imádságos könyvének* tanulságai három különböző célt szolgálnak. Segítik az olvasót vallása gyakorlásában eligazodni, meggyőzik az egyházi élet ceremóniáinak értelméről, s megtanítják, hogyan tud Istennek leginkább tetsző módon élni. Mindezeket az *Imádságos könyvben* nem egy helyen, hanem elszórva, az imádságoknak alárendelve, azokhoz tematikusan igazítva tárja elénk Pázmány, mert tanulságainak legfőbb célja mégis csak az, hogy az ember az igaz hitben, az

¹⁰ *Keszthelyi kódex 1522*, Közzéteszi Haader Lea, Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, 2006.

¹¹ RMNy 945

imádságokat értő fejjel és szívvel, méltó lélekkel tudjon Istenhez szólni.”¹² A tizedik részben Pázmány hét bűnbánati zsoltárt idéz egymás után, illetve egyet később, valamint litániákat. Ez a rész szentekhez, angyalokhoz, apostolokhoz szóló könyörgéseket is tartalmaz, amelyben a segítségükért epedez. Ezek után található Szent Bernárd könyörgése, valamint himnuszok Szűz Máriához. Az *Imádságos könyv* Pázmány legtöbbször kiadott műve, az 1606-os első kiadástól a 19. század végéig harmincszor jelent meg, mindegyik kiadás közölte a hét bűnbánati zsoltárt is. Az összetett kiadástörténettel most nem foglalkozunk, Bajáki Rita és Bogár Judit ezt megtette a kritikai kiadás elkészítésekor.¹³ Minden esetben a 10. részben találhatjuk a zsoltárokat: A poenitenti tarto Soltaroc, es a Litaniac foghlaltatnac. Sorrendben először a zsoltárok, majd Az Aniazentegyhoz Litaniayarul, A keozenseghes Litaniak, A megh dücseoült ZENTEK segethsegeért valo keonegesecc, Az Angialoc segethsegeert, Az Apostoloc, Martyroc, Vallas teoueoc, Szüzec innepn valo keoneorgesecc, A JESUS neuerrül valo litánia, Boldogh Azzonirul valo Litania, mellyet a lauretomi templomba minden nap enekelnecc, Mas Litania Boldogh Azzonirol, Ave Maris Stella, es az Aniaszentegyhoznac Bodogh azzionrol valo Hymnusi, Enecke szereue.¹⁴ A fejezet jelentős részei Jean Étienne

¹² BAJÁKI Rita, „Csak az tud jól élni, a ki jól tud imádkozni” Pázmány Péter *Imádságos könyvének szövegkritikai vizsgálata*, Piliscsaba, PPKE BTK, 2009, <http://wwwmek.oszk.hu/08200/08269/index.phtml>. A kérdéskör legújabb vizsgálata Bajáki Rita és Bogár Judit tanulmányaiban olvasható.

¹³ PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv* (1631) Sajtó alá rendezte SZ. Bajáki Rita, Hargittai Emil, Budapest, Universitas Kiadó; PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv (1631) Jegyzetek a szövegkiadáshoz*, Szerk. Bajáki Rita, Bogár Judit, Budapest, Universitas Kiadó, Editio Princeps Kiadó, 2013.

¹⁴ A közelmúltban Szabó Ferenc fejtette ki véleményét, miszerint feltételezhetőnek tartja, hogy a hét bűnbánati zsoltár – a Balassi-vers kivételével – Pázmány Péter szerzeménye: „[...] azt a hipotézist valószínűsítem, hogy maga Pázmány költötte a többi hat zsoltárt. Nyéki Vörös szerzősége egyrészt nincs kellőképpen bizonyítva, másrészt pedig az a fő érv sem állja meg a helyét, hogy Pázmány nem írt verseket, tehát a bűnbánati zsoltárokat sem fordíthatta költői formában. Ezeket Pázmány nyelvészetét elemelve és költeményeit felsorakoztatva bizonyítom.” SZABÓ Ferenc S. J., Pázmány Péter imádságos könyvének hét bűnbánati zsoltára = *A zsoltár a régi magyar irodalomban*, Szerk. Petrőczy Éva, Szabó András, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, L’Harmattan Kiadó, 2011, 125–133. A korszakutatás ezt a feltevést nem erősítette meg, újabb bizonyítékok pedig nem kerültek elő. Ugyancsak Pázmány prédikációs műveivel hozza kapcsolatba a bűnbánati zsoltárokat Bán Izabella, Pázmány bűnbánati zsoltárai a prédikációk tükrében = *Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. Ajkay Alinka, Bajáki Rita, Bp., Mondat Kft., 2013.

3-4. ábra. Petrus Canisius 50. zsolttárkiadása és katekizmusa

Durant, *De ritibus ecclesiae catholicae* (1592) című művéből származnak, illetve Petrus Canisius *Manuale Catholicorum*ából.

Vásárhelyi Gergely 1604-es *Catechismus*a a címlap meghatározása szerint is Petrus Canisius művének fordítása, illetve magyar nyelvű alkalmazása: *Catechismus, Az Az Canisius Petertől Iratot Keresztyeni Tudomannac reouid Summája*.¹⁵ Részletesen tárgyalja a hét szentséget: Kereszttség, Bermalas, Oltári szentség, Poenitentia, Vtolso kenetés, Egyházi rend, Házasság. A bűnbánat a negyedik a szentségek sorában. Részei: contritio, confessio, satisfactio. A 25. lapon kezdődő fejezet taglalja a Poenitentiat. „Miczoda az Poenitentia? Az mi meg romlot természetünkne második fel támadása: mely benség nélkül bükölködne azoc, kic egyßer meg igazitattatúan az Kerebtségnec ereie által, esmét bűnbe esne, és kibe az vétkezet emberec keric, az Egyházi emberec kedig adgyác, Istentől adatot hatalommal bűnne boczanattyát. Hány része vagon az Poenentiánac? Három. Töredelmesség, az büneinken való bán-

¹⁵ RMNy 907, Ez a mű tulajdonképpen a *Summa Doctrinae Christianae* című katekizmusának fordítása, amely pedig éppen bécsi tartózkodása során keletkezett. Először még a szerző neve nélkül jelent meg, de jelentőségét mutatja, hogy királyi rendelet intézkedett annak birodalomszerte való használatáról.

kódás, gonosz életnek megváltása, és jó életnek kegyelme. Gyónás, az az, az igaz Egyházi ember előtt bűneinknek előnézése, Es elég tétel, ki semmi nem egyéb, hanem a mi vétkeinknek szabad akaratunk szerint magunkba való bűnbánás állás, hogy az Poenitentianac méltó gyümölczét vehessük.” Részletesen ismerteti a gyónás ceremóniális (térdelés, kereszttétel) és verbális elemeit, a gyónó imádságait a gyónás előtt és után. Önálló címlappal, ennek egy fejezete tartalmazza a hét bűnbánati zsoltárt latinul: *Septem Psalmi Poenitentiales cum Latina Antiph.* (141-148/b)¹⁶ A zsoltárok után következő fejezet: Antiphona. Ne reminiscaris Domine delicta nostra, vel parentum nostrorum, neque vindictam sumas de peccatis nostris. Utána a Litaniae című fejezet áll, amely sok szenthez szól imádkozva, majd a Preces következik. Utána újra *Litaniae Dulcissimi Nominis Jesu*. Litaniae B. Mariae Virginis. Az *Egy néhány kérdésekre való Keresztyeni felelet* című rész erősen polemizál a protestánsokkal, különösen Lutherrel és Kálvinnal, Zwinglivel, Blandrataival, Dávid Ferencsel. Egyik legfőbb ellenvetés velük szemben *a szentségek védelme*, ezek között a bűnvallás kiemelt jelentőségű, aminek szentség jellegét az említett protestánsok pedig makacsul tagadják.¹⁷ Önálló fejezet szól az indulgentiaról: „Efféle büntetésekért való engedést az Szent Péter Bekibe ülő fő pásthoroc, vgy mint Christustol igirtetet kénczes ladayokbol kegyesen szoktanac oßtogatni, valakiknek (ugymond) bűnöket meg boczattyátoc, meg boczatatua leßnek. [...] A pápának adatot S. Peter kolczya, a kinek bűnét meg boczattya, meg boczatatnac, [...]” Fő bizonyító érvei a hét bűnbánati zsoltár. Indulgentiat kapnak a szükséges búcsújárásért, zarándokjárásért, böjtölésért. Az eretnekek hamis indulgentiat tanítanak.¹⁸

Canisiusnak is van egy 50. (51.) zsoltár exegézise: *Miserere, Daß ist Der 50. Psalm Davids/ Gebettsweiß außgelegt*. Staubing, 1629. „Hie fall nider auff deine Knye/ hebe deine Augen unnd Hände auff/ gegen dem Altar/ unnd hochwürdigen Sacrament/ und sprich mit Andacht.” *Itt térdre kell esni*, emeld a pillantásodat és kezeidet az oltár és a legszentségesebb oltári szentség felé és mondj fohászt, áhitatot. Látható, hogy Canisius hangsúlyosan katolikus liturgikus cselekvés részeként értelmezi a zsoltárt, amely a bűnbánat része. Ezzel a szemlélettel rokon az 1617-ben megjelent *Catechismus* című rövid összefoglalása is, amelyet azonban jó minőségű metszetek egészítenek ki. (Durch Figuren fürgestellt) Bevezetésében hangsúlyozza, hogy a képek

¹⁶ Az 50. zsoltárnak az eredendő bűn értelmezésére vonatkozó versszaka így hangzik: Ecce enim in iniquitatibus conceptus sum: & in peccatis concepit me mater mea./ Ecce enim veritatem dilexisti: incerta & occulta sapientiae tuae manifestasti mihi.

¹⁷ VÁSÁRHELYI, 1604, 223–226.

¹⁸ Későbbi kiadásai: RMNy 1080, 1615, RMNy 1128, 1617.

5–6. ábra. Canisius kátékiadásának metszetei

mennyire megerősítik a szöveg igazságait. A bűnbánathoz egy metszet csatlakozik, ahol egyértelműen gyónási jelenetet látunk: a térdelő gyónó gyóntató fülkében a pap fülébe mondja bűnvalló szavait. A fülke előtt más gyónni készülők várakoznak. A metszet alatt magyarázat, amely egyértelmű: a bűnbánat/bűnvallás szentség, ami által egy hivatásos pap Isten helyett a bűnt elengedi és megbocsátja, amikor a vétkes szívből megbánja és szenved, a bűnét szájával meggyónja.¹⁹

Ferencffy Lőrinc *Imádságos könyvecske* című munkája 1615-ben jelent meg Prágában, benne olvashatjuk a hét bűnbánati zsolnárt. Szinte biztos, hogy Pázmány imádságoskönyvéből származnak a szövegek.²⁰ Kopcsányi Márton 1622-es katolikus imádságoskönyvének is része a bűnbánó zsolnárok együttese.²¹ Szent Davidnak het poenitentia tartó soltára. Meg ne emlekezzél Uram az mi vetkeinkről, sem az mi Atyánk vétkeiről, és bosszút ne ály raitunk az mi büneinkért. *Szent Davidnak het poenitentia tartó soltára.* (330.) Ezek a zsolnárszövegek azonban *nem azonosak a Pázmány kiadás szövegeivel, a zsolnárok*

¹⁹ 23: „Was ist die Büß? Die Büß ist ein Sacrament/ dadurhch ein ordentlicher Priester an Gottes statt die Sünd nachlast und verzeichet, wann der Sünder im Herzen rew und leyd hat/ seine Sünd mit dem Mund beichtet/ und ein rechte Büß würcken will.”

²⁰ RMNy 1092

²¹ Más kiadásai: RMNy 1103, 1616, RMNy 1666, 1637, RMNy 3485, 1668

szövegének prózai változatát közli.²² Holl Béla nem is emlegeti azokat az RMKT vonatkozó kötetében. Utána áll *Az Anyaszentegyhaznak Litaniai*. A versszövegek igen gyenge színvonalúak. Az 1669-es kiadásban ugyancsak ott találjuk a zsoltárokat, hasonlóképpen önálló egységet képeznek, szövegük azonos az 1622-es kiadással. Előttük áll Szent Brigittának 15 imádsága, az imádságszövegek előtt metszet, ami azonos a Balassai-Rimay bécsi kiadás metszetével, ezt követik a bűnbánati zsoltárok: Szent Davidnak het penitentia tartó soltára. (222.) A fejezetcím alatt helyezkedik el a bécsi istenes énekek kiadása címlapjának versóján és az *Epicédium* előtti lapon látható metszet, amely Dávid királyt ábrázolja. (A kompozíció teljesen azonos a bécsivel, de ott a kép jobb oldalán álló lombos fa innen hiányzik.) A metszet eredetileg Ferencffy Lőrinc nyomdájában készült, onnan vette át több kiadvány is. Számos metszet látható még a kötetben. Ez a munka is azt bizonyítja, hogy a 17. században a bűnbánati zsoltárok katolikus kiadásainál ikonográfiai kiegészítésként jelentős szerepet játszanak a képek (fametszetek), amelyeknek egy része a Balassi-Rimay istenes énekek katolikus kiadásaiból származik.

1643-ban jelent meg Draskovich János *Officium beatae Mariae Virginis az-az aszszonyunk Szüz Marianak három külömb időre való zsolosmaja* című katolikus imádságoskönyve.²³ Ez a „garádics zsoltárok” mellett tartalmazza a *Hét penitencia-tartó zsoltárt* is. Garádich Soltárok. Az első öt Soltárnak az utolyán nem kell azt mondani: Dicsőség Atyának, & de az utolsónak a’ végén ez mondatik: Adgy Uram örök nyugodalmat. A Garádich Soltárokhoz tartozik: a 119., 120., 121., 122., 123., térden állva mondatik a 124., 125., 126., 127., 128., 129., 130., 131. 247. *A hét penitencia tartó zsoltárt a litániával térden állva kell mondani.* A zsoltárok szövege nem azonos a Pázmány-kiadással, Kopcsányi Márton prózafordítását veszi át. Az előszó ismerteti V. Pius római pápa döntését, amely az Indulgentiaról rendelkezik, amelyben a hét bűnbánati zsoltár is helyet kap, mint a penitencia elengedésének egyik fontos eszköze.²⁴ Batthyány Ádám

²² BAJÁKI Rita, Pázmány Péter és Kopcsányi Márton imakönyve = *Régi magyar imakönyvek és imádságok*, Szerk. Bogár Judit, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, 2012, 11–23. A szerző összehasonlítja Pázmány és Kopcsányi imádságoskönyvének szerkesztését, megállapítja, hogy sok mindenben Pázmány mintáját követi a ferences szerző, de a hét bűnbánati zsoltár különbözőségeiről nem szól. 340: L. Soltár, „Mert imé hamisságokban fogantattam: és bűnökbe fogadot engemet az én Anyám.” (Itt csak halványan jelenik meg az eredendő bűnre való utalás, holott ez kulcsgondolat, a testi és lelki átörökítés sem egyértelmű.)

²³ RMNy 2016

²⁴ Summaja ..., „A’kik a’ Hét Soltárt vagy a’ Garádich Soltárokat, mellyek ezen könyvben vannak, más Negyven- napit; Es a’ kik, ugyan-ezen könyvben

Lelki kard, avagy imádságoskönyv című munkája lényegében azonos Pázmány imádságoskönyvével.²⁵ A 466–488. lapokon találjuk a hét bűnbánati zsoltárt, forrása Pázmány: Szent Dávid penitencia tartó zsoltári. A *Cantionale Catholicum* és a *Cantus Catholici* kiadásai ugyancsak közlik a bűnbánati zsoltárokat Pázmány alapján. Vagyis megállapíthatjuk, hogy a 17–18. századi katolikus énekes- és imádságoskönyvekben folyamatosan, igen sokszor megjelentetik a hét bűnbánati zsoltár magyar nyelvű verses formáját, alapvetően a Pázmány-féle kiadást követve, teológiai értelmezésüket, liturgikus szerepüket pontosan kijelölve.²⁶

Az eddigiekben ugyan már szóba került a bűnbánati zsoltárok teológiai értelmezése, azonban célszerű röviden áttekinteni magát a folyamatot és néhány jellemzőjét. A bűnbánat szentségének részletes teológiáját a skolasztika dolgozta ki: 1120-ban Lüttichi Algerius már kifejezetten szentségnek mondta. A skolasztika tanításait véglegesen Szent Bonaventura és Aquinói Szent Tamás dolgozta ki. Az üdvösség kegyelmeit az egyház hordozza, azért amint a bűnben lényegében benne van a vétség a megváltott emberi közösség, az egyház ellen, úgy a kiengesztelődés is az egyházon keresztül megy végbe. Tertullianus úgy fejezte ki magát, hogy az egyházzal való kibékülés adja a megbocsátást. A trienti zsinat elvetette Luther nézeteit, aki azt hirdette, hogy az egyéni gyónás nem isteni rendelés alapján került bele az egyházi gyakorlatba, hanem a IV. lateráni zsinat vezette be. Luther azt is hangoztatta, hogy a pap legfeljebb csak értelmezi az Istentől kapott megbocsátást, de nem igazi hatalommal oldoz fel. A zsinat ezzel szemben igazi szentségről beszélt, a feloldozó hatalom a papnál a fölszentelés és az egyház küldetése alapján van meg.²⁷ A bűnvallomás címzettje az egyház, mint ahogy a bűn is az egyházat sérti azzal, hogy a vétkező gátolja a kegyelem tagokba áradását. Az 1494-es nyitrai egyházmegyei zsinat is egyértelműen fogalmaz: „A

foglalt Imádságok-közül, valamelyikét aitasosan el-mongyák, más Tizen-öt napi Búlchút, a' a nékik adatott Penitenciákból, irgalmason el-engedünk az Urban.”

²⁵ RMNy 2508A, Bécs, 1654, Cosmerovius

²⁶ Azonban latin nyelvű változataival is találkozunk még: RMNy 2656 Tyrnaviae, 1656, Flores piarum et devotorum precum [...], Katolikus imádságoskönyv, benne a hét bűnbánati zsoltár latinul, litániába ágyazva (Septem psalmi poenitentiales cum litaniis, 105–126).

²⁷ Önálló fejezetben tárgyalja a tridenti zsinat határozatai között: RONKOVICS David, *Canones et decreta sacro-sancti et oecumenici Concilii Tridentini, Cassoviae, 1749, 94–112: Sessio XIV. Sub Iulio III. Pont max. XIV. Die XXV. Nov. MDLI, Doctrina de Sanctissimis Poenitentiae, et extremae unctionis Sacramentis. Ugyanitt beszél a hét bűnbánati zsoltár szerepéről, jelentőségéről, kiemelve az 50. psalmust.*

harmadik szentség a gyónás.” A nagyszombati egyházmegyei zsinat 1560-ban panaszolja, hogy az „eretnekek” el akarják rabolni a gyónás szentségét.²⁸

3.

Érdemes röviden áttekinteni az 51. zsoltár 16-17. századi protestáns előzményeit, mivel így jobban kirajzolódik liturgikus-irodalomtörténeti-himnológiai kontextusa, mindez pedig az *Epicédium* zsoltárparafraziséjának értelmezéséhez is hozzájárulhat. Jól mutatja, hogy már az 1560-as kiadású Huszár Gál-énekeskönyvben ott találjuk annak négy változatát.²⁹ Az első egyes szám első személyű (En az bűnben fogantattam), a második többes szám első személyű (Mindenható Ur Isten szüünc retteg büntelen), a harmadik szintén többes szám első személyű (Legy irgalmas Vr Isten minekünc), a negyedik egyes szám első személyű (Atya Vr Isten könyörűly raitam). Huszár Gál mind a négy szöveghez közöl kottát is, négy különböző dallamot. A Váradi-énekeskönyv 1566-ban is közli az 51. zsoltár három azon változatát, amelyet Huszár Gál is kinyomtatott 1560-ban.³⁰ Huszár Gál Komjáti-énekeskönyve 1574-ben ugyancsak közli a négy változatot.³¹ Bornemisza Péter hatalmas antológiája is közöl három változatot: VR Isten irgalmazz nekem, Mindenható VR ISTEN szüünc retteg szün-

²⁸ A vonatkozó hatalmas szakirodalomból csak egy viszonylag újabb összefoglalást emelünk ki: Heinrich DENZINGER, Peter HÜNERMANN, *Hitvallások és az Egyház tanítóhivatalának megnyilatkozásai*, szerk. Burger Ferenc, Bányterenyé – Budapest, Örökmécs Kiadó – Szent István Társulat, 2004; A trentói végzések irodalmi hatásáról részletesen: *Die Zeit der Konfessionen (1530-/1620/30)*, hrsg. von Marc Venard, Basel-Freiburg-Wien, Herder, 1992. (*Die Geschichte des Christentums – Religion, Politik, Kultur*, Bd. 8.)

²⁹ HUSZÁR GÁL, *A Keresztyéni Gyülekezetben való isteni dicheretec*, [Debrecen], 1560, A kísérő tanulmányt írta Borsa Gedeon, A faksimile szövegét gondozta Varjas Béla, Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1983, Bibliotheca Hungarica Antiqua XII. T2v–V2r.

³⁰ *A Keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek*, Várad, 1566, A kísérő tanulmányt írta SCHULEK Tibor, a faksimile szövegét gondozta VARJAS Béla, Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1975, 73–77. Schulek Tibor megállapítása szerint az első forrása Hegenwald Erhard, a második szerzője Szegedi Lajos, a harmadik pedig Hartyáni Imre munkája.

³¹ HUSZÁR GÁL, *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek és imádságok*, Hubert Gabriella tanulmányával, Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1986, Bibliotheca Hungarica Antiqua XIII, LVIIIV–LXV, CCCXXXIV–CCCXXXIIIV

telen, Atya VR Isten könyörülly raytam.³²

Az *Epicédium*hoz közeli kortárs magyar irodalomban is igen ismert volt az 51. zsoltár más feldolgozása, erre 1597-ben találunk példát. Debrecenben jelent meg egy latin című, de magyar nyelvű kis verseskönyv, amelyet valószínűleg Újfalvi Imre állított össze, szerkesztett, bár forrásairól nem tudunk sokat.³³ A kis kötet nyolc szövegegységet tartalmaz, ebből az első prózai, a többi verses imádság. A kötet keletkezését, hangvételét egészében biztosan alakította a közelmúlt, az 1594-es háború, amely viszonylag közelről sújtotta Debrecen környékét is. Az első prózai imádság pontos történelmi utalásai erre vonatkoznak, a nemrég pusztító ellenség a várost, egyházát újra ne sanyargassa a környék falvaival és az országgal együtt (Oltalmaz meg minket-is Uram Isten Varasunkkal, Ecclesiankkal, es hazunk nepeuel egyetemben [...] mind most s-mind ennek utanna valo idökben idegen nepeknek ki ütesektül, kaar tetelektül es fegyuerektül). Az 5. verses imádság egyértelműen utal az 1594-es történelmi eseményekre, az ekkori háborúra, különösen a tatárok betörésére és pusztításaira: *Az Magyar Országghí Ecclesianak Keserues panaßßa, mellyet tött az Tatar ellen, 1594.* Debrecenben ezt az imádságot akkoriban az is aktualizálhatta – három évvel az események után –, hogy éppen a közvetlen környéken, Hosszúpályinál zajlott le az a csata, amelyben a tatárokkal vívott küzdelemben elesett Balassi Ferenc is.³⁴ A kis kötet kiadójaként Újfalvi tudatosan idézhette fel a közelmúlt pusztító emlékét és helyezte el benne a nemzetéért imádkozó könyörgést. A vers szerzője valószínűleg Egri Miklós, nagyszöllősi prédikátor volt.³⁵ A szerző így közelről láthatta az országra rontó tatárságot, hiszen az

³² BORNEMISZA Péter, *Énekek három rendbe: külömb külömb felec, Detrekok várába*, MDLXXXII. A kísérő tanulmányt írta Kovács Sándor Iván, A faksimile szövegét gondozta Varjas Béla, Budapest Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete, 1964, Bibliotheca Hungarica Antiqua, VI. CIV–CIIIr.

³³ *Gratiarum actio cum adiuncta precatone, pro universis acceptis et accipiendis Spritualibus et Corporalibus Dei optimi beneficiis etc.*, Debrecenben, M. DIIC. RMNy 798. A mű eredetije a Hallei Magyar Könyvtárban van, hasonmását Obál Béla adta ki: Hungarica Vitebergensia, Libri unici ex Bibliotheca Nationis Hungaricae Universitatis Halensis cum Vitebergensi consociatae, Phototypice describendos curavit ediditque Dr. Béla Obál, Professor extraordin. Theol. Academiae A. C. Eperiesiensis, Halis Saxonum, Typis Wischani et Burkhardtii, MDCCCCIC.

³⁴ *Epicédium*, 1994, Szentmártoni Szabó, 81. Az idézett források egyértelműen bizonyítják a csatahelyet (Hosszúpályi) és ott Balassi Ferenc halálát.

³⁵ Vö. RMKT, XVII. század, 1. *A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete*, Sajtó alá rendezte Bisztray Gyula, Klaniczay Tibor, Nagy Lajos, Stoll Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1959, 28–30, 501–502.

ezen a vidéken haladt keresztül. Az imádságban az allegorikus magyar egyház könyörög saját egyháza és nemzete szószólójaként, kérlelve az Urat, adja vissza néki hajdani nagyságát. Hatodikként ezt követi a kötetben az LI. Soltár, amelynek ötversszakos változata került bele a kötetbe: VR Isten irgalmazz nekem, te irgalmassagod szerint [...]. Az áttekintésből rekonstruálható, hogy az 1597-es kötet szövegét Újfalvi Imre a Komjáti-énekeskönyvből vagy Bornemisza énekeskönyvéből vehette. (Kis változtatásokkal ugyanez a szöveg kerül át majd a nevezetes, 1602-es *Keresztyéni Énekek* című debreceni kötetbe.)

Az előző imádsággal úgy függ össze itt az LI. zsoltár, hogy az közösségi imádság, ez pedig soliloquikus bűnvalló könyörgés, de minden további nélkül értelmezhető a tatárok dúlása miatti történelmi helyzetre is. A hetedik a XLVI. zsoltár: *Erős várunk nekünk az Isten,* ami visszautal Egri Miklós versére, ugyanakkor köztudottan Luther fordítását használja fel: Ein feste Burg ist unser Gott. Visszautal Egri Miklós versére, mert az ellenségein győzedelmeskedő, gonoszt lebíró Jézus segedelmében biztos, azért könyörög buzgó lélekkel. 1588-ban jelenik meg Debrecenben a *Fons vitae* című kiadvány, amely tulajdonképpen bibliai idézetek tematikus gyűjteménye, illetve az ezekre írott imádságok sorozata.³⁶ Ebben olvashatjuk az 51. zsoltár prózai fordítását, illetve az erre épülő imádságot: *Psalmus LI. mellyben az hiv ember büneinek ismerete és vallasa van, Az Istent keri, Hogi neki irgalmazzon.* 1602-ben adja ki Debrecenben Újfalvi Imre nevezetes énekeskönyvét *Keresztyéni énekek* címmel, amely ugyancsak tartalmazza az 51. zsoltár négy változatát: VR Isten irgalmazz nekem, Legy irgalmas Vr Isten minekünk, Atya Vr Isten könyörül raytam te nagy jo voltodert, Mindenható VR Isten bívünk retteg büntelen.³⁷ Láthatjuk, hogy az 51. zsoltár folyamatosan jelen van a protestáns gyülekezeti énekeskönyvekben, liturgikus költészetben, méghozzá *erőteljesen bűnbánati, bűnvalló jelleggel értelmezve.* A számba vett változatok két típusra oszthatók: az egyik szigorúan soliloquikusan magánimádság, bensőséges bűnvalló, vezeklő tulajdonságokkal, erőteljes affektivitással, léttörténet áttekintésével. A másik közösségi jellegű, az imádság, az imádkozó valamely közösség megszólítója, képviselője, ugyanazzal a bűnvalló, vezeklő szándékkal, de a számba vett bűnök is inkább közösségi jellegűek. Látható, az *Epicedium* kiadása előtt, de közvetlen utána is jelen van az 51. zsoltár bűnbánati értelme-

³⁶ RMNy 446

³⁷ ÚJFALVI Imre, *Keresztyéni énekek*, Debrecen, 1602, Ács Pál tanulmánya, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, Országos Széchényi Könyvtár, *Bibliotheca Hungarica Antiqua*, XXXVIII., 34r– 36r. Újfalvi három zsoltárváltozatot a Komjáti-énekeskönyvből vagy Bornemisztól vett át, a negyediket pedig Huszár Gál 1560-as debreceni kötetéből.

zéssel kiadványok sokaságában. Balassi 51. zsoltára terjedelmében lényegesen hosszabb, mint a zsoltár bármely másik változata ebben a korszakban a hazai protestantizmus énekköltészetében, imádságirodalmában. Tizenkét Balassi-strófából áll, összesen száznyolc sornyi terjedelemben, ez a bűnbánati zsoltár soliloquikus magánimádság. A nyolcadik versszak gondolatmenete, érvrendszere, nyelvi fordulatai szinte teljesen azonosak a protestantizmus úrvacsorai liturgiájában elhangzó közös bűnvalló imádság-könyörgés jellemzőivel.

*Teremts ismét bennem,
Teremtő Istenem,
Tiszta szívet kegyessen,
Fúdd belém ismét,
Hogy nagy szívem szerént
Lelkem igazt szeressen,
Engem, romlott szegént
Rossz érdemem szerént
Haragod elé ne vessen*

Az idézett versszak azonban nemcsak Balassi privátimádsága marad, hiszen a 16-17. századi protestáns ágendák, szertartáskönyvek közlik az úrvacsora vételekor mondandó *közös bűnvalló imádságot*, amelyet az egész gyülekezet mond. Ezeknek a szövege viszont szinte teljesen azonos érvelésű és nyelvezetű, mint Balassi verse. (Ne feledjük, az úrvacsora a protestantizmus egyik szentsége, s ennek vétele előtt – ahhoz szorosan illeszkedve – szükséges a közös bűnbánat és bűnvallás gyakorlása, kinyilvánítása, ennek meghatározó eleme az 51. zsoltár liturgikus, verbális alkalmazása. Ez úgyis értelmezhető, hogy az egykori szentségnek tartott bűnbánat/bűnbocsánat új jelentést kapott az úrvacsora protestáns sacramentum-értelmezésében, mint annak verbális instrumentuma.) Idézzük 1622-ből Milotai Nyilas István *Agendáját*: „Örök mindenható Felséges Vr Isten: en begény meg nyomorodot bünös ember vallást tebek te bent felsegednek előtte. Mert en tegedet megh bantottalak sok fertelmes büneimmel, ugy-mint gonosz bömmal, bandekommal, latasommal, hallasommal, irigysegemmel, mordsagommal, bitkos atkos-voltommal, harag tartasommal, hamissan Hütömet gyakran mondasommal, fele-baratimhoz valo engedetlensegemmel, es gyülölsegemmel, az te β. ajandekiddal valo gonosbul élesemmel, keresztyéni tisztemben es hivatalomban valo resten el jarasommal. Ezekkel es több meg βámlálhatatlan sok titkos es nyilván valo vetkeimmel tegedet en Istenemet megh bantottalak: melto haragra es boβbuállásra inditottalak. De mivel hogy egyedül csak te vagj a megterö bünösökön könyörülö Isten, annakokáért alazatoson könjörgök te β. felsegednek, hogy a te igaz igereted βerint, meljben azt fogattad minekünk, hogy **valamely oraban a bünös ember te**

hozzad fel kiáltand, meg halgatod, es az ő álnoksagirol többbe meg nem emlekezel, bocsasd meg az en bűneimet az te berelmes fiadnak vére hullásával, mosd meg bűneimnek rutsagat, artatlansagaval fedzessed vétkeimnek fertelmét. **Teremts uy Bivet lelket Vram en bennem, es az β. Lelek Vr Iystent ne ved el en tölem, de sőt inkább reβeltess az β. Lelek Istennek ajandekiban, es βentely meg lelkemben testemben [...].**³⁸ Mindezt azért érdemes felidézni, hogy világosan lássuk a zsoltár spiritualitásának individuális jellemzőit, de a korszak protestáns közösségi liturgikus, euchetikai paradigmájába való illeszkedésének tényét is.³⁹

4.

Még egy katolikus kiadványtípusban van jelen a 17. században a hét bűnbánati zsoltár: a Balassi–Rimay istenes énekekben. Az 1633-as bécsi kiadásban olvashatjuk a teljes ciklust a kötet második részeként (51–62): *Keovetkezik Szent David penitentia tarto soltara*. A cím alatt idézet áll: „Meg ne emlékezzél Uram vétkeinkrül, sem az mi Atyáink vétkeirül: és boszszút ne állj rajtunk bűneinkért.”⁴⁰ Köztudott, hogy ez a kiadás megváltoztatja az *Epicédium* szerke-

³⁸ MILOTAI NYILAS István, *Agenda, az az anyaszentegyhazbali szolgálat szerint valo czelekedet, melyben [...] az szent keresztységnek es az Vr vaczorájának ki szolgaltatásának [...] mogya meg iratik*, Kolozsvár, 1622, 145. RMK I 525 Az 1597-es debreceni kötetben lévő 51. zsoltár 3. versszaka ugyancsak erősen hasonlít az úrvacsorai bűnvalló imádság szövegére: Ne nezd Uram bűneimet,/ töröld el minden vetkemet,/ teremts bennem tiβta Bivet,/ es adgy ennekem Szent Lelket,/ ne ves el engem előled,/ es ne vedd-el tülem Bent Lelked,/ adgy ennekem üdvösseget,/ es iora viselő Bent Lelket. Az imádság-formula olyannyira tartós maradt, hogy a jelenleg használatos református úrvacsorai ágendában – ugyancsak közös bűnvalló imádságként – ehhez nagyon hasonló szöveget találunk: Könyörülj rajtam, én Istenem, a Te kegyelmesség szerint és töröld el az én bűneimet! Tiszta szívet teremts bennem és az erős lelket újítsd meg bennem! Ámen.

³⁹ Rimay Epicédiumáról összefoglalóan: IMRE Mihály, Apoteózis és üdvözülés Rimay János Balassi-epicédiumában = Uő. *Utak Herborn és Nápoly között. Tanulmányok a 16-18. századi protestantizmus irodalmából*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015, 315–365.

⁴⁰ Hasonmás kiadása megjelent: *Gyarmati Balassa Bálintnak istenes éneki*, Bécs, 1633, Armando Nuzzo tanulmánya, Bibliotheca Hungarica Antiqua XXIX, Budapest, Balassi Kiadó, MTA Irodalomtudományi Intézete, 1994. Az 1699-es nagyszombati kiadás ugyancsak tartalmazza a hét bűnbánati zsoltárt. Az istenes énekek protestáns kiadásai viszont sehol sem közlik a hét bűnbánati zsoltárt, és az 51. psalmus szövege soha sem Pázmány szövegváltozata, hanem mindig az Epicédiumé, vagyis felekezetiileg a protestáns változatot részesítik előnyben.

zetét, radikálisan átalakítja, bár ennek tárgyalása most nem célunk. Meglepő módon, az 51. zsoltárnak *három változatát is olvashatjuk a kötetben*. Az első a 45–48. lapon szerepel, egy egész oldalas metszet után, ami ikonográfiai jelentéstöbbletet ad a szövegnek: a kép a halott Krisztust ölében tartó Máriát ábrázolja. A kép határozott krisztológiai utalás Balassi halálára, amely az Athleta Christi értelmezést is megengedi. (A metszet fölött olvasható: Halála előtt való betegségében ezt az 50. Psalmust fordította. A képet és a szöveget is határozottan Balassihoz kapcsolja.) A szöveg – apróbb eltérésekkel – megegyezik az *Epicédium*ban olvashatóval. A második változat az *Epicédium* részeként szerepel, jelentős szövegeltérést tapasztalhatunk az első változattal összehasonlítva. Ez lényegében azonos Pázmány *Imádságos könyvének* szövegváltozatával. A szövegösszevetés meggyőző bennünket arról, hogy a leglényegesebb eltérés a protestáns és katolikus tanrendszer *eredendő bűnre vonatkozó megállapításai között van*. Palásthy Krisztina már fölismerte a teológiai szempontú összehasonlítás fontosságát és megállapította, hogy Pázmány változtatott Balassi/Rimay szövegén.⁴¹ A 4–5. strófa különbségei mutatják az eltérő teológiai álláspontokat.⁴² Ennek lényege, hogy az eredendő bűn – az első emberpár vétke nyomán – természetünk öröklött romlottsága már születésünktől kezdve, mely a lélek minden részére elhatott, azokat a cselekedeteket termi bennünk, amelyek a test cselekedetei. Az ember testestől-lelkestől részese ennek az állapotnak. Kétségtelen, hogy Rimay/Balassi változata inkább a testi megromlottóságot hangsúlyozza, míg Pázmány a lélek megfertőztetését tekinti súlyosabbnak. Azt nagyon nehéz lenne bizonyosan megválaszolni, hogy az *Epicédium* 51. zsoltárának – kétségtelenül protestáns színezetű – teológiai jellemzőit valóban (az egyébként 1586-ban katolizált!) Balassi formálta ki, vagy éppen szerepe lehetett az evangélikus Rimay Jánosnak. Ráadásul az 51. psalmusnak még egy harmadik változata is szerepel a kötetben. Ez ikonográfiaileg is erős jelentést kap, mivel a szöveg elé helyezték el a megfeszített Jézust ábrázoló képet, rajta láthatók a szenvedéstörténetben ismert kízóeszközök.

⁴¹ PALÁSTHY, 2016, 84–87.

⁴² *Epicédium*: Ha tellyes éltemben/Bünt tettem mindenben/ Bizony pokolra megyec,/Mert még létem előtt/Testem meg fertezett/ O Istenem már megyec. // Engem mert vétkéuel/ Anyám éltetett el/ Mehében hogy hordozott,/ Vétket te pedig bánysz,/ Igazt Beretß kéuánß/ Ki tißta Biuet hozott,/ Hogy életre adál/ Azonnal oktatál/ Mint értenem titkodot. Pázmány nyomán: Ha tellyes éltemben estem sok vétkekben/ bizony pokolra mégyek. / Mert még létem előtt,/ lelkem meg-fertezettetett: / Oh Istenem, már mégyek? // Még anyám méhében/ esém nagy vétkekben,/ érdemlém haragodat./ De te, ki vétket bánysz,/ igazt Beretß, kívánß,/ mutatván jó-vóltodot:/ Hogy életre adál,/ azonnal oktatál,/ mint érteném titkodat.

(Korbács, ecetes szivacs, lándzsa.) A kiadás így helyezi variáltan is ikonográfiai és textuális értelmezői mezőbe a psalmust. Meglepő, de mindhárom 51. zsoltár eltérő szöveggel került a kiadványba: az első kettő majdnem teljesen azonos az *Epicédium*, illetve Pázmány *Imádságos könyvének* szövegével, a harmadik változat pedig Rimay János átdolgozása. (Ennek részletes bemutatására most nem vállalkozunk, bár a Rimay-filológiának súlyos adóssága ez a vizsgálat mind a mai napig.) Annyit biztosan tudunk, hogy Rimay zsoltárátköltése Buchananat forrásként használta fel. Azt is tudjuk, hogy más – korábbi és későbbi – kiadásokban, szövegváltozatokban a zsoltár előtt állt egy terjedelmes prózai propositó (*Psalmi LI. Periphrastica explanatio*, ez itt hiányzik!), amely az igazi, helyes bűnbánatra figyelmeztet. Joggal mondja azt a kritikai kiadásban Eckhardt Sándor, hogy ez a bevezető erősen protestáns színezetű: „A bevezető szöveg határozottan katolikus- és szerzetesellenes szempontot hangsúlyoz, amikor a „csoportos, görcsös és horgas regula” ellen kel ki.” Vagyis a bűnbánat értelmezésének és gyakorlásának katolikus, szerzetesi formáját utasítja el.⁴³ A bécsi kiadás ezt a prózai bevezetőt elhagyja, nyilván a kiadó (nagy valószínűséggel Ferencffy Lőrinc) érzékelte annak felekezeti

⁴³ *Rimay János összes művei*, Összeállította Eckhardt Sándor, Budapest, Akadémiai Kiadó, 202. Az istenes énekek katolikus kiadásai érezték a protestáns felekezeti töltetet, ezért hagyták azt el, míg számos 17. századi protestáns kiadó közli a Psalmi LI. Periphrastica explanatiót. Vö. Dézsi Lajos, Balassa és Rimay istenes énekeinek bibliographiája, Budapest, 1905. (Az idézett szöveg egyébként bőven ontja a körmönfont, manierista szövegalkotás jellemzőit.) RMK I. 1207, *Istenes énekek*, Pozsony, 1676, 106: „Mint hogy Isten ellen sok ezer képpen való mindennapi vétkeinknek szám-talanságihoz képest, semmire nintsen nagyobb szükségünk töredelmes szivből kívánczó szüntelenül való poenitentzia tartásunknál, és bűnünknek: dögleteességével ellenünk ingerlett Istennek, haragja hiv kérlelésenél, szükség ennek a’ dolognak valóságos modgyát, sima és igyenes reguláját, bizonyos úttyát is meg-tanulunk, s’ mindenkor előttünk tartanunk hogy ennek az igen felette szükséges dologban való módnak Isten ígéből előnkben adatott, és ő felségének tetszésére szabattott ép reguláját, illetlen toldalékokkal nem illetvén, vakon és vakmerőn valami tsoportos, görtsös és horgas regulat ne kövessünk: Melly jó régulának Isten tekinteti előtt minden állapottyában való szép egyenességet, jó ábrázat mutató tükörét, miért hogy minden úisággal talált emberi tévelygésből való toldalékok előtt, Szent Lélek vezérlése által meg-iratott, s nekünk követésre példájul adatott, Szent Dávid királynak, ötvenedgyedik poenitentia tartó Soltárában, részenként való épséggel fel-lelhettyük, az igaz poenitentia tartásnak regulájában nem szükség ez ellen más regulák után elménket hajtannunk, de uétkeink terhe sulyosító faldalmainkba, szivünk töredelmességével, s lelkünk aláztatosságával, így kell s’ dologban edgyüt Szent Dávid Királlyal, s magának ő. Sz. Felsőségének, az Úr Istennek szollanunk.”

töltetét.⁴⁴ Kérdéses, hogy a három szöveg konfesszionálisan mennyire koherens jelentésű; az elmondottakból megállapítható, hogy van közöttük kisebb-nagyobb árnyalatnyi különbség, enyhe feszültség, de a kiadó ezeket vállalhatónak ítélte egymás mellett elhelyezve is. Az erőteljes – ikonográfiai és textuális eszközöket alkalmazó – katolikus tematizáció olyan kompozíciót teremtett, amely meggyengítette a protestáns eredetű részelemek jelentését, érvényesülését.

Az 1994-es hasonmás kiadást kísérő tanulmányban joggal beszél arról Armando Nuzzo, hogy „... a XVII. századi *Balassi*-kiadások „katolikus” vonalát képviseli...”, erre utalnak metszetei, szövegválogatása és maga a kiadó is. Ugyancsak ezt a katolikus jelentéskört erősíti a Balassi Ferenc haláláról szóló rész előtt álló egészoldalas fametszet, amely Szent László királyt ábrázolja és annak határozottan hagiográfikus jelentést ad. Ebben a kiadó-szerkesztő megindokolja, hogy másodszor már a bűnbánati zsoltárok ciklusába illeszti a verset, mintegy újra kontextualizálja azt: „Ez ötvenedik psalmus; mivelhogy szent David Királynak az hét penitencia tarto Soltári közzül egyik: Jó és heles alkalmatosságért, az több psalmusok is, mellyek hasonló versek modgyára fordittattanak ide helyheztettenek.” Ezzel a kompozíciós technikával a hét bűnbánati zsoltár együttese egészében mintegy Balassi Bálint vezeklő, bűnbánó lelkiiségének lesz a hordozója, kifejezője, a versciklusnak Bálint a „beszélője”. Ez az eljárás egészen különleges státusba juttatja a hét bűnbánati zsoltárt, szorosán Bálint-hoz kapcsolja, *ehhez fogható*t később formálódó *utóéletében sehöl sem találunk*. Ennek persze az az előfeltétele, hogy a kiadó-szerkesztő az *Epicédium* kompozícióját gyökeresen megváltoztatja, teljesen új jelentést teremt a Rimay-mű elemeiből, ebben a jelentésteremtésben így fontos szerepet kapnak a zsoltárok.⁴⁵

5.

Nem véletlen, hogy a kezdődő reformáció különleges figyelmet fordít a hét bűnbánati zsoltárra. Korábbi liturgikus, teológiai jelentésük átalakítása folyamatosan megfigyelhető. Különösen két bűnbánati zsoltár kap nagy nyomatókat, a 130. és az 51., ugyanis kiemelkedő szerepük volt a katolikus bűnbánati liturgiában, ezektől a szerepük-

⁴⁴ Az 1699-es, nagyszombati kiadású istenes énekek ugyanilyen szerkezetű, benne a hét bűnbánati zsoltár az *Epicédium* részeként, az 50(51.) psalmus ugyanúgy háromszor szerepel. Annyi mindössze a különbség, hogy itt nem a Rimay-vers (Könyörülj én rajtam, Úr Isten, s irgalmazz) elé helyezték a megfeszített Jézust ábrázoló metszetet.

⁴⁵ Igaza van abban a tekintetben Armando Nuzzonak, hogy „A bécsi kiadás, ez a sajátos mozaik, a szó szoros értelmében vett montázs [...]” Nuzzo, 1994, 26.

7. ábra. Luther hét bűnbánati zsoltárának címlapja

től, jelentésüktől kellett azokat megfosztani, új jelentést adni.⁴⁶ Luther már a 130. kapcsán fogalmazza meg: „Iste psalmus est de electissimis et principalibus psalmis, qui tractat illum principalem locum doctrinae nostrae, nempe iustificationem [...] quia isto articulo stante stat ecclesia, ruente ruit ecclesia.”

Már 1523–24-ben gyülekezeti éneknek feldolgozta és kommentálta azokat. Spalatinhoz intézett levelében ennek okait részletesen ki is fejtette, a bűnbánati zsoltárkiadások előszavában pedig kategorikusan fogalmaz, vagyis a bűnbánati zsoltár nem az üdvözülés eszköze. (Heilsvermittlung, Heilmittel) Tulajdonképpen a hét bűnbánati zsoltár volt az első része Luther bibliafordítói munkájának, ami

⁴⁶ BROSEDER, Johann, „Aus tiefer Not schrei ich zu dir” Theologische Marginalien zu den Eingangsversen von Luthers gleichnamigem Lied = *Luturgie und Dichtung Ein interdisziplinäres Kompendium*, Hrsg. H. Becker, R. Kaczinsky, Sankt Ottilien, EOS-Verlag, 1983, 645–657; M. Jenny, Vom Psalmlied zum Glaubenslied – Vom Glaubenslied zum Psalmlied, *Historische und aktuelle Probleme von Luthers „Aus tiefer Not schrei ich zu dir”*, *Musik, und Kirche* 49 (1979), 267–278.

1517-ban meg is jelent nyomtatásban, 1519-ben újra kiadta.⁴⁷ Csak ezt követően, 1524-ben jelent meg az első *Psalter Deutsch*, ahol már a bűnbánati zsoltárok önálló egysége megszűnik, az egységes Kirchengesangbuchnak – a maguk helyén – részei.⁴⁸ Kálvin az *Institutio* Harmadik könyvének harmadik és negyedik fejezetében foglalkozik a kérdéssel: *A hit által való újjászületésről és a bűnbánatról* címmel. Hevesen elutasítja a bűnvallás szentségként való értelmezését, amint a papi hivatal korlátlan feloldozó szerepét is. „Hiszen az Úr – és csakis Ő –, aki a bűnöket megbocsátja, ahogyan ez olvasható a két bűnbánati zsoltárban, a 32-ben és az 51-ben: Az én bűnömet tenéked megjelentettem és az én hamisságomat el nem fedeztem és mondék: Megvallom én ellenem az én álnokságomat az Urnak és te megbocsátottad az én bűneimnek hamisságát. Könyörülj rajtam én Istenem a te irgalmasságod szerint. Ezt a bűnvallást, amit csak Istennek teszünk, az emberek előtt való önkéntes bűnvallás követi, valahányszor azt Isten dicsósége, vagy a magunk megalázása úgy kívánja. [...] a pap szava után nyilvánosan vallja meg a nép a bűneit a templomban.” Külön kitér a skolasztika hibáira: Kezdetben hozzáfogtak a bűnök összeszámlálásához és azokat ágakra, ágacskákra, hajtásokra és lombokra osztották a gyóntatóktól tanult formulák szerint, majd hozzákapcsolták ezekhez a minőségeket, mennyiségeket és körülményeket, vagyis lelketlen dialektikai tankönyvet csináltak a bűnvallásból/bűnbánatból. Kifogásait így összegezi Kálvin: a tanítás helyébe a szertartást, a ceremóniát teszik. Azt állítják, ahhoz, hogy a bűnökért megfizessünk, sok eszköz áll rendelkezésre: böjtölés, áldozatok, képmutató liturgia, litániák és szertartási énekek; ezzé silányították, degradálták a hét bűnbánati zsoltárt is.⁴⁹ Ezt követően

⁴⁷ Ennek előszavában még ágostonos szerzetesnek mondja magát: Augustiner zu Wittenberg. *Die sieben Bußpsalmen mit deutscher Auslegung*, Wittenberg, 1517. Ugyancsak a bűnbánat kérdése foglalkoztatta nagy súllyal az 1517. október 31-én elmondott disputációjában: *Disputatio pro declaratione virtutis indulgentiarum*. Vö. Mario FLORIN, *Ein haß uber den alten menschen und eyn suchen des lebens yn dem newen menschen: Luthers Auslegung der Sieben Bußpsalmen (1517 und 1525)*; mit einem Exkurs über Luther und die Theologia Deutsch, Bern, Lang, 1989.

⁴⁸ A 16. században viszont még sokszor kiadják Luther után a bűnbánati zsoltárok egy-egy darabját, különösen az 51. jelenik meg gyakran németül, de latinul is, olykor kétnyelvű változatban. Ebben igen szorgos és kezdeményező volt Georg Maior a század második felében. Ezek a kiadások gyakran polemikusak, vitatva a szentség-értelmezést és a liturgikus-ceremoniális funkciót.

⁴⁹ A szó szerinti Kálvin idézetek forrása: KÁLVIN János, *A keresztyén vallás rendszere*, Fordították: Ceglédi Sándor, Rábold Gusztáv, Antal Géza, Borsos István, Pápa, Ref. Főiskolai Nyomda, 1909, Harmadik Könyv, IV. fejezet, 595–641.

az egész 16-17. században folyamatos a protestáns-katolikus polémia a hét bűnbánati zsoltár teológiai-liturgikus-himnológiai szerepéről, mindkét fél változó intenzitással fejtette ki álláspontját. Megtaláljuk az idevágó határozatokat az alapvető hitvallási iratokban, zsinati határozatokban. Az erőteljes svájci hatásokat – különösen Bullingerét – mutató, 1567-es debreceni zsinat is jelentős teret szentel a szentségek értelmezésének (*Confessio Fidei Christianae, A' Keresztyéni Hitről való Vallás-tétel*) A XVI. fejezet foglalkozik a bűnvallással, bűnbocsánattal: A' Penitenciáról, és az Embernek Meg-téréséről. Határozottan elutasítja a bűnbánat-bűnbocsánat szentségként való értelmezését, a gyónás minden formáját, a papnak abban játszott szerepét, még inkább a pápa penitencia kiszabásában játszott illetékességét. 107: „Hiszszük pediglen ez valóságos vallás-tételt, melly egyedül Isten előtt léssen, vagy kiváltképpen a' bűnös ember és az Isten között, avagy nyilván a templomban, a' hol a' bűnösöknek közönséges vallás-tétele léssen, elegendőnek lenni, nem is szükséges, hogy valaki a' bűnök botsánatjáért, bűneit meg-vallja a' Papnak, súgván az ő fülében, hogy viszont kéznek reá vetésével halljon ő tőle óldozást, azért, mert e' dolognak sem parantsolatja sohol, sem példája nintsen a' Szent Írásban. [...] Nem is ítéljük, hogy az óldozás ennyivel hathatóbb legyen, hogy valakinek fülében, avagy fejére sugattatik kiváltképpen. Mindazáltal ítéljük, hogy Az Isten országának kultsairól, mellyeket a' Kristus adott az Apostoloknak, sokan tsuda dolgokat beßélnek, és azokból tsinálnak fegyvert, kópiát, Királyi-páltzát, Koronát és nagy Országokon sőt testen és lelken való hatalmat. [...] Kárhoztatjuk ismét a' Pápának a' penitenciáról való béres tudományát, és az ő kereskedése ellen, és kereskedő bütsú-osztása ellen a Simon Péternek ítéletit hozzuk elő: A' te pénzed te veled egyben veßben el, ki azt allítottad, hogy a' Szent Lélek ajándéka bereztetik pénzzel. – Damnamus imprimis lucrosam Papae de poenitentia doctrinam, & contra Simoniam ejus, Simoniacesque ejus indulgentias, illud usurpamus Simonis Petri judicium: Pecunia tua tecum sit in perditionem: quoniam donum Dei existimasti parari pecuniis. Vagynak némellyek, a' kik hét Sákramentumokat bámlálnak, kik közül a' Penitenciát, az egyházi rendet, nem a' Pápásokét, hanem az Apostolit, és az Házasságot esmérjük Istennek haßnos berezésének lenni, de nem Sakramentomnak. A' Bémálás és utolsó Kenés, emberi találmányok, melylyek nélkül minden kár nélkül el lehet az Eklklésia. Nintsenek is azok a' mi Eklésiánkban. [...] Minden kereskedést, melylyel a' Rómaiak a' Sákramentomok sáfarkodásában élnek, tellyességgel útáljuk. Minden Sákramentomoknak pedig az Isten ő-maga berezője és nem az ember.”⁵⁰ Félegyházi Tamás – sokszor kiadott – *Az kerezteni igaz hitnek reszeiről való tanitas [...]* című katekizmusa ugyancsak terjedelmesen tárgyalja a szentségeket

⁵⁰ 107., 113., 117., 201-203.

és hevesen elutasítja a bűnbánat/bűnbocsánat sacramentumként való értelmezését.⁵¹

Némiképpen eltérő az evangélikusok magatartása a hét bűnbánati zsoltár kiadása és értelmezése tekintetében. Ismeretes, hogy Mihálykó János, eperjesi evangélikus prédikátor 1609-ben kiad egy kötetet Bártfán, amelyről utóbb kiderül, hogy az tulajdonképpen Pázmány imádságos könyvének nagyobb részét használja fel, benne a hét bűnbánati zsoltár. Mihálykó forrásmegjelölés nélküli kiadására ingerülten reagál Pázmány imádságoskönyve második kiadásának előszavában.⁵² Az viszont igaz, hogy *Mihálykó nem változtatott a hét bűnbánati zsoltár Pázmánytól átvett szövegén, így az 50. is változatlan*, vagyis a katolikus eredendő bűn értelmezés olvasható abban. Pázmány ingerült kritikája nem zavarta Mihálykót, mert még öt alkalommal adta ki változatlan tartalommal a kötetet.⁵³

A nyugat-európai reformáció teológiai irodalma (exegetika, prédikációk), zsoltárköltészete, humanista költészete mind latinul, mind pedig különböző anyanyelvű változatokban rendkívül gazdag formáit teremtette meg a zsoltárköltészetnek. Ugyanakkor a hét bűnbánati zsoltár korábban együtt betöltött liturgikus értelmezését, jelentőségét visszaszorította, erősen módosította. A helvét irányzat ebben a tekintetben sokkal tartózkodóbb volt, e zsoltárcsoportnak nem tulajdonítottak szerepet, viszont a hugenotta zsoltárok fokozatosan hegemón helyzetbe kerültek.⁵⁴ A német reformáció latin és német nyelvű

⁵¹ Megjelenései: 1579., 1580., 1583., 1588., 1601. A gyónás elutasítását a Hany fele teuelyesek vagion az Papistaknak az Poenitentiaban? című fejezetben olvashatjuk: 237-247.

⁵² RMNy, 976; későbbi kiadásai is azonos szerkezetűek, közlik a zsoltárokat: RMNy 1229, 1620, RMNy 1442, 1629, RMNy 1459, 1630, RMNy 1818, 1640, RMNy 1942, 1642. Így ír az előszóban: „Az elmúlt esztendőben egy csekély indulattal el-ragadtattot eperjesi predikátor, maga nevével nagy részét ki-nyomtatá Bártfán az előbbi imádságos könyvecskémnek [...] Mikor pedig olvasni kezdettem volna, eszembe vöm, hogy sok helyen megszagatta, és az ő foltos tetszésének rongyával bé is tatarozta az én írástomat [...]”

⁵³ Mindez talán azt bizonyítja, hogy az eredendő bűn eltérő értelmezése Mihálykó számára kisebb jelentőségű volt.

⁵⁴ A monumentális szakirodalomból csak egyetlen összefoglaló művet emelünk ki, amely áttekintést ad a bűnbánati zsoltárok költészettörténeti, himnológiai sajátosságairól, szerepváltásairól: Inka BACH–Helmut GALLE, *Deutsche Psalmendichtung vom 16. bis zum 20. Jahrhundert, Untersuchungen zur Geschichte einer lyrischen Gattung*, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 1989. A hugenotta zsoltárokra: *Der Genfer Psalter und seine Rezeption in Deutschland, der Schweiz und den Niederlanden 16-18. Jahrhundert*, Herausgegeben von Eckhard Grunewald, Henning P. Jürgens und Jan R. Luth, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2004, Frühe Neuzeit Band 97.

költészete viszont bámulatosan sokoldalúan variálta a hét bűnbánati zsoltárt: Nikolaus Selnecker valóságos műfaji kísérletezést folytatott, a legkülönbélebb verses műfajokat hozta létre a zsoltárszövegekből latinul éppúgy, mint németül. Megszokottá válik, hogy a liturgikus szerepkörben használt zsoltárokat onnan kiléptetve autonóm esztétikai jelentéssel ruházzák fel, vagy e kettős funkciónak roppant gazdag átmeneti változatait hozzák létre. Egészen különleges változat születik 1632-ben, amelyet Magdeburg pusztító ostroma után írt névtelen szerzője *Die Bußpsalmen in Poesie gesetzt. Sampt angehengtem Trawerlied uber die klägliche Zerstörung der Löblichen und Uhralten Stadt Magdeburg* címmel. Minden zsoltár versszakonként más és más

Az újabb résztanulmányokból: Sonja MAYER, *Studien zu den lateinischen Bußpsalmen-Zyklen des 16. Jahrhunderts*, Augsburg, Wißner, 2004; Clare COSTLEY, *King'oo, Miserere mei: the penitential psalms in late medieval and early modern England*, Notre Dame, Ind. Univ. of Notre Dame Press, 2012. A nagyon sok forrásból csak néhányat mutatunk be. Georg MAIOR, *Enarratio septem psalmorum poenitentialium*, Wittenberg, 1565; Ennek készült egy változata, amely egyedül az 51. zsoltárt magyarázza, igen terjedelmes formában. (Außlegung des Vierden Bußpsalmen, welcher im Psalter der LI. ist. *Miserere mei Deus. Auß der Latinischen Außlegung Georgij Maioris... verdeutschet*, 1566, Nürnberg. Nicolaus Selnecker, *Paraphrasis Psalteri: Sive Carminum Davidicorum Libri quinque*. Henricopoli, 1573, Nikolaus Selnecker, In gratulationem et gratum deo honorem solennium nuptiarum [...] Henrici Iulii, [...] cum sereniss. electoris Sax. Augusti [...] filia Dorothea [...] celebratarum in[...] Guelphorum castello VVolferbyto, XXVI. sept. An. 85: editi psal. 129 & septem poenitentiales, Latinis versib. repetiti, & Germanicis melodijs comprehensi [...], Leipzig, bey Jo. Steinman, 1585, Johannes CHRISTOPHORUS, Rorarius, *Die Sieben Bußpsalmen des Königlichen Propheten Davids Reimweiß/ Zu sampt schönen darauff geordneten Gebettlein/ inn disen gefährlichen zeiten zu beten*, Augspurg, 1585; LAURENTIUS, Paul Die Sieben Bußpsalmen Davids: In 39 Predigten [...], Leipzig, Michael Lantzenberger, 1594; Franciscus BALDUINUS, *Psalmi poenitentiles*, Wittenberg, 1621, Werder DIEDERICH; *Die BußPsalmen/ in Poesie gesetzt; Sampt angehengtem Trawer Lied uber die klägliche Zerstörung der Löblichen und Uhralten Stadt Magdeburg*, Leipzig, Rehefeld, Elias, 1632. A prédikációs és meditációs imádságirodalomnak is alapja volt folyamatosan a hét bűnbánati zsoltár: Cunrad DIETERICH, *Poenitentialia Davidica: in unterschiedenen Predigten erkläret und ausgelegt/ Samt beygefügten Lehren/ Vnterricht/ Trost/ Straff/ Ermahn- und Warnung [...] aus Grund Heiliger Göttlicher Schrifft [...] Hiebevor gehalten zu Ulm im Münster/ nun mehr aber auff Begehren in offnen Truck gegeben/*. Darin die vier letzten Buß-Psalmen begrieffen, Franckfurt am Maynn, Seyler, 1674; Justus GESENIUS, *Allerhand Christliche Gebete/ aus Herrn Habermanns/ Arnds/ Gerhards und andern Gebetbüchern/ sonderlich zusammengelesen: Nebenst den 7. Buß-Psalmen [...]*, Göttingen, Joachim Heinrich Schmid, 1677.

strófaformát használ, allegorikusan – néhol szinkretikusan mitologizálva – ábrázolja témáját; abban is sajátos, hogy egy adott történelmi eseményhez kötődik, és a bűnbánat egy katasztrófa magyarázata és következménye egyben.⁵⁵ A *Gemeindelied* és a *Kunstichtung* ketőssége kirajzolódik a német protestantizmus zsoltárköltészetében, és ez kihat a hét bűnbánati zsoltár feldolgozásaira is. Paul Fleming hét bűnbánati zsoltárának feldolgozását vizsgálva fogalmazza meg Franz Fromholzer és Jörg Wesche, hogy bekövetkezik a zsoltárköltészet „akadémizálódása” (Akademisierung der Psalmdichtung), amely a liturgikus funkció mellett/helyett az esztétikai igényt emeli, teszi egyre fontosabbá, legalábbis egyenrangúvá.⁵⁶ A 17. század fordulójától a protestantizmuson belüli kegyességi irányzatok (lutheranus pietizmus, református puritanizmus) egyre fogékonyabbá válnak a bűnbánati tartalmak, lelkeség kifejezésére, és ez néhány évtized alatt a hét bűnbánati zsoltárt új pozícióba helyezi.⁵⁷ Ez a folyamat látványosan először a német pietizmusban bontakozik ki, ezért arról kell most beszélnünk. Vizsgáltuk a német lutheranus énekes- és imádságoskönyveket, valamint a katekizmusokat ebből a szempontból. (Számos esetben egyetlen kiadványban egyesítették ezeket a „műfajokat”, olykor elkülönítve találjuk azokat. Természetesen csak áttekintő jellegű ez a vizsgálat, de ennek alapján is meggyőző eredményre jutottunk.) A 16. század második felében igen erős a bűnbánat/bűnvallás iránti gyanakvás, mivel szentségként való értelmezését elutasították, sok helyütt bírálják a katolicizmust, pápát. A kátéirodalom jól mutatja ezt a polemikus jelleget, de a vele időben párhuzamos – főként gyülekezeti használatú – énekeskönyvek is mellőzik ezt az elkülönített zsoltárcsoportot. Egyértelmű, hogy a hét bűnbánati zsol-

⁵⁵ Ismeretes, hogy a harmincéves háború során Tilly és Vallenstein csapatai hosszú ostrom után foglalták el a Magdeburgot és kegyetlen öldöklést, rombolást végeztek az elfoglalt városban.

⁵⁶ FRANZ FROMHOLZER – JÖRG WESCHE, „Ich bin nicht itzo ich” Flemings Psalmenübersetzung im Kontext der frühneuzeitlichen Buspraxis = *Was ein Poëte kan! Studien zum Werk von Paul Fleming (1609–1640)*, Hrg. Stefanie Arend und Claudius SITTIG, De Gruyter, 2012, 141–157.

⁵⁷ Az egész kérdéskörre átfogóan: Prózai kegyességi műfajok a kora újkorban Prédikáció, meditáció és imádság, Szerk. Fazakas Gergely, IMRE Mihály, SZÁRAZ Orsolya, *Studia Litteraria*, 2013/3-4. LII. évfolyam, 424 p, Imre Mihály, Szerkesztői előszó = Prózai kegyességi műfajok [...], 2013, 3–12. Johann Arndt a Vier Bücher vom wahren Christentumb c. művében így ír a bűnbánatról, amelyet a bűnbánati zsoltárok fejeznek ki: „[...] da der Mensch absterben solle/ der Hoffart/ dem Geitz/ der Wollust/ sich selbst verleugnen/ hassen/ [...] vnnd ein erschrocken Hertz/ vnnd weynende Seele im Leibe tragen/ wie in den Bußpsalmen solche jnnigliche Herten buße beschrieben ist.”

tár a pietizmus megjelenésével újabb jelentést kap, alkalmassá válik az új spirituális tartalmak kifejezésére, mindez kioltja vagy csökkenti a korábban rá vonatkozó gyanakvást, fenntartásokat. Egyre nagyobb népszerűségnek örvend, a 16. század utolsó negyedétől még jobban kitapintható ez a folyamat, a 17. században pedig egyértelműen látszik megváltozott státusza, ami a következő évszázad első felében is folyamatos. A hatalmas forrásanyagból csak néhány példát mutatunk be. Az 1683-as kiadású, *Geistliches neu-vermehrtes Gesang-Buch D. Martini Lutheri/ und anderer frommen Christen/ Nach gewöhnlicher Ordnung der Jahres Zeit/ und des heiligen Catechismi abgetheilet* című kötet énekeskönyv és katekizmus is egyben.⁵⁸ A *Von der Buß und Rechtfertigung* című fejezete tartalmazza a hét bűnbánati zsoltárt (254–304), mindegyiknek több változatát közli. Különösen az 51. esetében meglepően gazdag ez a változatosság, itt hét szerző feldolgozását olvashatjuk: Erhardus Hegenwald, Mathias Greiter, Johann Hermann, Johann Francke, Paul Gerhardt, Johann Ristens, Bartholomeus Ringwald a hét átdolgozó. Közülük kiváltképpen Paul Gerhardt (1607–1676) érdemel figyelmet, aki a korszak pietizmusának rangos költői életművét alkotta meg, ennek spiritualitásába illesztette a bűnbánati zsoltárokat.⁵⁹ A 130. Psalmus fordítói Luther, Michael Walth, Johann Hermann, utóbbi a cím alá kiegészítésként írta, hogy feldolgozásához Johann Tauler szövegét is felhasználta: aus dem Taulero (265). Ez nem ritka, hiszen a pietizmus kedvelte a misztika szerzőit, különösen Tauler hatása erőteljes. A többi bűnbánati zsoltárnak is több feldolgozását közli a kötet.⁶⁰

6.

Philipp Kegel a Braunschweig-Lüneburgi nagyhercegségben működött, a 17. század első felének népszerű evangélikus egyházi írója.⁶¹ Művei sokszor megjelentek az egész 17. században latinul és

⁵⁸ Meyningen, Niclaus Haffert

⁵⁹ Vö. Elke AXMACHER, Johann ARNDT und Paul GERHARDT, *Studien zur Theologie, Frömmigkeit und geistlichen Dichtung des 17. Jahrhunderts*, Francke Verlag Tübingen und Basel, 2001.

⁶⁰ Még két kiadványt idézünk, amelyek a 18. század elején hasonló jellegűek: *Württembergische Catechismus, Samt der Auslegung Lutheri*, Stuttgart, 1706, benne a hét bűnbánati zsoltár: 101–112; *Geistreiches neu-vermehrtes Gerauisches Gesang-Buch*, Zusammen getragen und zum Druck befördert hat Io. AVENARIUS, Gera, 1725, *Catechismus-Lieder, Von der Busse*, 299–346, itt is számos változata olvasható az egyes zsoltároknak.

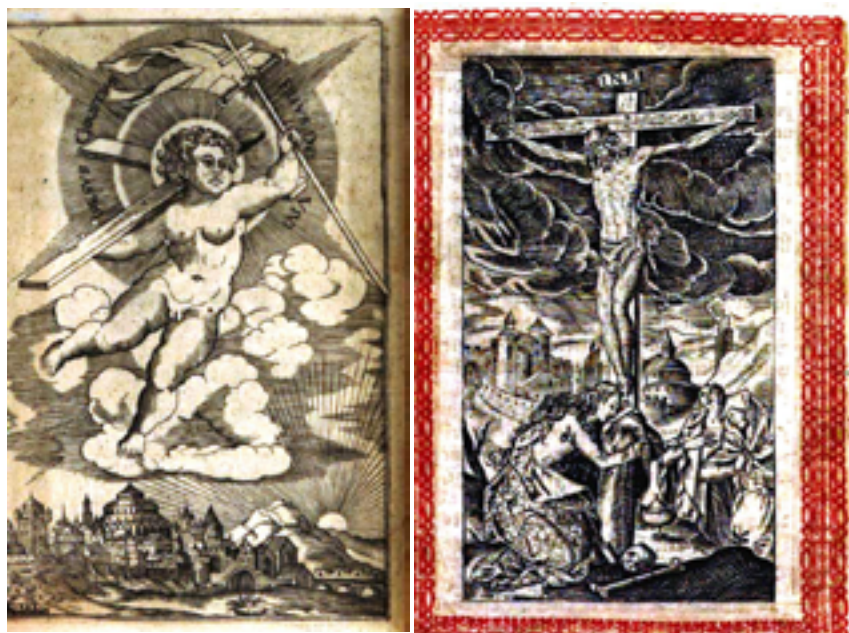
⁶¹ Koch TRAUGOTT, Philipp KEGELS, *Gebet- und Erbauungsbücher: vorreformatorische Frömmigkeit im frühen Luthertum*, Waltrip, Spenner, 2007; Eric LUND, Martin MOLLER and Philipp KEGEL = *Protestants and Mysticism in Reformation Europe*, Editors, Ronald K. Ritters and Vincent Evener,

németül is, a német nyelvű volt az elterjedtebb. A két változat közötti leglényegesebb különbség, hogy *a német minden esetben közli a hét bűnbánati zsoltár terjedelmes verses feldolgozását*.⁶² Legnépszerűbb munkája tulajdonképpen imádságoskönyv, amelynek szemlélete erősen igazodik a pietizmus látásmódjához, különösen Johann Gerhard és Johann Arndt kegyességi irányzatához. Kegel nagyon fogékony a misztikára, az általa gerjesztett bűnbánat spiritualitására, ebbe a közegbe illeszti a hét bűnbánati zsoltár terjedelmes, verses feldolgozásait. Szívesen használja fel a középkori misztika szerzőit, így megtaláljuk Johann Tauler, Thomas Kempis, Clairvaux-i Szent Bernát több művének részletét. (Mellettkül Augustinus, Hieronymus, Aquinoi Tamás, Anselmus is szerepel. Különösen Augustinus *Soliloquia* című művéhez vonzódik, sok részletét beilleszti könyvébe.) Eric Lund úgy véli, hogy a középkori misztikusok gazdag felhasználása során Kegel bizonyos elemeit átveszi a bernáti misztikának, így a *via purgativa* és *via unitiva* jellemzői is kimutathatóak.⁶³ Mindkét változatban még vannak nyomai a szertartási énekeknek és liturgiának. (Ein Kurz Gebet/ zum Kyrie Eleyson, Introitus, Gloria, Alleluja, Sanctus, Agnus Dei.) Az 5. Andacht tárgya a bűnbánat: *Die fünffte Andacht ist von der Busse*, leggyakrabban idézett szerzői: Szent Bernát (igen terjedelmes szövegrészlettel!), Kempis, Augustinus. A 6. Andacht tárgya a bűnvallás: *Die sechste Andacht ist von der Beicht*, ebben a leghosszabban idézett szerző Johann Tauler, majd Augustinus, ezt követi a hét bűnbánati zsoltár, *Volgen Sieben Ausbündige Trostreiche Buspsalmen* (313-379). A 7. áhítat a bűnvallás után elmondandó imádságok sorozata: *In der siebenden Andacht sind die gebet nach der Beicht*. Több kiadást – barokk ízlésű – jó minőségű fa- és rézmetszetek díszítenek. A hazai protestantizmusban jelentős Kegel-recepciót figyelhetünk meg, különösen az evangélikusok körében láthatjuk ezt, de a református közeg is sajátos módon fogadja be imádságoskönyvét. Külön csoportot képeznek a hazai kiadású, de külföldi, magyarországi kapcsolatokkal rendelkező szerzők, általában biblikus cseh nyelven/szlovákul írott művei. Tranovsky Jiřík (Georgius Tarnoscius) imád-

Leiden, Brill, 2019, 224–242. Művei megjelentek dánul, angolul, svédül, finnül, csehül, lengyelül és magyarul.

⁶² *Thesaurus Spiritualis precationum piarum, in duodecim salutare meditationes distinctus*, Magdeburgi, 1596, Zwelff Geistliche Andacht/ Darinnen gar schöne/ Trostreiche gebet begriffen, ajánlása 1593-ból, Hamburg. A zsoltárok 6–8 oldalasok, igen hosszúak. Több kiadását is metszetek díszítik: 1616, benne szép kép, a keresztnél térdelők. Leipzig, 1611, Leipzig, 1610, furcsa metszeten Jézus-ábrázolás.

⁶³ Bernát művei közül a *Meditationes piissimae de cognitione humanae conditionis* c. hatott erősen Kegelre. Emellett a jezsuita Petrus Michaelis *Bett und Betrachtung Buch* c. műve is kimutatható hatással volt Kegelre.

8–9. ábra. Philipp Kegel hét bűnbánati zsoltárátdolgozásának metszetei

ságoskönyve *Phiala odoramentorum* címmel 1635-ben jelent meg Lőcsén.⁶⁴ Valentin Péternek, a könyv kiadása egyik támogatójának kérésére készítette el Tranovsky a hét bűnbánati zsoltár szlovák fordítását Philipp Kegel műve alapján. A zsoltárok fordítása csak utólag készült el, ezért került függelékként a mű utolsó fejezetébe. A könyv végére a szerzőről és művéről ajánló verseket, dedikációkat nyomtattak latinul, szerzőik felvidéki papok, tanárok, részben sziléziai menekültek. Verseikben Tranovsky életútjáról, exiliumáról, művének érdemeiről beszélnek. A szerző sziléziai menekült (Teschen), Morvaországban tanított, innen üldözték el 1625-ben, akkor jött Felső-Magyarországra. (Árva várában, majd haláláig Liptószentmiklóson volt evangélikus pap.) Tranovsky és műve egy csoport sajátosságait mutatja. Az 1620-as fehér-hegyi csatavesztés után a Habsburgok kemény bosszút álltak a lázadó cseh rendeken, a megtorlást kiterjesztették Szilézia nagy részére is, ahonnan a protestánsokat nagy tömegben elűzték, vezetőiket kivégezték, bebörtönözték. Ebből a térségből ez az exuláns értelmiség viszonylag nagy számban érkezett Felső-Magyarországra. Ott Kassán, Kassa környékén, az evangélikus szabad királyi városokban kerestek menedéket az egyház intézményeiben. (Közülük

⁶⁴ RMNy 1632 A században igen népszerű volt a munka, számos kiadást ért meg hazai evangélikus kiadóknál.

néhányan Bethlen Gábor fejedelem pártfogását keresték, kerültek vele kapcsolatba.) Számos kiadványuk úgy is értelmezhető, hogy ennek az exiliumnak valamilyen formában kifejezői, értelmezői. Ezek között a művek között viszonylag nagy számban találunk énekes- és imádságoskönyveket, amelyek *a száműzetés léthelyzetét összekapcsolják a bűnbánat műfajaival, így kiemelten a hét bűnbánati zsoltárral*. 1654-ben jelenik meg Trencsénben Joannides Jiřík evangélikus verses imádságoskönyve biblikus cseh nyelven.⁶⁵ Egy fejezete – Kegel alapján – a hét bűnbánati zsoltárra írott 11 imádságot tartalmazza. A kötet végén a szerzőhöz címzett latin nyelvű ajánlások, üdvözlő versek olvashatók, íróik felvidéki értelmiségiek, magyarok, morvák, Magyarországra menekült sziléziaiak, papok, tanítók, világiak, valamennyien hitük miatt menekültek el. Sokaknál megjelenik az exilium gondolata, panasza, amely még inkább kívánja a bűnbánatot, ennek megszólaltatójaként értelmezik a kötetet és szerzőjét, *a hét bűnbánati zsoltár mindennek kifejezője, megszólaltatója*. A tescheni cseh testvérek és a hazai evangélikusok élő kapcsolatait bizonyítja a kötet trencsényi megjelentetése és az ajánlóversek szemlélete. A szerző a tescheni hercegségből származik, állásából elúszva Felső-Magyarországra menekült, itt különböző helyeken lelkész. A pozsonyi per időszakában –1674-ben – innen is menekülni kényszerül, immár másodszer Németországba. A kétszeres exiliumot megérő szerző – Teschenből Magyarországra, innen Németországba – a korszak különleges – talán több figyelmet érdemlő – szereplője, hiszen életútján megtapasztalja a protestánsok üldözésének két drámai korszakát. Martinus z Drazova, Samuel, *Modlitby tez premyslovani [...]* c., 1654-ben Trencsénben megjelent műve evangélikus imádságokat és elmélkedéseket tartalmaz biblikus cseh nyelven.⁶⁶ Hét imádság a hét bűnbánati zsoltárból származik. A szerző a két szín alatt áldozók filozófiai magisztere Prágában, majd elüldöztetése után 1628 és 1630 között az exulánsok lelkésze Pirnában. Újabb prágai tartózkodása után, 1632-ben végleg kiutasítják onnan, Pirnába tért vissza. Az áttekintett kiadványok szerzői vallási üldöztetésük elől menekülnek Magyarországra (vagy adják ki itt munkájukat), imádságoskönyvük valamilyen mértékben ennek a léthelyzetnek a spirituális kifejezője, amiben szerepet játszik a hét bűnbánati zsoltár Philipp Kegel alapján való átdolgozása.

Kegel hazai recepciójának van egy református változata is, amely azonban lényeges eltéréseket mutat az evangélikusokétól. Debreceni Péter *Tizenkét idvösséges elmélkedések [...]* című műve 1637-ben jelenik meg Leidenben. A szerző-fordító (1608–1671) debreceni tanulmányok után Leidenbe és Franekerbe peregrinált,

⁶⁵ RMNy 2553

⁶⁶ RMNy 2556, a kiadványnak volt egy korábbi, 1630-as változata.

hazatérése után lelkészként működött. Műve többször is megjelent, mindig evangélikus kiadóknál.⁶⁷ (Ez nyilván nem véletlen, hiszen számos tekintetben, legalábbis vitatható teológiai álláspontot képvisel a református közeg számára.) Előszava ugyan – Kegel nyomán – emlegeti forrásként Ágostont, Taulert, Anselmust, de más középkori szerzőkről nem beszél, a főszövegben sem tünteti fel a tőlük származó idézeteket. Debreceni olyan szerző, aki fogékonyan nyitott az evangélikus (pietista) misztika irányába, ezt bizonyítja több fejezet is: *Az Istennec ki mondhatatlan édesseges io voltarul* (211-218), amely rajongó istenszeretet, istenszerelem, nagy művészi erővel és heves érzelmekkel, rímes prózában megfogalmazva. (Tkp. Augustinusnak a *Soliloquia* és a *Vallomások* alapján szerkesztett szöveg, de nem nevezi meg forrásait.) 216.: *Az Isteni diczéreterre fel indétó buzgosagos könyörgés*, 235.: *Az Isteni szeretetnec buzgosagarul*, 237.: *Hogy az Isteni édesség minden ez világi jelen-valo keserüset meg gyöz* című fejezet rajongó Krisztus-szerelem és jegyesmisztika megszólaltatója, de meglepetésre *hagiográfiai vonatkozásai is vannak*. Ugyanis Szent Lőrinc és Szent Bertalan mártír élete is a Krisztus-szerelem magával ragadó példája, bizonyítéka, még szenvedéseikről is szól röviden.⁶⁸

⁶⁷ RMNy 1678 Leyden, 1637; RMNy 1730 Lőcse, 1638; RMNy 1755 Bártfa, 1639; RMNy 3441 Lőcse, 1668; RMK I 1339a Lőcse, 1685, RMK I 1694 Lőcse, 1704.

⁶⁸ 211: „Találhassalac fel tégedet én szivemnec szomiuhozo kívánsága: Tarthassalac en nalam tégedet én lelkenec buzgó szerelme, szorithassalac hozzám tégedet én életemnek hűséges jegyesse. Birhassalac tégedet örökké valo boldogsagom. Zárhassalac tégedet az én szivemnec belső részeiben: Oh én lelkenec boldogsagos élete és tökelletes nagy gyönyörüsége. [...] Oh édesseges, könyörületes, szerelmetes, kivanatos és szépséges Vr Jesus, kérlec öncs be az én szivemben az te édes szeretetednec draga illattyat, hogy semmit ez földiekrül és az testiekrül ne gondolhassam, de téged egyedül szeresselec, téged egyedül visellyelec szivemben és az én szájamban. 212: Nysd meg az én füleimnec titkos reitekét, hogy halhassam az te minden két élő fegyvernél hathatobb beszédedet: rendics meg Vram onnet felül az mi sziveinket, az te hatalmas és erős szozatidnac dörgő czattogasival; Indétz megh erőss zugással az tengert, minden benne valokkal egyetemben, hogy ismerienec megh tégedet az földnec lakosi. 239: De adgyad Vram, hogy mindenec legyenec keserüc énnem, hogy csac te egyedül légy édesseges az én lelkenec, ki vagy meg böcsülhetetlen édesség, ki által minden keserüség édes izüvé változic. Mert az te édesseged tötte Szent Istvánnac gyönyörüséggessé amaz ö reá Bort köveknek záporát. Az te édes voltod tötte kivanatos izüvé Bent Lörincnek az sebes tüznél forro rostelt. Az te isteni édessegedtül illetetvén futnac vala nagy örömmel az Apostoloc, midön az te szent nevedért boszszuságot szenvednénc. Örvendezéssel és nagy batorsaggal mégyen vala szent Andras az

Debreczeni számos versbetétet illeszt a prózai imádságokhoz, amelyek majd a harmadik kiadás után megváltoznak. A leydeni editióban a következőket találjuk. 174.: *XXIII. Soltar* (Az Vr Isten nekem édes taplalom), ez tulajdonképpen a 22–23. zsoltár alapján készült zsoltárváltozat. 198.: *Jövel Szent Lélek Úristen* (Luther nyomán terjedt el, pünkösdi ének, három strófás változata Huszár Gálnál is megvan). 241.: *LI. Psalmus*, nem azonos Balassival sem Pázmánnyal, Hartyáni Imre evangélikus szerző szövege, Huszár Gál 1560-as énekeskönyvében szerepel.⁶⁹ Az utána következő fejezet bűnbánati tartalmú: *Eoteodic elmelkedes* melyben Az igaz penitencia tartasra valo fel serkentő intésec, egy néhány szép vigasztaló könyörgésekkel egyetemben foglaltatnac bé (245–295). Erősen eszkatologikus jellegű a kárhozat leírása, tulajdonképpen rímes próza, erőteljes érzelmekkel, tropológiával. 255.: Amaz igaz Birotul valo félelemtül és az utolsó itiletnc környül állo dolgaitul vött serkengető intés az penitencia tartasra. 259.: Az meg-halasnac bizonyos voltarul és ennec orajannac bizontalansagarul vött fel ébreztő intés az penitenciára. 264.: Az embernec nyavalias es romlot voltarul, 291–294.: *Enec. Gondviselő Isten hálat adok neked*, az 1615-ös Lipcsei Kódexben, Tőrei Gergely munkájaként tűnik fel. 343.: *Igen szep dicsiret az Christusnac szenvedeserül*, Atyánac bölcsesege, bizony Istensege. Ez tulajdonképpen a *Patris sapientia, veritas divina* [...] kezdetű hórás-ének, középkori, nagypénteki himnusz.⁷⁰ 345.: *Hetedik elmelkedes* Melyben igen szep esedező könyörgesec foglaltatnac be az bűnnec bocsanattyáért és az Istennecc irgalmasságáért. 384–389.: Igen szép énecc az bűnnec bocsanattyáért, *Bocsásd meg Úr-Isten*. 425.: Könyörgő énecc Az lelki ételnecc és italnac meg adásáért (Emlékezzél Úr Isten hiveidről). 450.: XLVI. Soltar, Erős várunk nekünk az Isten, Luther szerzeménye. 4. versszak: Megáll az Istennek igéje. 476.: *Enec Sies nagy Vr Isten en segitsegemre*. 479.: A mennyei Jerusalemrül. 493.: *148. Psalmus*, Dicsőült helyeken, Mennyei paradicsomban, Pécseli Király Imre 512.: *Adj már csendességet*. 513.: Mas, *Dicsirjed, áldgyad én lelkem az Úr Istent mindenekben*. Áttekintve az énekeket elmondhatjuk, hogy

keresztnecc gyalazatos halalara, sietvén a te édességes gyönyörűségedre [...] Ez dragalatos édességért adá a szent Bertalan az ő tulajdon testenec bőrét.”

⁶⁹ Az eredendő bűnre vonatkozó stófa így hangzik: Anyám mikoron az ő méhében engemet fogada, nagy siralommal es faidalommal ez vilagra hozta, bűnben fogada rula ream is az bűn elárada.

⁷⁰ Fordítása Atyának bölcsessége, bizony istensége [...] kezdettel legkorábbról az 1506-os Winkler-kódexből ismert, de evangélikus és református kéziratokban és nyomtatványokban is felbukkan. A 8 versszakos ének óráról órára, az imaórák rendjében veszi végig Jézus szenvedésének történetét. Ha összevetünk több szövegváltozatot, láthatjuk, minden felekezet megőrizte a strófák számát, viszont jelentős szövegbeli eltéréseket figyelhetünk meg.

mindössze egyetlen református szerző munkája szerepel közöttük (Pécseli Király Imre), a többiek evangélikusok vagy középkori, késő-középkori eredetűek (még a szertartási énekek és a szerzetesi használat liturgikus jellemzőivel), költői színvonaluk is változó, bár a két Balassi-vers a legjobbak közé tartozik, és mindkettő a bűnvallás, bűnbánat kifejezője, kötetbeli elhelyezésük is szorosan kapcsolódik az imádságokhoz. Szembetűnő változás következik be a harmadik kiadásban (ami a későbbieket is jellemzi), minden közölt vers/ének Szenci Molnár zsoltároskönyvéből származik (kivétel a *Jövel Szentlélek Úristen*, ez változatlanul helyet kap); a két Balassi-vers is kimarad.⁷¹ Ezt a döntését ugyan nem indokolja meg sehol, de így konfeszszionálisan közelíti a kanonizált folyamatokhoz saját művét. Ezt úgy is értékelhetjük, hogy a Szenci-zsoltárokkal Debreczeni homogén református, egyre inkább domináns himnológiai jelentést ad a munkájának éppen akkor, amikor zajlik a *Psalterium Ungaricum* erőteljes hazai térnyerése. A Kegel-átültetés erős spirituális interferenciákat érvényesít, ahol a középkori misztikától a pietizmus jellemző sajátosságaiig – olykor meglepő – sokféleség mutatkozik, ami azonban a református kegyesség puritánus közegéhez is könnyedén illeszthető. A református Debreczeni Péter fogékony volt az evangélikus Kegel spiritualitására, saját követett tanrendszerével összeegyeztethetőnek tekintette azt, hiszen ekkortájt a református puritanizmus is hasonló sajátosságokat mutat. Ugyanakkor viszont a bűnbánati témájú fejezetekből kihagyja a hét bűnbánati zsoltárt, református teológiai megfontolásokból ezeket aggályosnak érezhette. Vagyis spirituális fogékonysága, érdeklődése a misztika jellemzői felé hajlik, abban nem lát teológiai kockázatot, de a hét bűnbánati zsoltár már nem illeszthető sajátosan egyeztető rendszerébe, működik benne a hét bűnbánati zsoltárra vonatkozó, a reformáció kezdetei óta érvényes, óvatos gyanakvás. A konfeszszionális rendszerek és spirituális folyamatok bonyolult kapcsolatait, feszültségeit jól megfigyelhetők a lutheránus pietizmus és a református puritanizmus esetében. Különösen jól tanulmányozható ez az összefüggésrendszer Johann Arndt és Johann Gerhard műveinek kapcsán. Gerhard magyar recepciója is szemlélteti a teológiai rendszerek és a spirituális sajátosságok interferenciáját, esetleges feszültségeiket vagy szoros koherenciájukat.⁷² Mindkét szerző azt

⁷¹ A következő zsoltárok kerültek a kötetbe: CXLVI. Aldgyad én lelkem az Urat, V. Úr Isten az én imádságom, XIX. Az egek beszélnek, III. O Mely sokan vadnak, XCI. A' Ki a' felséges Urnak, XXIII. Az Úr énnékem őriző pásztorom, CXVI. Szeretem és áldom az Úr Istent, CXVII. Az Urat minden nemzetek, LI. Úr Isten kegyelmezz-meg énnékem, CIII. Áldgyad lelkem Uradat Istenedet, CXXX. Te hozzáüd tellyes szívből

⁷² Vö. IMRE Mihály, Johann Gerhard 18. századi hazai recepciójának néhány jellemzője = Uő. *Utak Herborn és Nápoly között Tanulmányok a 16–18.*

példázza, hogy az erőteljes spirituális jelleg szervesen beágyazódhat a saját teológiai rendszerbe, de viszonylag könnyen illeszkedhet más konfesszionális tanrendszerbe is, mintegy a felekezeti átjárhatóságot teszi lehetővé a spiritualitás pietista és puritán változata.⁷³ Dienes Dénes megállapítása feltétlenül indokolt: „[...] a református pietizmus szellemében született áhítatos- és imakönyvek tulajdonképpen Isten-szeretetet munkáltak. Az *Amor Dei intellectualis* eszközei voltak, sajátos Krisztus-misztikát alakítottak ki, amely a 18. században érte el a tetőfokot a magyar református kegyességben.”⁷⁴ Éppen tíz év választja el egymástól Debreceni Péter átdolgozását és Pápai Páriz Imre *Keskeny út* című művét. Pápai első két kiadása már erőteljesen mutatja a puritanizmus teológiai gondolkodását és spiritualitását, de bűnbánati érvelése – korábbi teológiai tradíció alapján – még mellőzi a hét bűnbánati zsoltárt: ezt értelmezhetjük úgy is, hogy a konfesszionális tanrendszer a spiritualitásnak csak részleges elfogadását/kibontakozását teszi lehetővé. A fordulat a *Keskeny út* 1662-es kiadásánál következik be, amikor függelékben a hét bűnbánati zsoltár a munka szerves részévé válik tartósan, elhalványul korábbi – kritikusan, gyanakvóan elutasított – liturgikus-teológiai jelentése, új spiritualitás kifejezőjévé válik.

Jól mutatja ebben az időszakban a bonyolult teológiai és spirituális folyamatokat, interferenciákat az 1639-ben Lőcsén megjelent Kegel-átdolgozás, amely Libeny-Szent Miklósi Deselvits István munkája. Ajánló levele megemlékezik Debreceni fordításáról (a szerzőt nem ismerte), azonban kifogásolja, hogy sokat kihagyott Kegel művéből, „némelly helyeken hozzá is nyúlt”, vagyis a szerző szemléletét megváltoztatta valamely kálvinista szempontot követve.⁷⁵ Deselvits István valóban sokkal több forrásszerzőt tüntet fel: Szt. Ambrus, Szt. Izidor, Hugo de Sancto Victore, Cassiodorus, Basilius, Cypria-

századi protestantizmus irodalmából, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015, 267–304.

⁷³ Erről bővebben: FONT Zsuzsa, *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*, Szeged, József Attila Tudományegyetem, 2001.

⁷⁴ DIENES Dénes, „*Melyeket én az én Uram Jézusomtól tanultam [...] A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században Magyarországon*, Sárospatak, A Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiája, 2002, 39.

⁷⁵ RMNy 1772, Ajánló levél, „Melly elmelkedeseket jóllehet ennekelőtte az Lugdumi Academiában tanuló Debreczeni Péter [...] némelly részbul Magyar nyelvre fordított vala, de mivel sokakat kihagyott [...] és némelly helyeken hozzá is nyúlt [...]. Minémű fogatkozások lettenek pedig az első fordéttásban, nem illik arrúl szóllanom, [...] jóllehet az ellen sem állok, ha valami más Calvinistakul meg vesztegettetet [...] exemplar volt a fordéttónál, amelynek rendi szerint alkalmaztatta fordéttását, de maga gondolatlanul.”

nus, Chrysostomus. (Ez valóban jóval bővebb névsor, és látszik, hogy Debreceni Péter részben elhagyta az egyházatyáktól, középkori szerzőktől származó szövegeket, részben elhallgatta az adott szövegek szerzőinek nevét.) A fordító pontosan megjelöli a források helyét. Az idézet után egy-egy imádság áll, néhol több is. A terjedelem is lényegesen nagyobb, és feltűnő a Tauler-szövegek és Kempis idézetek sokasága, ezeknek csak töredéke szerepelt Debreceninél. Ugyancsak feltűnő, hogy több imádságnak is tárgya a jó cselekedetek értéke, amelyek az üdvösségre vezethetnek, néhánynak Aquinoi Szent Tamás a szerzője. Annyi megállapítható, hogy Debreceninél Libeny-Szent Miklósi jóval engedékenyebb (ahogyan Kegel is az!), amikor a középkori szerzők sokaságát használja forrásul.

Furcsa kiadvány az 1643-as gyulafehérvári kötet.⁷⁶ Az első része Balassi Bálint *Füves Kertecskéje*, a második része az evangélikus Sibolti Demeter szerkesztésében a *Lelki Harc* című imádságyűjtemény, amelyet a kiadó átalakított: református szerzők műveit is felvette munkájába. A legvégére a *Sz. Dávidnak hét poenitentialis zsoltári* című összeállítást illesztette, ez pedig a hét bűnbánati zsoltár, de meglepő módon Szenci Molnár Albert átköltéseit rendezte a kis ciklusba. (Azonban az 57. és 59. zsoltárt is beemeli a bűnbánati zsoltárok sorozatába, a 102. és 130. helyett, holott ezek soha nem tartoztak semmilyen hagyomány szerint azok közé. Kérdéses, hogy mi magyarázza ezt az eljárást; az nehezen hihető, hogy a szerkesztő-kiadó nem volt tisztában a bűnbánati zsoltárok valóságos sorrendjével. Szenci Molnárt sem nevezi meg szerzőként.) Az viszont tudnivaló, hogy maga Szenci *soha nem készített ilyen szerkesztményt*, ilyen értelmezéssel nem ruházta fel a hét zsoltárt, ez a kiadó (Szalárdi Miklós) – evangélikus hagyományhoz illesztett – ötlete. (Aminthogy a hugenotta zsoltárok kiadásai soha nem különítették el a hét bűnbánati zsoltárt önálló jelentéssel, liturgikus funkcióval.) A kiadvány – hibáival együtt – talán annak a jele, hogy református gyakorlatban is készülődik a hét bűnbánati zsoltár státuszának újraértelmezése. A 17. század közepén két olyan protestáns kiadású imádságoskönyv is jelenik meg, amelyekben ott találjuk a hét bűnbánati zsoltárt. Az első 1646-ban, Lőcsén, Brewer Lőrinc kiadásában.⁷⁷ *Imádságos könyvecske [...]*, protestáns imádságos- és énekeskönyv, evangélikus szerkesztésű kiadás, de benne református anyag is van, így Szenci Molnár Albert-zsoltárok. Az első rész utolsó egysége *Sz. Dávid hét penitenciatartó zsoltára*. (Ebben is látszik a kettősség: evangélikus szerkesztésű, ez illeszti be a hét bűnbánati zsoltárt, de mellette már a Szenci Molnár zsoltárok is helyet kapnak.) A másik kötet a református Szenci Kertész Ábrahám kiadása: *Isten eleibe fel-botsátandó*

⁷⁶ RMNy 1995

⁷⁷ RMNy 2146

ahitatos imadsagok, Várad, 1652.⁷⁸ Református imádságoskönyv, a 10. részben olvashatjuk: *Szent Dávid penitentia tartó zsoltárit* prózai fordításban, *ezzel az egyetlen, ritka kivételnek számít a református kiadások sorában*.

Visszatekintve megállapíthatjuk, hogy a református gyülekezeti ének-kiadások (de más kegyességi művek sem!) a 16-17. században 1662-ig soha nem adták közre a hét bűnbánati zsoltárt együtt. Ezt a lehetőséget – egyebek mellett – az is kizárta, hogy a puritanizmus terjedésével énekeskönyv kiadásainkban egyre inkább Szenci Molnár Albert zsoltároskönyve lett a meghatározó.⁷⁹ Tehát valamely kegyességtörténeti, spirituális, liturgikus, himnológiai fordulatnak kellett bekövetkeznie, amely ugyan az énekeskönyvekben továbbra sem adott helyet a hét bűnbánati zsoltárnak, de a puritánus kegyességi próza spirituális kiegészítőjévé válhatott. Ennek volt előkészítője Pápai Páriz Imre *Keskeny út* című műve.

7.

Először 1647-ben jelent meg Utrechtben Szőlősi János, Nógrádi Mátyás verses ajánlásával. Nógrádi verse figyelmet érdemlő; a továbbiakban bemutatjuk, hogy Pápai Páriz Imre és Nógrádi

⁷⁸ RMNy 2454

⁷⁹ A korai protestantizmus gyülekezeti énekkultúrája teljes önállósodásra törekedett, ezért a katolikus örökséghez tartozó szertartási énekeket (amelyeket nem énekelt a gyülekezet egésze!) erősen kritizálta, nagyobb részét elutasította, helyette a gyülekezeti énekek kizárólagosságára törekedett. Ezt nemcsak eltérő liturgikus szempontok alapján indokolták (a hét bűnbánati zsoltár esetében), de teológiai szempontokra is hivatkoztak (szentségként való értelmezés/ gyónásban játszott szerep). Ezt a szempontrendszert is vizsgálta – egyebek mellett – H. Hubert Gabriella monográfiájában; megállapította, hogy ez vált meghatározóvá Újfalvi Imre nevezetes énekeskönyvében is: egyetlen szertartási éneket sem vett fel. Ugyanitt erről így ír: „Puritán hatásra, a 17. század második felétől kezdve fokozatosan háttérbe szorultak a szertartási énekek. [...] Többen nemcsak a puritanizmussal, hanem az ellenreformációval is kapcsolatba hozzák a szertartási énekek eltűnését: a reformátusok minden olyan formát, amely a katolikus liturgiára emlékeztethetett, elvetettek a 17. század második felében. 59. [...] a puritánok a régi énekeket és zsoltárparafrazisokat teljesen elvetették. Tolnai Dali „a régi szép énekeket, psalmusokat, himnuszokat énekelteni nem engedi.” A szertartási éneklés végképp hanyatlásnak indult.” H. Hubert Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Budapest, Universitas Könyvkiadó, 2004, 62–63. Még ennek a polémiának a része Kabai Bodor Gellért *Traditionum humanarum flagellatio* [...] c. műve, amelyben a református istentiszteletben/liturgiában megmaradt helytelen, hamis, hazug katolikus maradványok felsorolását és kritikáját adja a szerző. (Debrecen, 1677.)

szemlélete sok tekintetben rokon. Az RMNy így jellemzi Pápai Páriz művét: „[...] a kérdések formájában megfogalmazott emberi kételkedésekre a Biblia és a puritanizmus tanításai segítségével válaszol a szerző. [...] műve igen népszerű lett, tíznél több kiadást megért. Nagy Géza ennek okát a mű puritánus szellemű demokratizmusának és világos, gördülékeny, ízes magyarságának tulajdonította.” Mikolai Hegedűs János első traktátusának előszavában nagyon dicséri a *Keskeny út*-at. (Meg betsölhetetlen, sok féle hasznokra, a *Praxis Pietatis*, a szívnek némely akadékit igen szépen fejtette Pápai Imre Uram tavaly, a Keskeny utnak nevezett írásában. A Gyulafi Lászlóhoz intézett ajánlásban.) Nagy Géza így jellemzi Pápai Páriz Imre művét: „Mikolai Hegedűs János első traktátusának előszavában nagy dicsérettel emlékezik meg a Praxis Pietatis mellett Pápai Páriz Imre dési és gyulafehérvári lelkésznek (1619-67) „Keskeny út” című építő művéről. Ezt a tudós szerző még hollandiai útja alatt írta, s 1647-ben Utrechtben adja ki. Célja az, hogy »az embernek elméjébe ütköző, tsuda gondolatoknak akadékit, háború elmélkedéseknek köveit és sokféle kételkedésiknek sűrűjét« írta ki. Szilárd hitvallásos tudat és meleg, személyes keresztyén meggyőződés jellemzi. Ezek alapján a szerző leszámol azokkal a tévelygő ellenvetésekkel és bűnökkel, amik a keresztyén embert ostromolják. Megcáfolja az atheizmust, polytheizmust, babonás varázslatokat, pelagianizmust, hedonizmust, egyházi közönyösséget, helytelen böjtölést és megvilágítja a társadalmi élet [...] legfontosabb problémáit. A kételyek és ellenvetések sokszor az akkori népélet közmondásaiban, szálló igéiben vannak megfogalmazva, ezért felbecsülhetetlen anyagot nyújt ezeknek ismeretében.” Nagy Géza a puritanizmushoz közeli szemléletűnek tekinti Pápai Páriz művét, amely rokon Mikolai Hegedűs János látásmódjával: „Népszerű formában Pápai Páriz Imre már ismertetett, építő műve (*Keskeny út*) foglalkozik vallástörténeti és általános művelődéstörténeti megvilágításban »az idvességnek egyenes útjával«, a megigazulásnak és megszentelődésnek alapos tárgyalásával. Ugyanez a témája Mikolai Hegedűs János Grosse Alexander angol theologustól fordított művének, „A mennyei igazság tüzes oszlopá”-nak (Utrecht, 1648). Ez utóbbi munkákban már a Kálvin szelleme, a kettős predestináció, hívó gyakorlatiasság, üdvbizonyosság stb. mind határozottabban érvényesül.⁸⁰

⁸⁰ NAGY Géza, 2008, I, 386. Legújabban – több esetben is – írt Pápai Páriz Imréről, művének puritánus jellemzőiről Petróczi Éva. Pápai Páriz Imre, a magyar puritánok „Szent Ambrusa” = Uő, „...mi lelkiünknek élető abraka”: *Tanulmányok a magyar és angolszász vallásos irodalomból*, Bp., Fekete Sas Kiadó – KRE Puritanizmuskutató Intézet, 2008, 32–42; GHESAURUS, *Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ RUMEN István, Budapest, rec.iti, 2010, 297–306: Egy magyar puritán „bestseller” PÁPAI PÁRIZ Imre: *Keskeny út*. A szerző egyik tanulmányában

Mi most itt csak a 17. századi kiadásokkal foglalkozunk részletesen, a 18. századiakat jelezzük.⁸¹ Öt 17. századi kiadása jelent meg Pápai Páriz művének, ebből négy szövegállománya alapvetően azonos, a paratextusok természetesen eltérnek, hiszen más és más személynek szóló ajánlások készültek mindegyikhez. Az utrechti editio nem számozza a fejezeteket, bár azoknak címet ad, huszonhárom egységre osztja fel mondanivalóját. A többi négy esetében 43 fejezetet találunk, önálló címmel ellátva, ebben a tekintetben alig van közöttük eltérés. A gyulafehérvári második kiadás ajánlása Cserei Miklósnak, II. Rákóczi György fejedelem udvarbírájának szól. Ebben elmondja, hogy az első kiadás valamiért nem teljesen szándékai szerint valósult meg, de most ezt korrigálja, utal az 1657-es év háborús veszedelmeire is: „Nem érkeztem ugyan a’ mire igyekeztem. Kiváltképpen az első editioban, mely csak öt árkuson vala, de most tizenötre is bővíttem [...] mind ennyi szomorú és háború Hadi szélvésznek hajjai között is, jó dolog volna az Istent keresni [...]” Ebből kiderül, hogy lényegesen kibővítette munkáját, ami a továbbiakban is így jelenik meg a 17. században.

A mű tulajdonképpen az üdvözülés puritán értelmezéséhez kapcsolódik, a *gratia gradus, vagy via salutis folyamata*, ahogyan azt sokan megfogalmazták Pápai kortársai közül Nyugat-Európában és hazai szerzők is.⁸² A puritánusok számára az egyik legfontosabb antropológiai érték-képesség a penitenciatartás képessége volt.

sem érzékeli a Pápai-mű kiadástörténetének tényét, a hét bűnbánati zsoltárt és annak lehetséges értelmezési következményeit. Szigeti Jenő ugyan kiváló olvasástörténeti tanulmányban tekinti át Pápai Páriz művének sajátosságait, de vizsgálati szándéka sem irányul a korábbi kiadástörténetre: SZIGETI Jenő, Protestáns népi olvasmányok a XIX. században az Alföldön (Pápai Páriz Imre „Keskeny út”-jának baptista kiadása), *Ethn*, 84(1973), 332–371

⁸¹ Annál inkább vázlatosan, mert a 18. századi kiadások már egy merőben eltérő kegyességi korszakhoz tartoznak. Feltűnő, hogy ezek döntő többsége debreceni kiadónál és nyomdában („debretzenyi formára”) lát napvilágot: 1719., 1724., 1743., 1751., 1753., 1772., 1774., 1785., 1791., 1792., 1798., 1817., 1843. Ezt a jelenséget mindeddig még nem vizsgálta a kutatás, pedig feltétlenül figyelmet érdemelne kegyességtörténeti, műfaj- és kiadástörténeti szempontból is.

⁸² Az európai és a hazai puritanizmus párhuzamos jelenségeit részletesen és összefüggéseiben legújabbban jellemezte és bemutatta: TÓTH Zsombor, *A koronatanú: Bethlen Miklós Az Élete leírása magától és a XVII. századi puritanizmus*, Csokonai Könyvtár 40, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007. Itt különösen A személyesen megélt kegyesség puritánus gyökerei és Az üdvözülés folyamatának, bizonyosságának puritánus értelmezései c. fejezetek érintkeznek szorosan Pápai Páriz Imre munkájának alap gondolatával. (54–80.)

Ennek egyik előfeltétele a bűnvallás alkalmazása, magunknak arra való alkalmassá tétele. A hit igaz mélységét a bűnvallás adta meg. A páli gondolat: az óember megöklése és az új ember megszületése a magja a puritánusok mortificatio-vivificatio ellentétpárjának. Az angol puritánus kegyesség (és a német pietizmus) nyomán a magyar puritanizmus is feleleveníti Clairvaux-i Szent Bernátnak a penitenciatartásra vonatkozó, a misztika jellemzőit mutató heves érzelmi elragadtatottságát. Ugyanakkor a bűnvallás utat nyit a megtérés felé, olykor e kettőt alig lehet egymástól elkülöníteni. Kálvin *Institutio*ja összegezi az erre vonatkozó gondolatokat, amely a puritánus íróknak is hivatkozási alapja. Martonfalvi Tóth Györgynél így jelenik meg a folyamat: eleve elrendelés, elhívás, megigazítás, fiúvá fogadás, megszentelés, megdicsőítés. Csúzi Cseh Jakabnál: eleve elrendelés, elválasztás, megigazítás, fiúvá fogadás, megszentelés, megdicsőítés. Tsepregi Turkovicz Mihálynál: elválasztás, elhívás, fiúvá fogadás, megigazulás, megszentelés, megdicsőítés. Szőnyi Nagy Istvánnál: kiválasztás, fiúvá fogadás, megváltás, újjászületés a Szentlélek által. Mikolai Hegedűs Jánosnál: elválasztás, megváltás, elhívás, megigazítás, megszentelés, megdicsőítés.⁸³ Pápai Páriz műve ugyanezt a modellt követi már az első kiadásban, a későbbiekben ezt jelentősen bővíti. (Annyit azért megjegyezhetünk, hogy Pápai műve – elsőként a sorban – 1647-ben jelent meg Utrechtben, Mikolai Hegedűsége ugyanitt 1648-ban, a Perkins-fordító Tsepregi Turkovitzé ugyancsak 1648-ban Amsterdamban, Szőnyi Nagy 1675-ben, Martonfalvié 1679-ben, Csúzi Cseh Jakabé 1680-ban. Nem véletlen, hogy Mikolai Hegedűs nagy megbecsüléssel írt Pápairól, egy évvel később megjelent művének előszavában, hiszen világosan látható az alapvetően rokon látásmód, azonos szemlélet. Vagyis Pápai nagy valószínűséggel ugyancsak hollandiai peregrinációja során kaphatta azt az impulzust, ami műve megírására sarkallta, ahogyan ez Mikolai Hegedűs és Tsepregi esetében is történt.) A bűnvallás, penitencia kiemelt jelentőségű, aminek fontos kifejezője a bűnbánati zsoltár. Ezért is találjuk meg többször is az 51. zsoltárra való hivatkozást és a belőle származó idézeteket. Ugyanígy a mortificatio/vivificatio is helyet kap, de az amor Dei (praesentia Dei) misztikába hajló érzelmi rajongása is erősen színezi a fiúvá fogadás fokozhatatlan örömét. Pápai Páriz is idézi két helyen Clairvaux-i Szent Bernátot.⁸⁴ A 30. zsoltár egy strófáját idézi Szenci Molnár alapján: Psalmus 30. v. 6. „Neha oly dolgom erkezik; Kinn estve szívem bankodik, De reggel

⁸³ Az idézett szerzők idevágó gondolatait összegezi TÓTH Zsombor, 2007, 57–69. Ugyanitt részletesen idézi Mikolai Hegedűs János *A mennyei igazságnak tűzes oszlopa* (Utrecht, 1648) c. művének vonatkozó részleteit.

⁸⁴ 85: Homo nunquam in eodem statu manet, aut deficit, aut proficit. 91: Sunt via regni non causa regnandi.

mihelyen fel kelek, Azonnal vig örömet lelek.” (110.) Pápai Páriz gondolatmenete így rajzolódik ki. 30.: Az el-választásról, 46-50.: Az Istennek el hívásáról, 50-57.: Az Istenhez való meg térésről, Mitsoda moddal leszen osztan az idvesseges meg térés? Kévánnya az Istennek kegyelmét a Christus Jesusban. A Christus erdemet hittel meg fogja, es fiui leanyi bizodalommal tsak ahhoz folyamodik es ragaszkodik. El vegzi magaban, hogy többbe büneivel kegyelmes Istenét haragra nem ingerli. Es így a Szent Lelek által, elmejében, akarátjában, es minden indulatiban meg uyul, a meg teresnek és ujjá születesnek io gyümölcsit teremti. Ha vagyon benned keonyörgesre es haladásra valo buzgosagos indulat, szent leleknek munkalkodasa az. Tanitom azt mondgya David a bünösöket a te utaidra, ő Isten en idvessegemnek Istene, az en nyelvem hideti a te igasságodat. Soltar 51. vers. 15. 16. 57–61.: A meg igazulásról, 57.: Az el hivas kívül, mitsoda iok tartoznak a’ hivekre? Vannak az hiveknek teobb maganvalo privilegioni Istentől, minemü a Meg váltás, Meg igazulás, Meg szenteltetes, Meg ditsöítés es a többi. 67–72.: Az uyiá születesről, Miben áll az az uyiá születés. Az ó embernek meg öldökleseben, es az uy embernek meg eleveniteseben, mert egynek fel epülese nem lehet másnak el romlása nélkül. A mi uyiá születesünknek elseo resze, mikor a szent lelek mi bennünk a mi veszetseginknek hathato ereit lassan lassan el rontja, hogy mi többbe a bünnek ne ellyünk. Mi következik abból? Az bünnek megismerese, meg utalása, a bünön valo keserges es törödes mellyel megvallyuk es siratjuk, hogy velünk iol tett Istenünket meg bantottuk. Az en büneimet en esmerem, azt mondgya David, és az en bünöm szüntelen előttem forog ennekem. Soltar 51. vers. 5. 68-69.: Kinek kell meg vallanom vetkeimet? Hogy hogy lehetek en arrol bizonyos, hogy en is ez kegyelemben reszes vagyok? A fiuvá fogadásnak lelke által, a ki által az Istent szerelmes Atyánknak kiáltiuk; Es ezen Szent Lelek tében bizonsagot a mi lelkünkkel edgyütt, hogy mi Istennek fiai vagyunk. 72.: *A fiuvá fogadásról.* Hogy hogy lehetek en arrol bizonyos, hogy en is ez kegyelemben reszes vagyok. A fuiva fogadasnak lelke által, a ki által az Istent szerelmes Atyánknak kiáltiuk, Es ezen szent lélek tézen bizonsagot a mi lelkünkkel edgyütt hogy mi Istennek fiai vagyunk. Mikor lakozik en bennem ollyatén Lélek? Mikor az emberben oly lelki eoröm vagyon hogy *az Istennel egy szempillantásig valo letelet nem adná ez egész világnak gyeonyörüségén, meg kostolvan mely io es edes légyen az Úr.*

Az 1657-es gyulafehérvári kiadás – amint azt korábban jeleztük – lényegesen növelte a terjedelmet. Részletes tartalomjegyzék igazít el és új, önálló fejezetek kerülnek bele. Így a bünbocsánatról és az eredendő bünről értekezik hosszasan. Utóbbi gondolatmenetének kifejtéséhez lényegében az 51. zsoltár vonatkozó részeit használja fel. (177–186.) A Fiuvá fogadásnak lelkéről című fejezetben az amor

Dei kifejezéséhez – Szent Bernát nyomán – az Énekek énekének szövegét idézi.⁸⁵ „Az mi ujjá születésünknek első része... Mi következik abból? A' bűnnek meg ismerése, meg utálása, a' bűnön való kesergés, és törődés, mellyel meg-vallyuk és sirattyuk, hogy velünk jót tett Istenünket megbántottuk. *Az én bűneimet én ismérem, azt mondgya Dávid, és az én bűnöm, szüntelen előttem forog én-nékem*, Ps. 51. 98: XVIII. A' Bűn bocsánatról, 99: Kinek kell meg-vallanom vétkeimet? Az Istennek, a'kit meg-bántottál, meg kell vallanod e' végre, hogy bűneidet bocsássa meg, serelmidet gyógyítsa meg. *Tenéked csak tenéked vétkeztem, én Istenem, azt mondgya Dávid, és gonosságot cselekedtem a' Te szemeid előtt, hogy igaznak ítéltséssé a' te beszédidben, és tiszta légy mikor ítélsz*. Ps. 51. v.6. Micsoda embernek vallanám meg bűneimet? A' Lelki tanítónak meg-valhatod ezt végre, nem hogy bocsássa meg bűneidet, de hogy tégedet tanítson, vigasztaljon, lelked ismeretiben csendesítsen, biztasson és bűneidnek bocsánattya felől az Isten igiretinek hirdetésével, bizonyossá tégyen.” Tudjuk, a bűnbocsánat kérdése – szorosán összefonódva a katolikus gyónással – sokszor képezte heves vita tárgyát az elmúlt korszakban (de még ezekben az évtizedekben is!), Pápai Páriz már nem polemikus szándékkal fogalmazza meg álláspontját, bár az egyértelmű és következetes. Ez is magyarázhatja, hogy a hét bűnbánati zsoltár katolikus jelentése, liturgikus funkciója Pápai számára már meggyengült, érvényét veszítette, azokat akadálytalanul beilleszthette a puritanizmus antropológiájába, teológiai rendszerébe, spirituális tartalmuk új jelentést kapott az individuális (via salutis), de a gyülekezeti, közösségi értelmezés számára is. Az 51. zsoltár több lényeges részletét az úrvacsora vételéhez kapcsolódóan a gyülekezet közössége közös bűnvalló imádságként mondta el: „Imádkozzál azért; Teremts én bennem tiszta szivet Isten, és az engedelmességnek lelkével erősíts meg engemet. Psal. 51.” (Kolozsvári kiadás, 52.) Pápai jól ismerte a puritán kortársak polemikus műveit is, ezt bizonyítja a minden kétséget kizáróan Medgyesi Pál *Doce nos orare* című művének előszavából vett idézet is, amelyet a puritánus prédikációk korabeli kritikusaik szájába adott Medgyesi, miszerint túl hosszan prédikálnak az újítók.⁸⁶ Ez köszön vissza Pápainál: „*Nem jó hoszu*

⁸⁵ 136.: „Ha elébbi fertelmességedre melyben hevertél, mint egy sárban, visza nem térsz, hanem mint meg ujjult ember az Istennek lelke által tisztán tartod magadat. Erről szól a' mennyei vőlegénnek a' Christusnak jegyzese: Le vettem (ugymond) motskos ruhámat, hogy hogy öltözném fel? meg mostam az én lábaimat, mimodon keverném ismét azokat a' porban? Cantic. 5. v. 3.”

⁸⁶ *Doce nos orare* [...], 1650, „Elöl-jaro Beszed, 5. Hoszszan praedicállunk: nem tartyuk meg hogy hoszszu petsenye s rövid praedicatio. A' melly gymorban egyszer kelletnél több eledelt vernek, és gymöszölnek, azt sem emésztheti jól meg a' mi az táplálásra való volna.”

predicatio, hoszu petsenye jó? Hasad Istened. (90.) 115: 130: Ps. 51 idézet. 132: A' bün-botsanatrol, 133: 51. Ps. v. 6. idézet, Tenéked tsak tenéked vétkeztem, én Istenem, azt mondgya Dávid és gonosságot tselekedtem a' te szemeid előtt, hogy igaznak ítéltséssél a te beszédidben, és tiszta légy mikor ítélsz.”

A sárospataki kiadás előszavát Debreceni Kalocsa János írta, aki részben a szerzőt dicséri, részben a kiadás költségeit vállaló Kamarás Ambrust.⁸⁷ Debreceni peregrinációja során megfordult Hollandiában, Angliában, hatott rá a puritanizmus. Pápai Páriz 1662-ben Besztercén lelkész, személyes kapcsolatukról nincsenek ismereteink; feltételezhetjük, hogy a megjelentetést akarta maga a szerző, Debreceni Kalocsa, de a kiadó is támogatta. A hét bűnbánati zsoltárral való kibővítés szándékát is elsősorban a szerzőnek kell tulajdonítanunk, hiszen az eddigiekben bebizonyosodott, hogy a mű koncepciójához az szorosan illeszkedik. Ezzel új korszak kezdődik a hét bűnbánati zsoltár 17. századi református recepciójában, verses formában folyamatosan megjelenik, de prózai változatai is születnek. A sárospataki kiadás igen gondosnak nevezhető, a zsoltárokat hibátlan strofikus szerkezetben közli, minden versszakot számoz, sorkezdő nagybetűket alkalmaz. Mivel ilyen református kiadás eddig nem történt, indokolt a szövegek vizsgálata. Ennek alapján viszont nehezen állapítható meg, hogy a zsoltárokat milyen forrás alapján közölte. Katolikus kiadványként szóba jöhet Pázmány Péter imádságoskönyvének valamely változata, esetleg Mihálykó János edícióinak egyike, de nem zárhatjuk ki az 1632-es bécsi Balassi-Rimay istenes énekeket sem, hiszen ezek közölték együtt a hét bűnbánati zsoltárt. Az 51. zsoltárról korábban kiderült, hogy az eredendő bűn kérdésében van eltérés a protestáns és katolikus értelmezés között, Rimay *Epicédiuma* a protestáns álláspontot képviseli, Pázmány saját szövegközlésében viszont változtat és a katolikuszt érvényesíti. A sárospataki kiadás *az 51. zsoltárnak a katolikus értelmezésű változatát közli*, vagyis ilyen szövegforrást használt fel, amint a későbbi Pápai-kiadások mindegyike.⁸⁸ Ebből arra következtethetünk, hogy ez a teológiai véleménykülönbség a 17. század második harmadára – és a későbbiekben – vesztett súlyából, a puritanizmus sem ítélte oly jelentőségűnek, ami kizárta volna a saját bűnbánati kontextusába való illesztéstől a vonatkozó zsoltárokat. A sárospataki kiadás is tartalmaz egy, *Az eredendő bűnről* című fejezetet (242–257), amely

⁸⁷ Debreceni Kalocsa János ekkor Kecskeméten lelkész, itt talál pártfogókat a Keskeny út kiadásához. Más puritánus mű megjelenését is támogatja, így Medgyesi Praxis Pietatisát is kezdeményezi.

⁸⁸ Ne feledjük, a Balassi-Rimay istenes énekek protestáns kiadásai mindig az *Epicédium* szövegét közölték, vagyis az eredendő bűnnek protestáns színezetű értelmezését.

azonban nem használ pontos teológiai fogalmakat.⁸⁹ Az eredendő bűn hátrányaiból tanulással, gyakorlással juthat többre az ember, hogy „Isten után *tanulással, gyakorlással*, jut a’ mire juthat, [...] az emberi elme olyan, mint a’ műveletlen szántó föld, melyben magától sok gaz terem, munkával, irtogatással, *forgolódással, tanítással, oktatással, kell hozzá nyulni, hogy excultus ember légyen.*” Az ilyen ember pásztor, király és pap együtt, „mert vagyon egy kicsiny nyájja, tudni illeik, a lelke. Király azért, hogy uralkodgyék a’ maga rossz indulatin, és hogy szépen rendelnye, igazgassa háza népét. [...] Pap azért, hogy oktassa háza népét. Minden kinek illendő [...] a tanító renddel társalkodni”, vagyis *valami kulturálódási, művelődési feladat erőfeszítése is kiemelhet bennünket az eredendő bűn keserű örökségéből.*⁹⁰

A sárospataki kiadás a zsoltárok után *Reggeli ének* címmel közöl egy verses imádságot, amely erősen bűnbánati jellegű. (Adgyad hogy erős hittel, bizhassam szent Fiadban, bűneimet töröld el, tarts meg irgalmadban, hiszem hogy ezt meg-adod, a’ mint megígérted, bűnünket meg-bocsátod, ha könyörgünk néked.) A szerző nem nevezi meg magát, az lehet Pápai Páriz is, vagy valaki más. Az viszont bizonyos, hogy nagyon is tudatosan került záró helyre, hiszen a bűnbánati zsoltárok után áll az imádság, ami még inkább nyomatékossítja a bűnbánati szándékot. Így a kötet három részre tagolódik: az értekező, katekizáló főszöveg teológiai rendszerében a bűnbánati jelleg meghatározó súlyú, ezt követi a bűnbánati zsoltárok

⁸⁹ A vonatkozó részek így hangzanak: „Mitsoda az eredendő bűn? Természete szerént valo véle született veszettség, hajlandóság a gonoszra. A’ mai született gyermek, sem gondolattal sem cselekedettel nem vétkezett? Ha nem is, ugyan még-is bűnös természetűnek kell mondanod, mint a’ kigyonak fajzattya noha még senkit meg nem csipett, de affelől ugyan mérges állatnak kell mondanod: És mint az oroszlány vagy farkas fiu, noha még senkit meg nem mart, de azért ugyan véle született a’ ragadozás és ragadozó állatnak kell mondanod, így az emberi állatnak nemzését is bűnös természetűnek kell vallanod. Ha fel-nevededik? Ha fel-nevelkedik ki-mutattya természetit, mit hozott születésével, meg látod, hogy mind gondolattyával, beszédével, cselekedetivel, vétkezik Isten és emberek ellen. [...] Csecsemő korában, bűnben fogantatik, bűnben születetik. [...] Mihez tartsam ezaránt magamat? Kicsiny korod felől mondgyad az Istennek: kitsoda ád tisztát a’ tisztátalanbol Uram! moss meg engemet. Gyermek korodban, mint a’ hajlando csemetét hajtogassad Úr Isten szívetem lelkemet. Felserdült korokban, teremts új szívet Uram én bennem, és az engedelmességnek lelkével ajándékozz meg engem.”

⁹⁰ Pápai Páriznál jóval határozottabban fogalmaznak majd más puritán kortársai, amikor a kulturális érték megszerzését, birtoklását az üdvérték elnyeréséhez tartják szükségesnek, a *via salutis/ certitudo salutis* elnyerésének eszközei a megszerzett kulturális javak. (Medgyesi Pál, Czeglédi István, Szathmári Baka Péter, Mikolai Hegedűs János, Tolnai F. István, Apáczai Csere János)

rendkívül összetett – liturgikus, irodalmi, himnológiai – tradíciót hordozó ciklusa, végül ugyanez hangzik tovább a záró imádságban, immár az eukhetika nyelvén és szabályai szerint. A kolozsvári kiadás ezt a szerkezetet tovább bővíti: közli a *Reggeli éneket*, ezt követi a *Reggeli könyörgés* és a *Miképpen nyerhetni meg az mennyeknek országát* című imádság. A *Reggeli könyörgés* ugyancsak erősen bünvalló, bünbánatra hívó jellegű: „[...] időnk és alkalmatosságunk lehessen, az idvességes poenitentia tartásra [...] Adgyad hogy az idvességes poenitentia, és igaz eleven hit által részesülhessünk kinnyaidban, szent halálodban, érdemedben; és végre boldogságodban [...].” Különösen erős nyelvi, retorikai eszközöket alkalmaz ez a részlet, amely antitétikus figuráival (oxymoronok), trópusaival, sokszor eufonikus hangzással erős érzelmi telítettséget szólaltat meg: „Kérünk tégedet oh mennyei szent Atyánk, hogy miképpen az halálnak árnyékából fel-serkentettél bennünket: így ébrezd fel lelkünket is a' bűnnek álmából, és világosítsd meg a' te fényességeddel. Teremts mi bennünk olly világosságot, hogy a' bűnnek és halálnak álmában soha el ne aludgyunk [...] Te azért igasságnak el-enyészhetetlen napja, és homályosság nélkül való világosság, ki meg-világosítod elménket, vigasztalod ez siralomnak völgyén bujdosó fiaidat, és leányaidat, ved el a mi szivünknek vakságát és tudatlanságát, világosíts meg értelmünket, ronts-el bennünk a bűnnek setétségét, a tudatlanságnak homályát, hogy megértvén mindenekben a te szent akaratodat, annak eleget tegyünk, és mint világosságnak fiaihoz illik: jámbor tökéletes életben járjunk, és e' világon a belső setétséget, a' más világon pedig az örökké való külső setétséget el-távoztassuk.” A *Miképpen nyerhetni meg az mennyeknek országát* című imádság rajongó hevülettel az amor Dei gondolatkörében mozog, ugyancsak bravúros nyelvi, retorikai eszközöket felhasználva. Meglepő módon azonban az üdvösségre jutás aktusában az *egyéni akarat és erőfeszítés fontosságát, eredményességét hangsúlyozza*: „Oh boldog gyönyörűség, és gyönyörű boldogság, a szenteket látni, a' szentekkel lenni és szentnek lenni, az Istent látni és Istennél lenni mindörökkön örökké. Ezekről, serény elmével gondolkodgyunk, ezeket tellyes kívánsággal kívánnyuk, hogy ezekre hamar el-juthassunk. Ha tudakozod miképpen lehetnek ezek, avagy minémű érdemekkel és segítségekkel? hald-meg: Ez dolog az embernek akarattjától füg, mivel hogy a mennyeknek országán erő tétettetik. A' mennyeknek országa oh ember nem kíván más jutalmat, hanem csak tennen magadat, *annyt ér, mennyi erő te vagy*. Magadat adgyad és meg-nyerheted azt. Mit busulsz ennek okáért? A' Christus önnön magát adta, hogy tégedet az Atyának országának szerzene. Úgy adgyad te tennen magadat, hogy ő országa légy, és ne uralkodgyék az bűn a te halandó tested-

ben, hanem az lélek az életnek keresésében.”⁹¹ Meglepetésünkre, ez az imádság szó szerinti egyezéssel Debreczeni Péter Kegel-átdolgozásából származik (492–493). Elegendő ennek bizonyítására csak az első és utolsó néhány sor idézése: „Oh boldog gyönyöröseg es gyönyörü boldogsag, az szenteket látni, az szentekkel lenni, es szentnec lenni, az Istent latni es Istené lenni mind örökkön es örökké. [...] Az Christus önön magát adta, hogy tegedet az Atyanac orszaganac szerzene. Ugy adgyad te tennen magadat, hogy az ő orszaga legy, és ne uralkodgyec az bűn az te halando testedben, hanem az lélec az életnec keresésében.” Az átvétel ugyanakkor azt is bizonyítja, hogy könnyen illeszthető Kegel – egyébként a puritanizmusra emlékeztető hangvételű – imádsága Pápai Páriz művéhez. Egyúttal kézzelfogható bizonyítéka annak, hogy a pietizmus és puritanizmus spiritualitása között valóban létezik az átjárhatóság lehetősége. Az utolsó két imádság szerzőit/szerzőjét nem ismerjük, ekkor már nem él Pápai Páriz, tehát ő nem lehet. Viszont a kiadó jól ismerte fel a kötet szerkezeti sajátosságát, három részre tagolódását, szervesen illeszkedő imádságokkal bővítette tovább Pápai művét, bárki is legyen azok szerzője. Ezek az imádságok ahhoz a puritánus gyakorlathoz tartoznak, amelyekről Bodonhelyi így ír: „Az építő iratok rövid imádságok egész sorozatát és reggeli elmélkedésre alkalmas bibliai igéket közölnek, amelyeket felébredéskor, felkeléskor, öltözés közben, felkészüléskor, munkába induláskor, délben, hazatéréskor, naplementekor, lefekvéskor [...] a legkülönbözőbb helyzetekben gyakorolni kell. Bradford felébredéskor azért könyörög, hogy Isten költse fel a bűn álmából és e világ sötétségéből, s támassza fel a halál után.”⁹² A lőcsei kiadás mindezt változatlanul átveszi, ezzel ér véget a 17. századi kiadástörténet.⁹³

A század utolsó harmadában viszont megjelenik egy kiadványtípus, ami a puritanizmus közegében sarjad református szerzők tollából: ez részben a hét bűnbánati zsoltárra épülő *prózai és verses imád-*

⁹¹ Ez a gondolat számos puritán szerzőnél felbukkan, így Amesius is a hit akarat jellegét hangsúlyozza: „Haec porro vita, cum sit spiritualis actus totius hominis, quo fertur ad Deum habendum, & secundum voluntatem eius agendum, haec autem propria voluntatis esse constet, sequitur primum & proprium Theologiae subiectum esse voluntatem.” Idézi: BODONHELYI József, *Az angol puritánizmus lelki élete és magyar hatásai*, Debrecen, Pannonia Könyvkiadó, 1942: 5–6. Magyar szerzők közül hasonlóan vélekedik Mikolai Hegedűs János, Nógrádi Mátyás is, a vonatkozó helyeket idézi Bodonhelyi: 109–110, Mikolainál: „Mintegy kapun az értelemnek tudása, ismerése s eszébe vevése által megyen ugyan a szívbe a hit, de mindenesetre nem ott, hanem az akaratban, mint egy boltban, műhelyben lakik, munkálkodik.”

⁹² BODONHELYI, 1942, 120–121.

⁹³ A 18. századi kiadások nagy többsége e három imádságból csak a Miképpen nyerhetni meg az mennyeknek országát címűt tartja meg.

ságirodalom (Osztopányi Pernyeszi Zsigmond, Szathmárnémethi Mihály), részben Nógrádi Mátyás – angol forrásokra támaszkodó – monumentális műve (Üdvösség kapuja, 1672), amely tulajdonképpen az 51. zsoltárra támaszkodva rendkívül összetett – exegetikai, himnológiai, egyház- és liturgiátörténeti – szempontok alapján vizsgálja, értelmezi a bűnbánatot/bűnbocsánatot. Mindezek, jóllehet, szervesen összetartoznak, az utóbbi művek tárgyalására most nincs lehetőség, későbbre kell halasztanunk a teljesebb kifejtést. Tulajdonképpen a legmonumentálisabb exegetikai mű a 17. században, amely a puritanizmus alapján annak antropológiájával összegezően értelmezi a bűnbánatot. Versenként, soronként halad végig a zsoltáron. Nem véletlen, hogy Bodonhelyi József spiritualitástörténeti monográfiájában kiemelt jelentőséget tulajdonított neki. Aligha tévedünk, ha feltételezzük, hogy az 1671-es (hét bűnbánati zsoltárt másodszor közreadó) Pápai Páriz-kiadvány és Nógrádi Mátyás monumentális műve között valamely rokon törekvés, szemléletbeli azonosság, közelség vagy kapcsolat létezett. Ekkor már ugyan nem él Pápai Páriz Imre, de szoroson kapcsolódott a gyulafehérvári fejedelmi udvarhoz (II. Rákóczi Györgynek udvari papja volt), 1658-tól Kolozsváron élt, később a gyulafehérvári egyházmegye esperese volt. A kiadáshoz a kiadó, Veresegyházi Szentyel Mihály írt ajánlást Bánfi Dénesnek, akihez majd a következő évben, 1672-ben írt ajánlást Nógrádi Mátyás. Azt sem feledhetjük el, hogy a *Keskeny út* első kiadásához még 1647-ben az akkor éppen Utrechtben tanuló Nógrádi Mátyás írta az egyik ajánló verset. Úgy is felfoghatjuk ezt a szellemi kapcsolatot, hogy szellemi rokonságot érzett később is. Összegezve: kivételesen gazdag jelentéspotenciál hordozója a hét bűnbánati zsoltár a 16-17. században a magyar kultúrában, amelynek diakronikusan erősen eltérő teológiai, liturgiai, exegetikai, himnológiai, irodalom- és költészettörténeti rétegei vannak, de mindennek most csak körvonalait tudtuk felmutatni.

MENTALITÁS ÉS VALLÁS ÖSSZEKAPCSOLÓDÁSÁNAK ASPEKTUSAI ÉS LEHETSÉGES MODELLJEI

ASPECTS AND POSSIBLE MODELS OF THE LINK BETWEEN MENTALITY AND RELIGION

Juliane Brandt
EKK, PK, AKI

ÖSSZEFOGLALÁS

A cikk „vallás” és „mentalitás” egymáshoz való viszonyát vizsgálja a „felekezeti mentalitás” fogalma esetében. Azon elmélkedik, mennyire alkalmas a fogalom egyes társadalmi jelenségek megjelölésére, illetve milyen tényezőket érdemes latba vetni egy ilyen történetileg megfigyelhető konkrét felekezeti mentalitás magyarázatára. Erre a célra több lehetőséget fogalmaz, amit történeti példák esetében tekint át. Vajon a felekezeti mentalitás olyan mentalitás, amely a felekezeti hitvallásból, egy adott felekezet teológiai dogmatikai tételeiből következik? Ha igen, akkor ez a mentalitás vajon a hívek széles körében, tömegében is megvan és nemcsak a vallás tanult képviselőinek körében? Vagy pedig a felekezeti mentalitás az a mentalitás, amelyik éppen az adott felekezet híveinél, a felekezethez annak saját szabályai szerint tartozó tömegben felfedezhető? A szerző amellettt érvel, hogy felekezeti mentalitásnak tanácsos tekinteni azt a mentalitást, ami egy felekezeten belül figyelhető meg. Leíró fogalomnak tekinti. Háttérben hordozói társadalmi pozíciója, (hajdani) rendi helyzete, gazdálkodási formák, iskolázottság, csoporttapasztalat, a nemzedéken túl továbbadott hagyományok szerepelnek. Ugyanabból az okból, ugyane hatások miatt, felekezeten belül számolni lehet rétegbeli (csoport-)mentalitásokkal is.

ABSTRACT

The article discusses the relationship between “religion” and “mentality” as related to the concept of “denominational mentality.” It speculates on the suitability of the concept to designate certain social phenomena, and on the factors that should be taken into account to explain such a historically observable specific denominational mentality. To this end, it presents a number of options, which it discusses using historical examples. Is denominational mentality a mentality that follows from a confessional creed, that is, from the theological

doctrines of a particular denomination? If so, does this mentality also exist among the masses of believers at large, and not only among the learned representatives of the religion? Or is the denominational mentality a mentality that can be detected among the members of a particular denomination, among the masses that belong to that denomination according to its own rules? The author argues that denominational mentality should be understood as the mentality that can be observed within a denomination. She sees it as a descriptive concept. Its background includes the social position of its bearers, their (former) “feudal” position, economic forms, education, group experience, traditions passed down through generations. For the same reason, and because of the same factors, one can expect the appearance of stratified (group) mentalities within the denomination as well.

Kulcsszavak: felekezeti mentalitás, vallásszociológia, rendi örökség, polgári kultúra, társadalmi csoportok

Keywords: denominational mentality, sociology of religion, feudal heritage, civic culture, social groups

A következő gondolatok kiindulópontja a „Vallásosság és felekezeti identitás Északkelet-Magyarországon a 19. században“ című, 2022 márciusában Egerben tartott műhelykonferenciáján tartott előadás. A konferencián az volt a cél, hogy a vitában egyes módszertani és fogalmi kérdéseket tisztázzunk. A háttérben emiatt magának a vallásosságának és a hosszú, 19. századbeli változásának problémája áll, felekezeteket és vallásokat összehasonlító perspektívában. Ha több diszciplína képviselője beszélget, akkor – legalább a közös problémák tudatosításának erejéig – alapvetően fontos a fogalmi kérdések tisztázása a közös nevező megtalálásához, a lehetséges metszetek meghatározásához és az alkalmas forráskorpuszok kiválasztásához. Emiatt a kontextus miatt az alábbi fejtegetések semmilyen történetfilozófiát vagy társadalomelméletet nem hivatottak pótolni. Esszéként olvasandók, éppúgy, mint az idézett történeti esetekre tett megjegyzések is.¹

¹ Köszönöm Halmos Károlynak és Tengely Adrienn-nek a műhely körüli és az erre a cikkre vonatkozó produktív eszmecserét.

Mi is a mentalitás?

A megközelítés eredete, a fogalom tartalma

Megegyezés van a tekintetben, hogy a mentalitástörténet egyrészt Johan Huizingától, a „Herfsttijd der Middeleeuwen”-tól,² másrészt az Annales-iskolától, főleg Fernand Braudel és a „monde méditerranéen”-tól³ kapott lényeges ösztönzést. A lényeg, a hagyományos politikatörténettől való elfordulás mellett az volt, hogy már nem csak az eszmék világából és történetéből próbálta megközelíteni és dinamikájában magyarázni a történeti világot, hanem úgynevezett mezőként vizsgálódási körébe vonta az érzelmeket, a lelki állapotokat is. A mentalitástörténészek lényeges és hatásos tényezőként elemezték azt, amire Marc Bloch a „Société féodale”-ban „társadalmi kötőanyagként” („l’atmosphère mentale”) tekint.⁴ Ezt úgy értelmezték, mint „egy kor különleges szellemi klímáját, a társadalmi érzést, a kollektív elképzelések világát, a jogi formákat és társadalmi szokásokat kialakulni segítő világréseket”.

A lényeg az, hogy érzelmek, lelkiállapotok, a fogalmiságot megelőző világképek és meggyőződések is érdekesnek mutatkoznak, sőt, esetleg más faktorok helyett maguk magyarázó tényezővé válnak. Ugyanakkor ezekben a régebbi megközelítésekben és első művekben a mentalitás mindig korszakmentalitás, a „longue durée” jelensége.

Jelentősége

Ezt a megközelítést a 80-as években, és részben még a 90-esekben is, széles körben adaptálták, egyebek mellett a társadalomtörténet lehetséges kiegészítéseként is. Ez volt a mentalitástörténet nagy korszaka, és ha manapság szakkönyvtári katalógust nézünk, akkor a művek zöme ebből a korból való. Újabb művek gyakran inkább metaforikusan használják a mentalitás szót témájuk leírásában. A német kutatást illetően emellett meg kell még jegyezni, hogy az elméletet tekintve sokan írtak a fogalomról, de viszonylag kevés erre alapuló kutatás született meg. Ezeknek a műveknek a zöme is Philippe Ariès⁵ és mások nyomán vagy a középkorra és annak egyes szakaszaira,

² Johan HUIZINGA: *Herfsttijd der Middeleeuwen*, 1919/1941., magyarul: *A középkor alkonya*. Ford. Szerb Antal. Bp. 1938. A holland címben ősz(idő) szerepel.

³ Fernand BRAUDEL: *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l’époque de Philippe II*, 1949. *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. Ford. R. Szilágyi Éva. I-III. Bp. 1996.

⁴ Marc BLOCH: *La Société féodale*, 2 vol., 1939-1940. *A feudális társadalom*. Ford. Sujtó László. Bp. 2002.

⁵ Philippe ARIÈS: *L’enfant et la vie familiale sous l’ancien régime*. Paris 1960. (németül 1975, magyar válogatásban: *Gyermek, család, halál*. Tanulmányok.

vagy a kora újkorra vonatkozott, az élet elementáris tényeihez, a 'conditio humana' alapvető aspektusaihoz való viszonyulást vizsgálta. A magyar szakirodalmi piacon elérhető munkák közül megemlítenéd Czoch Gábor mentalitástörténeti összefoglalója.⁶ Ezenkívül a fordításirodalomból mindmáig érdekes LeGoff immáron közel fél évszázados cikke.⁷

Az aktuális kutatásbeli álláspontok

Megítélés

Németországban jelenleg alapvetően két álláspontot lehet megfigyelni a mentalitástörténet, illetve a mentalitás-fogalom használatának tekintetében. Az egyiket Stefan Haas képviseli, aki Göttingában⁸ a történetírás elméletének és módszertanának professzora. A másikat Rudolf Schlögl emeritált konstanzi kora-újkorász foglalja el. Mind a kettőt röviden vázoló, mert a fogalom használatát érinti a 19. századi vallásos változás történeti vizsgálatát illetően is.⁹

Vál. Ádám Péter – Szapor Judit. Ford. Csákó Mihály – Szapor Judit. Budapest 1987.)

- ⁶ CZOCH Gábor: A mentalitástörténet. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Javított kiadás, Budapest, 2006. 467-493. URL: <https://www.szaktars.hu/osiris/view/body-zsombor-o-kovacs-jozsef-szerk-bevezetes-a-tarsadalomtortenetbe-hagyomanyok-iranyzatok-modszerek-osiris-tankonyvek-2006/?pg=474>. A vallás oldaláról nézve ld. tovább: BRANDT, Juliane: A vallás társadalomtörténete. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Javított kiadás, Budapest, 2006. 260-282. URL: <https://www.szaktars.hu/osiris/view/body-zsombor-o-kovacs-jozsef-szerk-bevezetes-a-tarsadalomtortenetbe-hagyomanyok-iranyzatok-modszerek-osiris-tankonyvek-2006/?pg=261>
- ⁷ LE GOFF, Jacques: A mentalitástörténet problémái (1974). *Világosság*, 17:11, 1976. 683-689. URL: https://adt.arcanum.com/hu/view/Vilagosság1957_1976-2/?query=SZO%2525&pg=328

⁸ Németül: Göttingen

⁹ Haas egész fogalomszótárt közöl az interneten, amiben nemcsak a mentalitástörténetről ad definíciót, hanem sok más, gondolatrendszerét jellemző fogalmat is tárgyal. Ezt a nagyon érdekes és konzisztens szövegtárhelyet a következőkben felfogásának összefoglalásaként tekintem. (Ld. https://www.geschichtstheorie.de/3_12_1.html; <https://www.geschichtstheorie.de/1906.html>). Schlögl a konstanzi egyetem internetes történettudományos tudórium anyagában nyilatkozik mentalitástörténetéről és egyes más kutatási irányzatról, más szócikkek egyéb történészekről származnak. (Ld. <https://www.uni-konstanz.de/FuF/Philo/Geschichte/Tutorium/Themenkomplexe/Grundlagen/Forschungsrichtungen/Mentalitatengeschichte/mentalitatengeschichte.html>). Lévén a rövid szócikkek kereshetők és jól megtalálhatók,

Haas összefoglalása szerint a mentalitástörténet a kollektív tudat megnyilvánulásaival foglalkozik. Olyan elkülönülő („differierende”) percepciók szokásokat keres, amelyek orientációt adnak a világban. „[A mentalitástörténetek] a valóságot („Wirklichkeit”) elsősorban mentális valóságnak tekintik, amelynek központi tényezői(t) félig vagy egyáltalán nem tudatos mentális struktúrák képezik.” Ezek a mentális diszpozíciók az érzékelést, a nyelvet, a kommunikációt is meghatározzák, ők tehát a történeti elemzés kategoriális kiindulópontjai. A mentális diszpozíciók alapvetően meghatározzák az emberi viselkedésformákat („Verhaltensweisen”). A viselkedés („Verhalten”) viszont a tárgyak és dolgok tartományát, az anyagi világot határozza meg. Ily módon (más szóval) a történeti valóság kollektív, csak félig tudott vagy tudatlan struktúráktól függ, és hogy egy konkrét kor emberei hogyan érzékelnek, tapasztalnak egy tárgyat, az tudatbeli diszpozícióiktól, azoknak alapstruktúráitól függ.

Haas tehát úgynevezett „kategória”-ként tárgyalja a mentalitást, azaz a legáltalánosabb fogalmak egyikeként, és mint valamit, amit történeti változások „legutolsó érvelési alapja”-ként lehet tételezni, amivel történelmi dinamikát lehet magyarázni, anélkül, hogy ezt más fogalomból kellene levezetni. Tehát nemcsak egy olyan mentalitástörténetről szól, ami a fogalmiság alatt maradó, félig vagy egyáltalán nem is tudatos kollektív beállítódásokkal, pszichés mintákkal is számol és ezeket feltérképezi, hanem egy mentalitástörténetről, amely számára a mentalitás „kategória” olyan tényező, amely más történéseket, emberi viselkedést és történeti fejleményeket is meghatároz. Módszertanilag ez egy lényegében idealista történelemfelfogás, illetve történelemmagyarázat. Innen kiindulva különbözteti meg Haas a kategoriális értelemben vett mentalitástörténeten belüli különböző irányzatokat, és bírálja ezek módszertani gyengéit.

Ettől meg kell különböztetni egy másik fogalomhasználatot. Ez azonban Haas szerint szigorú értelemben véve nem mentalitástörténet: Ha a mentalitást más tényezőkre lehet visszavezetni – ahogyan az egyébként sok empirikus tanulmányban megtörtént –, akkor kategoriális értelemben társadalomtörténeti, gazdaságtörténeti vagy pszichohisztóriai megközelítésről van szó.

És itt meg is érkeztünk Rudolf Schlögl álláspontjához. Schlögl a mentalitástörténetet az említett szerényebb értelemben fogja fel. Nála a mentalitás központi vizsgálati tárgy, de nem szükségképpen végleges magyarázó ok. Ő is úgy összegez, hogy a mentalitástörténet „kollektív világképeket, beállítódásokat, a mindennapi élet világában gyökerező („alltagsweltlich verankert”) orientációs mintákat keres, amelyek az emberi viselkedést vezetik, az emberi magatartásokat

viszont oldalszámmal nem rendelkeznek, a továbbiakban már nem idézem őket.

konkrét helyzetekben meghatározzák („bestimmen”). Abból indul ki, hogy az ilyen orientációs minták és beállítódások hozzájárulnak a társadalmi struktúrák felépüléséhez, és mivel rendszerint nem tudatosak, csak lassan változnak meg. „E tekintetben”, emlékeztet, „különbözik a mentalitástörténet az eszmetörténettől.”

Schlögl nyomán úgy összegezhető a helyzet, miszerint a mentalitástörténet a nagy korszakban, a 80-as, korai 90-es években, arra ugyan képes volt, hogy kiegészítse a társadalomtörténetet, de arra nem, hogy tényleg szembenálló irányzatot építsen ki. Ezt végül a mikrotörténet, az új kultúrtörténet és a történeti antropológia tették meg, amelyek viszont a mentalitástörténetből már nem kölcsönöznek szempontokat.¹⁰

Schlögl foglalkozik a mentalitástörténet egyes koncepcionális problémaival is. A legfontosabb az, hogy a műfaj „még mindig abból él, hogy elmossa a határt a lelki tények [a psziché], illetve a tudat és a társadalmi tények között, de legalábbis kerüli ezeket pontosan meghatározni.” Ezzel szemben szerinte jobban megfogható például Pierre Bourdieu habitus-felfogása vagy Peter L. Berger és Thomas Luckmann mindennapi tudás-konceptiója.¹¹

A továbbiakban, ha mentalitásról beszélek, ebből a Schlögl-féle leíró mentalitás-fogalomból fogok kiindulni. Ennek egyik előnye, hogy nem feltétlenül csak a hosszú időtartamhoz (longue durée-hez) kötődik, nem kizárólag egy adott társadalom egészét, esetleg egy kor és egy nagy régió lakosságát foglalja magában, hanem kisebb egységekhez is kapcsolható, és egyéb társadalmi tényezőkre is visszavezethető, vagy pedig többé-kevésbé megállapítható kölcsönhatásban is állhat velük. Lehetővé teszi, hogy az eszmetörténeti fejleményeken és elaborált érvelési mintákon túl arra is ügyeljünk, ami – Marc Bloch-

¹⁰ A társadalomtörténet terrénuma a német felfogásban szűkebb, mint a magyarban. Az utóbbiban minden társadalomtörténet, ami nem hagyományos köztörténet, tehát a felsorolt összes irányzat (mentalitás-, mikro-, új kultúrtörténet, történeti antropológia) is az.

¹¹ „Megújulása során a mentalitástörténetnek pontosan a társadalmi strukturális minták, társadalmi szemantikák, valamint egyéni cselekvés- és orientációs minták közötti feszültséget kellene megragadnia. Erre azonban további fogalmi erőfeszítések szükségesek, amelyek egy kommunikációelméleti orientációjú rendszerelmélet felé vezetnek” (R. Schlögl). Megjegyzem, hogy a „Jelentésközlés és társiasodás jelenvalók között” c. tanulmány szerzője ezzel a saját kommunikációelméleti kutatásaira utal. (Rudolf SCHLÖGL: Kommunikation und Vergesellschaftung unter Anwesenden. Formen des Sozialen und ihre Transformation in der Frühen Neuzeit In: *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft*. 34. (2008) 2. sz., 155-224. <https://doi.org/10.13109/gege.2008.34.2.155>

hal szólva – „a sorok közt áll”¹², ami az emberi viselkedésből szűrhető le stb.

Ez nagyjából megegyezik azzal, amit kb. 20 évvel ezelőtt itt, Magyarországon is értettek, illetve műveltek mentalitás, vonatkozás-képpen mentalitástörténet címén, bár a gyakorlati vizsgálatok kivitelezésében gyakran inkább egyéni motivációkról, csoportmeggyőződésekről, mint nagyobb kollektívák tudatosodás előtti vagy érzelmi beállítódásairól volt szó.¹³

Mentalitás, vallási mentalitás, felekezeti mentalitás – lehetséges megközelítések

Mi az a „felekezeti mentalitás”?

Akkor most milyen viszonyban áll egymással a „vallás”, illetve a „vallási mentalitás”? Vajon a felekezeti mentalitás (1) olyan mentalitás, amely a felekezeti hitvallásból, egy adott felekezet teológiai dogmatikai tételeiből következik? Bizonyos érvelések ebből indulnak ki. Ha igen, akkor ez a mentalitás vajon a hívek széles körében, tömegében is megvan és nemcsak a vallás tanult papjainak, hittudósainak körében? Vagy esetleg a felekezeti mentalitás (2) az a mentalitás, amelyik éppen az adott felekezet híveinél, a felekezethez annak saját szabályai szerint tartozó tömegben felfedezhető?

Az (1) megközelítés már a levezetése miatt sem problémamentes. Bár a „felekezeti mentalitás” kifejezés nem ezt sugallja, a dogmatika eszmerendszer és nem mentalitás; hacsak a dogmatikai tételek nem maguk teremtenek specifikus félelmeket, reményeket, illetve ezen túl az egész mindennapi életet bevonó érzelmeket, percepciók mintákat.

És ezen túllépve is: Ha a felekezeti mentalitás a hitvallásból következik, akkor „egyetemes”-e, mint az egyház az apostoli hitvallás szerint? Vagy nemzeti vagy egyéb egységekben létező mentalitás-e, ami különböző határokon belül alkalmasint különböző alakú?

Mindennapi emberi és szakmai tapasztalatunk azt mondatja, hogy bizonyos különbségek azért vannak. De mitől függenek? Függenek esetleg (2) a társadalmi közegtől, amibe a vallás mint felekezeti tan úgyszólván „belekerült”, amikor a hívek felvették? Függenek-e tehát a közegtől, amelyben a vallás „él” – társadalmilag (a társadalmi

¹² *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien*, idézi Hagen SCHULZE: Mentalitätsgeschichte - Chancen und Grenzen eines Paradigmas der französischen Geschichtswissenschaft. In: *GWU* 36. (1985) 4. sz., 247-270, 256.

¹³ Ld. Régi témák, mai kérdések a mentalitástörténetben. *A Hajnal István Kör 1998. évi esztergomi konferenciájának előadásai*. Szerk. Sasfi Csaba. Esztergom 2000. URL: https://www.hajnalkor.com/_files/ugd/73704a_ff8d-6bd3d0544a49aa4fbca3a186d5fb.pdf

rétégződés értelmében), gazdaságilag (a létalapok, regionális körülmények, történeti tapasztalatok értelmében)?

Mennyire képes egy felekezeti mentalitás leválni egy társadalom magától értetődőségeiről, különösen annak a saját hierarchiáját, szerkezetét illető elképzeléseiről – és az azokhoz kötődő, begyakorolt viselkedésmintákról, látszólag spontán, egyéni beállítódásokról? Milyen nyomot hagynak a rendi társadalom viszonyai, intézményei, ha nem a korabeli teológiában, akkor a felekezeti híveinél, azoknak mentalitásában? Tóth Zoltán a 1990-es évek elején a rendi korszak örökségét, annak a polgári korban is tovább ható normáit vizsgálva, ezeknek a viszonyoknak alig túlbecsülhető súlyát emelte ki.¹⁴

Ha a felekezeti mentalitás jellemzői pedig inkább magának a mentalitásnak a „hordozó”-jától, hordozóitól függenek, akkor ez miért van így, és miként magyarázható meg? Bizonyos társadalmi adottságok (esetleg mint „viszonyok”) hatására alakul ki? A mentalitás konkrét életkörülmények és a velük való mindennapi megbirkózásnak a következménye volna? Ami akkor tehát valami szélesebb képződmény, aminek nem minden eleme szükségképpen vallásos, vallási jellegű? Milyen kapcsolatban van akkor ez a (felekezeti) mentalitás a teológiai tannal, a felekezeti dogmatikával? A gondolatrendszer a döntő vagy az intézményi keret, a tanintézmények – az iskolától az istentiszteletig? Vagy a közös gyakorlatok, az istentisztelet (vagy egyéb közösségi formák), az átmenet rítusai (rites de passage: keresztelés, konfirmáció, bár micvó stb. – nem csak a keresztény egyházakról, hanem velük együtt a Magyarországon létező zsidó közösségekről is szó van, és egyházanként is különböznek a megoldások)? Azt jelentené ez, hogy a felekezetiesség esetleg csak „befesti” az egyéb társadalmi vagy kulturális tényezők által megformált mentalitást? De akkor mit jelent a felekezeti különbség?

Mit mond a kutatási tapasztalat?

Az elméleti érvelés, egy gondolatrendszer levezetése helyett – szerintem – itt már hasznosabb a kutatási gyakorlatba átültetett egyes megközelítéseket felidézni.

Eseteim:

- (a) Max Weber Protestáns etikája,
- (b) a magyar kálvinista imádságos könyvek hangulatvilága és teológiája,
- (c) a bevándorló külföldi protestánsok vallási szerveződése; a szekták, illetve kisegyházak rekrutációja; nem vallási alapú felekezetváltás,

¹⁴ TÓTH Zoltán: A rendi norma és a ,keresztyén polgárisodás’. *Századvég* (1991) 2-3. sz., 75-132.

(d) a nyelviileg, felekezetiileg szeparált mezővárosi népesség és egyleti élete, ami pont felekezetiileg választja szét a népet, holott ez tartalmilag nem lenne szükséges.

(a) Max Weber Protestáns etikája

Max Weber Protestáns etikája érdekes példa a „teológiai tan – azaz felekezeti mentalitás” felfogásra.¹⁵ Még akkor is így van ez, ha ő nem felekezeti mentalitásként ír róla. Számunkra azonban az érvelése érdekes. Egy teológiai probléma – az eleve elrendelés kálvini tana – nemcsak tantételnek számít, hanem alapvető aggodalmakat, félelmeket, és ezekből adódó gyakorlati reakciót, magatartást vált ki. A bizonytalanság a személyes kiválasztottságot, az egyéni predestinációt illetően azt eredményezi, hogy annak jeleit a személyes életben keresik, a saját munka eredményét, a gazdasági sikert is ilyen jelnek értelmezik. Kialakul egy új gazdasági etika, egy hivatás-etika, ami a modern kapitalizmus kiindulópontja lesz. Bár Weber érvelése komplexebb, nekem itt a teológiai tan, érzelmvilág és egyéni magatartás okozati összefüggése a fontos.

Ugyanakkor a történettudományos kritika az érvelés sok pontját cáfolta vagy megmutatta, hogy azok pusztán lehetőségek.¹⁶ Egyes érvelések (Guenther Roth, Friedrich Wilhelm Graf) szerint pl. Weber túlértékelt egyes forrásokat. Mások szerint a világi hivatásnak nem volt meg a vallási legitimitációja, mert a szövetségi teológia (covenant theology) a predestináció-tant érvénytelenítette (McKinnon)¹⁷. Vagy pedig a hajdani teológusok, mind maga Kálvin, mind angol utódai,

¹⁵ Max WEBER: *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*. (1904/ 1920), az 1920-as kiadvány új kiadása in: Max WEBER: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*. Tübingen 1988, 1-206; magyarul: Max WEBER: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Ford. Ábrahám Zoltán. Budapest 2000.

¹⁶ Pl.: Weber's Protestant Ethic: *Origins, Evidence, Contexts*. Ed. by Hartmut Lehmann and Guenther Roth. Washington–Cambridge 1993; részletes magyar nyelvű recenzió: Juliane BRANDT, *Egyháztörténeti Szemle*. 1. (2000) 2, 164–170. A következő példák ebből a kötetből származnak.

¹⁷ MacKinnon szerint a kálvinizmus nem adott vallási legitimitációt a világi hivatásnak, mert a szövetség teológiája (covenant theology), amelyik a Westminsteri Hitvallás alapja, a predestináció tanát érvénytelenítette, a jó művek így valóban lelki jellegűek („spiritual”) maradtak. Ha viszont nem volt meg az a bizonyítási válság, akkor a megváltás féltéséről és annak pszichológiai következményeiről szóló weberi elmélet összedől. A covenant theology több, Isten és ember között kötött szövetséget különböztet meg, amit az embernek tartania kell. Az angol puritánok szerint ezek az ótestamentumon alapuló „covenant of work”, illetve a Krisztus fellépésével induló „covenant of grace”. Ezek ugyanakkor kijelölik a megváltás alapjait – jócselekedetek

„szelektív kontextualizálással” érveltek és alkalomadtán vagy a tan determinisztikus, vagy pedig voluntarista elemeit hangsúlyozták. A radikális laikusokkal szemben az angol puritánok előtérbe helyezték az isteni determinációt („determination by grace”), ami néha erősebben esett latba, mint az eredeti kálvini írásokban (David Zaret).¹⁸ Más vizsgálódás mellett szól, hogy a puritán tömegekben a predestináció gondolatánál is erősebben elterjedt egy közvetlen beavatkozásra számító, „különleges gondviselés”-t („special providence”) feltételező elképzelés (Kaspar von Greyerz).¹⁹ Magyarországot tekintve Molnár Attila Károly kimutatta, hogy a puritánok kegyessége a 17. században inkább kontemplatív jellegű maradt.²⁰ Imakönyvek és más későbbi források szintén azt mutatják, hogy a predestináció gondolata a 19. század második felében nem játszott elsőrangú szerepet.

Volt tehát egy teológiai alap, ami a személyes kiválasztottságra, a lelki üdv és evilági lenyomatára, az isteni gondviselés evilági megfoghatóságára és a személyes cselekvés, a jócselekedetek problematikájára vonatkozott, aminek következtében részben nagy energiák szabadultak fel. Ám más történész (Lehmann) szerint éppen a puritán politikai mozgalom lecsillapodása után torkolltak a felszabadult energiák világi gazdasági aktivitásba, és csak akkor született meg az új gazdasági etika is.²¹ Akármiként is, éppen a konkrét teológiai tanból való levezetés nem egyértelműen megfogható. Ugyanakkor kimutatható, hogy a hívek tömegei értelmezték át a teológiai tant, ebből messzemenő következtetéseket vontak le – nemcsak elméleti töprengésben, hanem érzelmileg és cselekvésükben is.

Egyébként Max Weber *A protestáns etikában* már maga is utalt arra, hogy a magatartásminta kialakulása után, vallási motiváció nélkül is megmarad, tovább érvényesül.²² Tehát a csoport története,

alapján, vagy pedig Isten kegyelméből. (<https://www.britannica.com/topic/covenant-theology>)

¹⁸ Azaz az egyén üdvözülésének alapja az isteni kegyelem, ez dönt a kiválasztottságnak a kérdéséről is (Isten kiválasztotta azokat, akiket üdvözíteni akar).

¹⁹ Szemben a predestinációval, ami az egyén kiválasztottságának a tényére vonatkozik, a „special providence” az egyéni élet egyes részleteinek az előre elrendelését tételezi fel.

²⁰ MOLNÁR Attila: *A „protestáns etika” Magyarországon. A puritán erkölcs és hatása*. Debrecen, 1994.

²¹ Hartmut LEHMANN: *Das Zeitalter des Absolutismus. Gottesgnadentum und Kriegsnot*. Stuttgart, 1980, különösen a „Aus Not und Angst zur Leistung” c. fejezet, 144-151.

²² WEBER „*A protestáns etika*” zárófejezetének végén: „A puritán ember akart [kiemelés az eredetiben – J. B.] a hivatás embere lenni, mi kénytelenek vagyunk. [...] Baxter felfogása szerint a külső javak iránti gondnak csak »könnyű, bármikor levehető köpenyként kellene« szentjei vállán nyugodnia. Ám

tapasztalatvilága, az, ami bevésődött, amit szocializációként és tudatos hagyományként is tovább adnak, a későbbiekben is tovább él, miközben újabb hatások, újabb történések eredményei lépnek mellé. Ha ez így van, akkor egy felekezet mentalitása aligha jöhet létre csak abból, amit a vallási tan mond és követel, vagy amit gondolati, eszmetörténeti fejlődés során a hívek újabb vagy átértelmezett tartalomként hoznak be.

(b) A magyarországi református imakönyvek

Körülbelül negyedszázada tömegesen néztem át dualizmus-kori imakönyveket abból a szemszögből, mit mondanak arról, hogy mit remélhet, illetve mitől tartson az ember? Mik azok az elvárások, vágyak, viselkedési minták, amelyekkel az imakönyvek számolnak – jóban vagy rosszban? Milyen érzelmek működnek abban a világban, amelyikhez a teológus szól?²³

Az iméanti kérdésekre adott válaszok szerint a művekben két hangulatvilág tárult fel. Ezeket konzervatív-ortodoxnak, illetve liberálisnak címkéztem. Nem teológiailag elemeztem, hanem különböző életterületeket néztem végig, amelyeket maguk a szerzők emeltek ki.

A konzervatív-ortodox tendencia nemcsak a lélek üdvözülését, mint a hívő ember tulajdonképpeni érdekét hangoztatja erősen – ezt elvben a másik irányzat képviselői is aláírnák. Jellemző viszont, hogy az evilági helyzettel szemben mennyire közömbösnek mutatkozik az irányzat. Minden pozitív eleme módfelett bizonytalan. E szövegek tükrében az egyéni élet csapások, szenvedések sora. Ezek közepette a szenvedésnek és okainak megszüntetéséért szabad imádkozni. A helyénvaló magatartás pedig ezeknek a szenvedéseknek és

a köpenyt a végzet acélkemény burokká tette. [...] Mindenesetre a diadalmas kapitalizmusnak, mióta mechanikai alapon [ti. a külső javak és azok hatalma alapján – J. B.] nyugszik, nincs többé szüksége erre a támaszra [ti. a vallásos hittartalmakéra – J. B.].” WEBER, Max: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Ábrahám Zoltán (ford). L’Harmattan, Budapest 2020. 186. [a fordítást szöveghűbbé tettem – J. B.] („Der Puritaner wollte Berufsmensch sein, wir müssen es.“ [...] „Nur wie ein dünner Mantel, den man jederzeit abwerfen könne, sollte nach Baxters Ansicht die Sorge um die äußeren Güter um die Schultern seiner Heiligen liegen. Aber aus dem Mantel ließ das Verhängnis ein stahlhartes Gehäuse werden. [...] Der siegreiche Kapitalismus jedenfalls bedarf, seit er auf mechanischer Grundlage ruht, dieser Stütze nicht mehr.“ Max WEBER: *Gesammelte* i. m. 203-204.

²³ Juliane BRANDT: Rövid fohászok. A református mentalitás imádságos könyvek tanúsága szerint. In: *Régi témák* i. m., 366–386. Részletesebben: U.ő: Szikszai utódjai: Református imádságos könyvek a 19. század második feléből, mint mentalitástörténeti forrás. I.–II. *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* IX. (1999), 111–141; X. (2002) 141–162.

csapásoknak jogos büntetésként való elismerése. A hívő ismerje el az isteni döntést, főleg pedig a saját maga bűnös voltát és azt, hogy a döntésnek meg akar felelni. Isten így látta jónak, a büntetést is hálásan kell elfogadni, egyébként pedig hitért és bizalomért kell folyamodni.

A „liberális“ tendencia képviselőinél az evilági élet átmeneti jellege a háttérbe kerül. Nagyobb figyelmet szentelnek az evilági életnek és perfektibilitásának (tökéletesedésre való képességének), közvetlenebbül és naivabban kérik a konkrét szenvedés megszüntetését. A század közepén még érezhetőek a régi felvilágosult racionalizmusnak és a szentimentalizmusnak a nyomai, a jóságos teremtető-istenség képe, aki a világot az emberek okulására és ugyanakkor boldogulására teremtette – üdvtörténeti tervébe a polgári eszmék megvalósítását is beleértve. A század második felében a naiv felfogások háttérbe kerülnek, marad a polgári felelősség és a cselekvési keret felértékelődése, szemben a visszás élethelyzet jogosan kijáró büntetésként való felfogásával. A saját bűnösség gondolata inkább lelkiismereti vizsgálat tárgya. Nem magának a sorscsapásnak a fenyegetése, hanem a viszonyosság gondolata és úgyszólván a felfüggesztett büntetés feletti öröm az, ami a morális igyekvést, valamint a felebaráti segítséget motiválja.

Szerintem itt két viszonylag eltérő érzelmvilággal van dolgunk, akkor is, ha minden egyes mű szerzője református teológiát végzett. Egyes liberális művek odáig mennek, hogy még a farsang is az isteni teremtés egyik eleme, hiszen, ha alszik a természet, jó dolog társaságba járni. Van ima sikeres válás alkalmára is. Ha erről német vagy amerikai teológusok előtt beszéltem, lettek légyen akár katolikusok akár protestánsok, elképzelhetetlennek tartották ezt. Nyilván vannak eltérések azt illetően, mi az, amit az átlagos nyugat-európai teológus kálvinistának tart. Ugyanakkor tudjuk, hogy a második helvét hitvallás az eleve elrendelést illetően nem teljesen azonos Kálvin weberi olvasatával, és hogy a magyarországi kálvinizmus megújítását célzó 19. század végi, 20. század eleji törekvések, pl. Sebestyén Jenő körében, az ilyen különbségekre is reagáltak.

Ami a hívek széles körét illeti – a szigorú, ortodox szellemű művek több kiadást éltek meg. Az abszolút bestseller ebben az értelemben az ortodox Szikszai, akit viszont, szerintem, talán azért is vettek kézbe, mert a mindennapi emberi viszonyokat illetően tanulságos olvasni. Továbbá kirajzolódik, hogy a liberális szellemű művek inkább polgári emberek, gyakran „hölgyek” számára íródtak. De, végeredményben, egy felekezeten belüli eltérő mentalitásokkal, érzelmvilággal, világképpel állunk szemben.

(c) A bevándorló külföldi protestánsok vallási szerveződése; a sekták, illetve kisegyházak rekrutációja; nem vallási alapú felekezetsváltás

Tudjuk, hogy mind a két pesti protestáns egyház viszonylag későn, a 18. század végén jött létre, és népe bevándorlásból rekrutálódott. A református gyülekezet taglistái azt is mutatják azonban, hogy a protestáns bevándorlók körében nem volt erős igény az egyházzal való kapcsolattartásra. A különbség a taglista, tehát az egyház által ismert egyháztagnak háztartásfők és a statisztikailag Pesten élő reformátusok létszáma között 60-70 százaléknyi volt. Különösen nagynek mutatkozott az eltérés az alacsony társadalmi pozíciókban, de „fent” is megvolt. Lehet, hogy illetőségüket tekintve részben szülőhelyükön tartatták magukat nyilván, viszont nem csupán az éppen beköltözők lehettek, akik egyházilag nem voltak megfoghatók. Ha egyszer ott hagyták a szülőhelyüket és nem jelentkeztek át, akkor nyilván nem tartották igényt egyházuk szolgáltatásaira, az általa nyújtott közösségi keretre – még ha a teológia szerint a vallás az egyházban él is.²⁴

A század közepétől ugyanakkor egyes külföldi, protestáns (evangélikus és református) bevándorlók saját gyülekezetet szerveztek úgy, hogy egy részük akár a városi evangélikus gyülekezethez (a magyar-német gyülekezethez) is csatlakozhatott volna. Ehelyett egy szigorú szellemű, neopietistának nevezhető közösséget alapítottak, ami 1863-ban a református gyülekezet filiájaként kapott rendezett jogi keretet. A háttérben biztosan egyes vallásos aktivisták – egyebek mellett egy lenyűgöző hatású (vagy elragadást, vagy felháborodást kiváltó) prédikátor is – szerepeltek, de a kezdeményezés állandósult.²⁵

A tagok nemzeti, társadalmi, szakmai hátterét, tapasztalati terét elemezve lényeges különbségek derülnek ki mind a két protestáns városi gyülekezethez képest. Mindez, úgy vélem, az elkülönülő szerveződési formában, az ott szervezeti formát találó másfajta kegyességben is lecsapódott. E külföldről bevándorlók más kegyességi hagyományt, más elvárást s egyebeket hozhattak magukkal. Legtöbbször egyenként, néha családotul, más országból vándoroltak be. Nem volt, akikhez a városban *eleve* csatlakozni tudhattak volna. A saját mentalitásuknak megfelelő közösség iránti igény adott esetben vallásos keretben nyilvánult meg. Sokan, mint kézművesek, az új nagyobb ipari vállalatoknál, infrastrukturális beruházások építkezésein dolgoztak és egy másik munkavilággal konfrontálódtak. Sokan megfe-

²⁴ Juliane BRANDT: A (buda)pesti református egyház dualizmuskori adólistái. In: *Reformátusok Budapesten*. Szerk. Kósa László. I.–II. Budapest 2006. 173–196.

²⁵ Ábrahám KOVÁCS: *The History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Budapest and its impact on the Reformed Church of Hungary 1841-1914*. Frankfurt am Main 2006.

elő ipari vagy mérnöki szakmával rendelkeztek. Sok volt köztük az egyedül élő, dolgozó nő.

Úgy gondolom, ezek az „életvilágok”, tapasztalatvilágok, ebben a neopietista összefogásban és annak szigorú, sőt kezdetben apokaliptikusan színezett vallásosságában nyilatkoztak meg.²⁶ Az új gyülekezet egyházfelfogása is más, mint a két városi egyházé. Erről nemcsak a jól képzett férfi aktivisták, hanem a körhöz kerülő, a filia Bethesda nevű kórházában dolgozó német diakonisszák is nyilatkoztak.²⁷ Megint van tehát támpont, hogy egy csoport mentalitását ne csak a benne mérvadó felekezeti teológiára vezessük vissza, és támpont ez arra is, hogy a konkrét életkörülmények, a csoport vagy egyén életének a konkrét kihívásai, az ezzel járó félelmek, remények, kirajzolódó kudarcok vagy lehetőségek, szintén a kollektív hangulatban, a kívülről megfigyelhető mentalitásbéli jellemzőkben csapódnak le.

Csak röviden jegyzem meg, hogy az úgynevezett szekták, a protestáns kiségyházak rekrutálódása szintén az ilyen személyes élethelyzettel, tapasztalattal kapcsolódik össze. „Igazságra éhes, közösséget kereső iparoslegények, istenes öregasszonyok és lelkes fiatalok alkották az első gyülekezet zömét.” Szigeti Jenő és Kardos László a mozgalom bácskai és délalföldi kibontakozása előtti időkbeli első követőket főleg „a céhes ipar kizsákmányolt munkásrétegé”-ben látják, olyan emberekben, akikben „élt valamiféle messzianizmus várakozás valami evangéliumra, valamire, ami emberséges, és megoldást hoz életünk minden szenvedései közepette.” „Ez feltétlenül hozzájárult ahhoz, hogy a szabadságharc után hamarosan a nazarénusokban a társadalmi rend felbolygatóit kezdik gyanítani.”²⁸ Egyes paraszti közegekben ezen túl konkrét kegyességi elvárások is szerepelhettek, amiket a hivatalos egyház már nem elégített ki.²⁹ Másfajta, bensősé-

²⁶ BRANDT, Juliane: Soziale Erfahrung, Gemeinschaftsbildung und Frömmigkeitsstile: Die deutschen und die ungarischen Reformierten in Pest und Buda im 19. Jahrhundert. *Jahrbuch für deutsche und osteuropäische Volkskunde* 47. (2005) 123–156.

²⁷ Ld. a Bethesda kórház diakonisszáinak levelei Kaiserswerthbe. Archiv der Fliedner-Kulturstiftung Kaiserswerth (AKFSK), MSK Ungarn, 332 [Deutsches Kranken- u. Diakonissenhaus zu Budapest, 1864-1904, Akten und Briefe]. Röviden erre is kitérve: BRANDT Juliane: A városias Pest? Német diakonisszák benyomásai az 1860-as évekből a „születő nagyvárosról”: In: „A város örök”. *Tanulmányok Bácskai Vera emlékére*. Szerk. Czoch Gábor – Sasfi Csaba – Tóth Árpád. Budapest 2022. 194–216.

²⁸ Ld. SZIGETI Jenő – KARDOS László: *Boldog emberek közössége*. Budapest 1988. 64, 75

²⁹ CSOHÁNY János: A puritán paraszti közösségek válsága Magyarországon a kapitalizmus kialakulásának korában. *Theológiai Szemle* 16. (1974) 1-2. sz. 36-39.

gesebb keretet kerestek, intenzívebb vallásgyakorlatot, talán a hagyományos formákat is hiányolták egyházuk korabeli kínálatában. De hiszen ez is csak elvárás a formai keret iránt, nem pedig a felekezeti teológiából induló és onnan terjedő mentalitásbéli tényező.

A másik oldalt tekintve, egy gyülekezeten belül maga a felekezeti kötődés annyira háttérbe kerülhet, hogy a hívek egy másik érzelmi kötődés – vagy pedig egyéb helyi és regionális konfliktusok – miatt felekezetet váltanak. Egy adott esetben azért, hogy a nyelvüket őrizzék meg. Kósa László írt arról, hogy a magyar nyelvű római katolikusok körében Horvátországon a 19. század végén több tömeges áttérésre került sor. A református egyházhoz csatlakoztak vagy ezt legalább próbálták – annak ellenére, hogy a református egyház ennek egyáltalán nem örült, mert az elkeresztelési viták után nem akart a prozelita-csinálás „tértítoi buzgalom” hírébe kerülni, és persze az igazi vallásos meggyőződést is hiányolta a lépésben. Kósa ezt Maradék (horvátul: Maradik) falu esetében részletesen is elemezte.³⁰

(d) Nyelvileg, felekezetiileg szeparált mezővárosok, majd a polgári korban felekezetiileg szeparált egyleti élet

Az oszmán hódoltság után Magyarországon sok helyen nyelvileg és felekezetiileg is vegyes helységek alakultak ki, köztük mezővárosok is, amelyekben nemcsak hogy e kritériumokra nézve volt heterogén a lakosság, de a különböző közösségekhez tartozó emberek egymástól elkülönülve is éltek, saját templommal, közösségi központtal, endogám módon, a másik területe néha „terra incognita“ volt. Lakóik 1848-ig jobbágyi állapotban maradtak, és közös gazdasági ügyeken túl gyakran alig érintkeztek. Csak a 19. század vége felé, néha csak az I. világháború után tűntek el ezek a választóvonalak. Jól megvizsgált példák Mezőberény (Szilágyi Miklós) és Szekszárd (Tóth Zoltán), illetve Gyula (Kósa László).³¹ További példa Makó és (részben) Hód-

³⁰ KÓSA László: Maradék. Vallás és anyanyelv konfliktusa egy szerémségi községben a XIX-XX. század fordulóján. In: *Magyarságkutatás* 1989. A Magyarságkutató Intézet Évkönyve. Budapest 1989. 7-22. A folyamat csak akkor állt meg, illetve rendeződött részben vissza, amikor egy magyar nyelvű katolikus művelődési egyesület, a Julianusz-egyesület, iskolát alapított az érintett falvakban.

³¹ Mezőberényről: SZILÁGYI Miklós: Mezővárosi közösség és néphagyomány. In: *Mezőberény története*. Szerk. Szabó Ferenc. I. – II. Mezőberény 1973., II.79–225; SZILÁGYI Miklós: Gemeinschaft der Marktflecken und Volkstradition. In: *Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 29. (1980) 3-4. sz., 267-348; U.ő: A mezővárosi közösség és az etnikus hagyomány Mezőberényben. In: U.ő: *Mezővárosi társadalom – paraszti műveltség*. Debrecen 1995. 100-162; U.ő: Mezőberény. In: *Magyar Néprajz* VIII.: Társadalom. Szerk. Paládi Kovács Attila, Sárkány Mihály, Szilágyi Miklós.

mezővásárhely, továbbá fejletlenebb modellként Paks, Dunafölvár. Mezőberényben református magyarok, evangélikus németek, evangélikus szlovákok éltek.³²

Szekszárdon (autochton, Mohács előtti) református magyarok laktak; a betelepítés folyamán főleg katolikus magyarok és katolikus németek kerültek be. Szekszárd különösen érdekes, mert a 19. század végéig a helység már majdnem teljesen magyar nyelvű³³, már csak a felekezeti különbség maradt meg. 1900-ban a lakosság bő háromnegyede volt katolikus, szűk hetede református, jó huszada izraelita vallású.³⁴ Már 1848 előtt is több egyesület alakult, majd a kiegyezés után kiszélesedett az egyesületi élet. Szembeötlő, hogy az olvasóköri, ezeknek ifjúsági tagozatai, valamint a dalárdák vagy énekegyesületek felekezeti alapon formálódtak. Mindegyikben parasztokból állt a tagság.

Azonban más, nem a paraszti lakosságot befogadó egyesületek sem csak „rétegegyesületek”, hanem azok is lényegében felekezetiileg homogének, párhuzamosan folytatott tevékenységekkel. Az Asztaltársaság ipari és katolikus, az Iparegyesület ipari és katolikus, a Kereskedelmi Egyesület zsidó volt. Ezek mellett van egy pár „úri” egyesület – a polgári olvasóköri, az úri Casino, a polgári Nőegyesület, a tornász- és a tűzoltóegyesület.³⁵ Mi volt e szeparáltság oka? Miért nem jött létre a felekezeti

Budapest 2000. 966-976. Gyuláról: SZILÁGYI Miklós: Gondolatok Gyula néprajzi vizsgálatához. In: U.ő: *Mezővárosi társadalom* i. m. 83–89; Kósa László: *A gyulai református egyház története*. Gyula 1994; U.ő: Magyarok, németek, románok Gyulán. In: *Kőfallal, sárpalánkkal... Várostörténeti tanulmányok*. Szerk. Németh Zsófia – Sasfi Csaba. Debrecen 1997. 190–198. Más településről: SZILÁGYI Miklós: Társadalom és műveltség Gyomán. In: U.ő: *Mezővárosi társadalom* i. m. 164–259, különösen 225, 226. Szekszárdról: TÓTH Zoltán: *Szekszárd társadalma a századfordulón*. Budapest 1989., valamint U.ő: Szekszárd a dualizmus korában (1867-1918). In: *Szekszárd város történeti monográfiája*. Szerk. K. Balog János. Szekszárd é. n. [1990]. 1990. 253-348.

³² Tóth Árpád szóbeli közlése szerint Győr esete ellenpélda. Az előbbiekkal ellentétben Győr azonban jogi értelemben vett város volt, már a középkor óta, illetve végvár a török korban, amelyekben rövid megszakítással mindig császári birtokban is maradt. Emiatt ott más társadalmi dinamikával lehet számítani. A hódoltság különleges társadalomtörténeti kindulópontjait tekintve ld.: András VÁRI / Judit PÁL / Stefan BRAKENSIEK: *Herrschaft an der Grenze. Mikrogeschichte der Macht im östlichen Ungarn im 18. Jahrhundert*. Köln-Weimar-Wien: Böhlau 2014.

³³ A statisztika szerint 1891-ben 14.325 lakosból már nem egészen félezeren voltak német nyelvűek. (Pallas Lexikona, 1897)

³⁴ TÓTH Z.: *Szekszárd társadalma* i.m. 15.

³⁵ TÓTH Z.: Szekszárd a dualizmus i. m. 322-329.

különbségeken átnyúló „civiltársadalmi” élet, amelyben a jogilag egyenlőek együtt intézik közös ügyeiket?

Tóth Zoltán elemzése szerint ezekben az egyletekben tulajdonképpen a hagyományos mezővárosi társadalom szegmensei szerveződnek, amelyeket ő „felekezeti etnikumoknak” nevez. Ezek olyan közegek, amelyek – például a katolikus vagy református parasztság – nemcsak felekezetiileg különböznek, hanem eltérnek a gazdálkodási mintáik, más az intergenerációs mobilitásuk is. Ennek az eltérő „viselkedésnek” a gyökerei a rendi korszakra és a türelmi rendelet előtti időkre mennek vissza. Sarkítva összefoglalva valami sokkal bonyolultabbat: A lényeg, hogy a felekezeti különbség egy-egy egyletnek inkább csak statisztikai jellemzője, de az egyletben magában különböző emberek jönnek össze. Az eltérő hitvallás csak a formálisan legjobban megfogható különbség.³⁶ Mellettük pedig áll a polgári kultúra, amely a mezővárosi blokkal szemben egyelőre csak réteggkultúra.³⁷

Mondhatni, a polgári Casino a felső réteget fogta össze, a nemeség nélkül – elsősorban a katolikus nagyparasztokat és paraszti vállalkozókat meg a honoráciorokat. Tagdíjai, egyéb díjai, reprezentációs kötelességei szociálisan exkluzív körré alakították, ugyanakkor különbséget teremtettek a református felsőváros puritán kultúrájához képest. A Kereskedelmi Kaszinó eredetileg, formálisan nem volt zsidó egylet, hanem szakmailag definiálta magát. Gyakorlatilag azonban elsősorban zsidók látogatták. Ez viszont a zsidó és a katolikus, illetőleg református nagykereskedők – akik elszórva szintén léteztek – eltérő akkumulációs stratégiáira megy vissza. Az utóbbiak nyereségükön földet vásároltak – az biztos befektetésnek tűnt, és társadalmi példaképeik is erre biztatták őket. A sikeresek így módon tehát el is tűntek a foglalkozási csoportból, illetve az üzleti környezetből. A zsidó nagykereskedők viszont az üzletbe tették nyereségüket – nem a bankba, nem értékpapírba, hanem klienseiknek és más kereskedőknek nyújtott hitelekbe. Nem földet vásároltak, hanem üzletüket bővítették ki. Ennek a társadalmi típusnak a szervezete volt a kereskedelmi egylet.³⁸

³⁶ Ezekről részletesen TÓTH Z.: *Szekszárd társadalma* i. m., különösen 38-44 (mobilitásformák), 53-54 (három mobilitási alapmodell), 73-91 (háztartás és családszerkezet), 92-123 (különösen a hagyatékszerkezetek közti különbségekről, speciálisan személyes holmi, ház, gazdasági felszerelés, tőke nagyságrendi viszonyáról az egyes társadalmi típusoknál), Ld. 4. ábra (!), 98.

³⁷ A polgári „magaskultúra”, mint réteggkultúra pl.: Tóth Z.: *Szekszárd a dualizmus* i. m. 328-329, 322-326.

³⁸ TÓTH Z.: *Szekszárd a dualizmus* i. m. 301-302 (kispolgári modell), 303 (a zsidó kereskedői modell), 325-326 (kereskedői egylet).

A kézművesek asztaltársasága, úgy iparosegyletként, mint egyik célja, a magyar nyelv ápolása alapján, a katolikus milió egylete volt. Az itt magyarosodásukat szorgalmazó hajdani németek katolikusokként voltak jelen. A református városrész viszont hagyományosan magyar volt – és egészen a 20. századig más nyelvjárást beszélt, mint az alsóváros a hajdan máshonnan beköltözött magyar katolikus és közben messzemenően asszimilált hajdani német katolikus lakosságával.³⁹

A kézművesek asztaltársasága azonban már csak a kézműves bázisa miatt is katolikus volt, éppúgy mint az iparegylet, amelyik a hajdani céhekből vette át tagjait, és velük együtt azoknak katolikus szellemét és szokásait.⁴⁰ Miért nem voltak református kézművesek?

Egyrészt itt, e tekintetben a mezővárosi katolikus, illetve református parasztek eltérő mobilitási stratégiái estek latba. Az iparosréteggel a paraszti milió fonódott legjobban össze. A szekszárdi katolikus parasztek körében az volt az intergenerációs mobilitási stratégia, hogy viszonylag magas gyermekszám mellett iparra tanították fiaikat. (Ez Szekszárdra vonatkozik és nem szükségképpen az egész Dunántúlra, vagy más régióra!) E módon előzték meg a birtokaprózást. Ebben a csoportban az asszimilálódott hajdani németek hagyományai is tovább öröklődtek, éppúgy, miként öröklődött azok magasabb átlagos házasságkötési életkora is. „Az etnikai csoportok normacseréjének jó példája a mozgékony, művelődési téren igen nyílt szekszárdi kispolgárságnak és parasztpolgárságnak a katolikus magyar etnikumtól örökölt magasabb termékenysége és a beolvadt németek hatására kitolódott házassági kora. Ennek, a látszólag népesedési jelenségnek, messzemenő további művelődési jelentősége is volt: az idősebb, önállóbb fiatal házások könnyebben elszakadtak szüleik családjától és gazdaságától, függetlenebbek voltak az újításokban. A kistermelésben való egymásrautaltság a házaspárok partneri párkapcsolata felé tolódott el, míg a viszonylag magas gyermekszám a társadalmi mobilitásra, a gyermekek taníttatására ösztönzött.”⁴¹

A reformátusok „kihagyták” az ipari képzést mint lépcsőt. A kevés vagy gyakran egyetlen gyerek vagy átvette a gazdaságot, vagy pedig lehetőleg intenzíven taníttatták. Ezek a „tanult” emberek azonban később gyakran el is kerültek a mezővárosból. A kézművességtől való idegenkedés, ami ebben a mobilitási stratégiában is megnyilvánult, a céhek vallási kényszerének (ti. a katolikus vallási ceremóniákban való részvétel kötelezőségének) egyik következménye volt. Ez

³⁹ TÓTH Z.: *Szekszárd társadalma* i. m. , 28.

⁴⁰ TÓTH Z.: *Szekszárd a dualizmus*, I. m. 326 (iparegylet, asztaltársaság), TÓTH Z.: *Szekszárd társadalma* i. m. , 70.

⁴¹ TÓTH Z.: *Szekszárd a dualizmus*, I. m. 317, 319., ld. TÓTH Z.: *Szekszárd társadalma*, 70, 50-54.

alól kitérni csak annak lehetett, aki legalább nemesember volt. Egészen az 1850-es évekig volt is Szekszárdon református – és ugyanakkor nemes – mesterember (csizmadia). A nemesi adóprivilegium eltörlése után ezek azonban elköltöztek.⁴²

Ez a két paraszti kultúra az, amelyik megalapítja az elejétől fogva felekezeti alapon működő olvasókört és dalárdát, a mezőváros paraszti, és lakosságának nagy többségét kitevő szervezeteit. A két csoport mindennapi kultúrájában különbözött egymástól, messze a felekezeti különbségen túl, az utóbbiban inkább csak a statisztikailag megfogható ismervét találta meg.⁴³

A felekezeti hovatarozás ezzel ugyanakkor egy szélesebb kulturális jelenségre utal. Ennek a felekezeti tan csak egyik része, amelynek szálai azonban a mindennapi élet egész szabályozását is érintik – addig, amíg a rendi társadalmi szegmensek és életmodelljeik, művelődésük be nem olvadtak egy általános, már nem csak réteggkultúra jellegű polgári kultúrába. Tóth Zoltán szavaival: „A társadalmi csoportok saját, korábban kialakult műveltségük alapján indulnak a tőkés viszonyokhoz való alkalmazkodásban. A változásában is ezredéven keresztül – a zsidóságnál még régebben – folyamatos művelődés lényegesen mélyebben áthatotta az élet legkisebb dolgait is, semmint, hogy ezeket az egyház teológiai és politikai irányzataira, vagy a nagyon is divatokat követő vallásos viselkedésre lehetne szűkíteni. Sőt éppen az egyházak, elsősorban a katolikus egyház befolyási területének szűkülése, az általuk sokat panasztolt szekularizáció az, amely a hagyományként lerakódott felekezeti, népi műveltségeket felszínre hozta.”

Összefoglalás

Fejtegetéseimet, példáimat itt félbehagyom. Ezekkel az esetekkel amellet érveltem, hogy felekezeti mentalitásnak tanácsos tekinteni azt a mentalitást, ami egy felekezeten belül figyelhető meg. Lehetséges, hogy egy csoportmentalitás – mint ami a felekezeti mentalitás is – helyi vagy regionális változatokban is létezik. Egy-egy változatot pedig erősen befolyásol tagjai vagy hordozói társadalmi pozíciója, (hajdani) rendi helyzete; túl ezen a gazdálkodási formák, a birtokviszonyok, az iskolázottság, a csoporttapasztalat, a nemzedéken túl továbbadott hagyományok. Ugyanabból az okból, ugyane hatások miatt, felekezeten belül számolni lehet rétegbeli (csoport)mentalitásokkal is. Itt van talán az átmenet vagy a kapcsolat ahhoz, amit más

⁴² TÓTH Z.: *Szekszárd társadalma*, u.o.; TÓTH Z.: *Szekszárd a dualizmus i. m.*, 317, 321.

⁴³ Lásd erről még: TÓTH Zoltán: *Szekszárd története* i. m., különösen 292-341.

fogalmi rendszerben „habitus”-nak szoktak nevezni.⁴⁴ Tágabb keretben egy milióhoz társuló mentalitás kialakulási folyamatának is tekinthetjük: a társadalmilag előállított közös „valóság” interaktív megteremtésének.⁴⁵

Egy helyi lakosság, legyen az felekezetiileg homogén vagy inhomogén, még nem alkot szociológiai értelemben vett csoportot. A belső kohézióknak, illetve a tényleges társas kötődéseknek, azonosulási mintáknak, a kölcsönös összetartás gyakorlati mintáinak, de a társadalmi dinamika hasonlóságainak is mind behatóbb, konkrét elemzés tárgyát kell képezniük. Nem indulhatunk ki abból, hogy mindenütt ugyanaz zajlott le. Nem tehetjük ezt sem a strukturális változások, sem a konkrét kihívásokra és feladatokra (pl. filoxéria, gabonaválság, vasútépítés, folyószabályozás) adott helyi válaszok tekintetében. A 1990-es években íródott társadalomtörténet egyre jobban kimutatta, hogy nincsen egységes, mintegy „rendszeres” útja a 19. századi társadalomfejlődésnek. Ehelyett arra mutatott rá, hogy érdemes ügyelni az egyes konkrét „ösvényekre” („Pfade”), a különutak („Sonderweg”) jelenségére, ezeknek összességére.⁴⁶ Ezzel a felismeréssel azonban a mikrokosmosz – a helyi vagy regionális példa – sem magától értetődően az országos fejlődés példázata vagy egy makrokosmosz kisebb vetülete. Inkább az utóbbiak sajátos kötőanyagba foglalt mozaikköveivel van dolgunk.

Ebben a tekintetben a „felekezeti mentalitás” tehát leíró fogalom. Igenis, izgalmas lehet a felekezeti mentalitás leírásával foglalkozni, ami azonban megfelelő eszköztárt kíván meg. Ha viszont a vallás egyéni és kollektív gyakorlatának a változása áll az előtérben, akkor a felekezeti mentalitás inkább csak metaforikus jellegű megnevezés, egyes aspektusokat megnevező eszköz. Magában foglalhat egyes érzelmi, illetve az élet nagy antropológiai tényeit érintő konkrét pozíciókat, jellemzőket, amelyek nem elsősorban vallásiak, de szintén ebben a közegben lépnek fel, vallásuk szerint körvonalazható csoporthoz kötődnek.

⁴⁴ Voltak kísérletek ilyen típusok megtalálására Magyarországon is. Pl.: BALOGH István: *A civisek világa*. Budapest 1973.

⁴⁵ Peter L. BERGER – Thomas LUCKMANN: *The Social Construction of Reality*. Garden City 1966., németül: *Die gesellschaftliche Konstruktion der Wirklichkeit. Eine Theorie der Wissenssoziologie*. Frankfurt a. M. 1970.

⁴⁶ Pl. mint saját korábbi téziseinek felülvizsgálata: Hans Ulrich WEHLER: *Modernisierungstheorie und Geschichte*. In: Hans Ulrich Wehler: *Die Gegenwart als Geschichte*. München 1995 13-59. (A cikk Wehler azonos című, 1975-ös esszéjének újraértékelése.) A konkrét kihívásokról és a rájuk talált megoldásokról: TÓTH Zoltán: *Szekszárd a dualizmus i. m.*; TÓTH Zoltán: *Mit olvaszt az „olvasztótégely”?* *Regio. Kisebbségi Szemle*. 8. (1995) 1.-2. sz., 78-100.

Fontosabb lesz azonban – ha olyan a kérdés – azt megfogalmazni, mit értünk vallásosságon vagy vallásgyakorlaton, kegyességen stb. Hogyan akarjuk megmérni, milyen alapon összehasonlítani eltérő felekezeti formái ellenére? Olyan kérdéscsomagot javaslok megfogalmazni, amivel ezeket a jelenségeket a különböző felekezetek, vallások esetében változásukban meg lehet fogni. Pont a felekezeti csoportoknak a mentalitásbeli helyi, regionális változatai miatt nagyon jó volna egy olyan kutatási vállalkozás, amely egy közös, behatárolható régióra koncentrálnának. Ennek a problémának a megfogalmazásában segít a vallásfogalom szubsztanciális, illetve funkcionális jelentésének megkülönböztetése. A szubsztanciális – funkcionális dichotómia a fogalom tartalmi struktúrájára vonatkozik. A „szubsztanciális definíciók azt mondják, mi a vallás, funkcionálisok azt, hogy mit tesz ill. mi a feladata.”⁴⁷ A funkcionális definíciók kérdése tehát az, mi az alapprobléma, amit a vallás megold, vagy aminek a megoldásán dolgozik. Ehhez mindig bizonyos antropológiai vagy társadalomfilozófiai alapfeltételezésekből indulnak ki. Más szóval nem célravezető csupán arra ügyelni, vajon mit fogadott el egy egyház egy adott korban a vallási normák teljesítéseként, illetve milyen konkrét formában várta el híveitől a vallásos részvételt.⁴⁸

Hozzáegíthet ez annak a megismeréséhez is, ami Max Weber és Émil Durkheim vallásszociológiai érdeklődésének egy központi témája volt. A társadalmi kohézió megteremtéséről, fenntartásáról, a vallásról mint a társadalom tagjait összetartó alkatképző erőről van szó (lettek légyen ezek eredményesek vagy sem). Durkheim funkcionális vallásfogalmat alkotott meg, Weber nem egy előre definiált formális, intézményes keretből indult ki, hanem a vallás történeti megnyilvánulásainak egy nagyon tág spektrumából és annak az emberi cselekvésben megfigyelhető formait vette alapul.

A 19. század mélyreható átalakulása az intézményes változásokat is magában foglalta (rendi privilégiumok eltörlése, formális polgári jogegyenlőség kialakulása, jogi és vallásjogi keretek változása stb.). Bár mind e változások az egyházakban is széles, sokáig tartó vitákat váltottak ki, érdemes a vallásgyakorlat változásait megkeresni és megvizsgálni minden más társadalmi kontextusban, így az egyházilag elvárt formákon kívül is. E hosszú kutatott korra nézve az antropológiai szemlélet alkalmas és szükséges kiegészítése a felekezeti teológiai szemszögnek.

⁴⁷ Günter KEHRER: *Einführung in die Religionssoziologie*. Darmstadt 1988., különösen: 21.

⁴⁸ Thomas LUCKMANN: *The invisible religion*. New York – London 1967., németül: *Die unsichtbare Religion*. Frankfurt a.M. 1991.

GRÓSZ JÓZSEF, EGY 20. SZÁZADI FŐPAP ÁBRÁZOLÁSI MÓDJAI

PORTRAITS OF A 20TH-CENTURY PRELATE, JÓZSEF GRÓSZ

Sági György

PhD hallgató

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmányban célul tűztük ki, hogy Grósz József kalocsa-bácsi érsek (1943–1961) személyét vizsgáljuk meg ezúttal nem az írott, hanem az egyéb rendelkezésünkre álló források felhasználásával (festmények, fényképek és filmfelvételek, hangfelvételek és szobrok). Mindemellett rátérünk arra is, hogy Grósz érsek mennyire, illetve milyen mértékben részese az emlékezeti kánonnak, s ennek a jellege miként írható le. Célunk, hogy minél szélesebb és sokrétűbb perspektívából vizsgálva alkothassunk meg egy olyan képet Grósz érsekről, ami a lehető legközelebb állhat a valós személy, a valós főpapa és ember személyiségének megismeréséhez, kiegészülve a kanonizáció emlékezetkutatási értelmével. Ehhez hívtuk tehát segítségül a fent felsorolt forrásokat, melyeket talán a történészek nem, vagy csak kevésbé, esetleg részben vizsgálnának tudományos kutatásaik, munkájuk során. Mindazért azonban, hogy ezek a források a megfelelő kontextusban kerüljenek felhasználásra, röviden Grósz József életpályája, hivatása és munkássága is felvázolásra került. A tanulmányunk következő részében kerülnek a felsorolt forrástípusok elemzésre, az azok alapján levonható megállapításaink felvonultatásra.

ABSTRACT

The aim of this study was to examine the person of József Grósz, Archbishop of Kalocsa-Bács (1943–1961), not on the basis of written sources but using other sources available to us (paintings, photographs, film and sound recordings, and statues). We will also examine the extent to which Archbishop Grósz is part of the canon of remembrance, and how the nature of this can be described. Our aim is to create a portrait of Archbishop Grósz from as broad and varied a perspective as possible, which can be as close as possible to an understanding of the real person, the real prelate and the real man, complemented by an understanding of the commemorative purpose of canonization. To this end, we have drawn on the sources listed

above, which historians, in their academic research and work, would perhaps not examine, or only partially, or not at all. However, in order to place these sources in their proper context, the career, calling and work of József Grósz is also briefly outlined. In the next part of our paper, we will analyze the types of sources mentioned above, and the conclusions we can draw from them.

Kulcsszavak: Grósz József, emlékezet, fénykép, filmfelvétel, szobor, festmény, hangfelvétel

Keywords: József Grósz, remembrance, photograph, film, sculpture, painting, sound recording

Jelen írásunkban¹ célul tűztük ki, hogy Grósz József kalocsa-bácsi érsek – korábbi győri segédpüspök, orthosiai címzetes püspök, majd szombathelyi apostoli kormányzó, illetve megyéspüspök² – személyét vizsgáljuk meg ezúttal nem az írott, hanem az egyéb rendelkezésünkre álló források felhasználásával. Értjük ez alatt a festményeket, fényképeket és filmfelvételeket, valamint további kitekintésként a hangfelvételekről és szobrokról is röviden szót kívánunk ejteni. Mindemellett – írásunk konklúziós részében majd – rátérünk arra is, hogy Grósz érsek mennyire része az emlékezeti kánonnak.

Ezúttal a „*Grósz József érsek 1990-es rehabilitációja és emlékezete*”³ címet viselő írásunk egyes részeinek tovább gondolásával, további következtetések levonásával „építkezünk”. Azzal a végső céllal, hogy minél szélesebb és sokrétűbb perspektívából vizsgálva alkothassunk meg egy olyan képet Grósz József néhai kalocsa-bácsi érsekről, ami a lehető legközelebb áll a valós személy, a valós főpap és ember személyiségének megismeréséhez, kiegészülve a kanonizáció emlékezetkutatási értelmével. Ehhez hívtuk tehát segítségül a fent nevezett forrásokat, melyeket talán a történészek nem, vagy csak kevésbé, esetleg részben vizsgálnának tudományos kutatásaik, munkájuk során.

¹ A tanulmány az „Elméletek és módszerek az európai történetírásban” című szeminárium keretében készült el 2017/2018-as tanév II. szemeszterében. Ezen felül az MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport (ELKH) keretén belül végeztem munkámat a TKI támogatásával.

² TÓTH Krisztina: *A szombathelyi egyházmegye története Grósz József egyházkormányzása idején (1936–1944)*. (Collectanea Studiorum Textuum I/2) Bp. 2015.

³ SÁGI György: Grósz József érsek 1990-es rehabilitációja és emlékezete. In: *Arma: Tanulmányok a Colloquium Officiale III konferencia előadásaiból*. Szerk. Kiss Alpár. Bp. 2018. 267–295.

Mindazért azonban, hogy ezek a források a megfelelő kontextusban kerüljenek felhasználásra, szükségesnek tartjuk, hogy itt röviden megemlékezzünk Grósz Józsefről, életpályájáról, hivatásáról és munkásságáról. Alakjának, történelmi szerepének felvázolását követően tanulmányunk következő fejezetében a már fentebb megnevezett forrástípusok kerülnek elemzésre, az azok alapján levonható megállapításaink felvonultatásra. A tanulmány zárásában némi konklúzió, egyéb észrevétel kerül felsorolásra.

Egy akadályokkal teletűzdelt életpálya

Ki is volt tehát Grósz József? Röviden Kalocsa érseke és hosszú időn keresztül a Magyar Katolikus Püspöki Kar elnöke, a magyar katolicizmus egyik legbefolyásosabb tagja. Azonban eltérően Mindszentytől, ő nem a nemzet nevében nyilvánult meg működése során, hanem a nemzetért, személyiségéhez ez a hozzáállás jobban illett. Mint püspök, egyházi vezető állt hozzá a különböző helyzetekhez, nem pedig mint *quasi* közjogi méltóság a nemzet szószólójaként, ahogyan erre KÁLMÁN Peregrin is rámutatott.⁴

Érdemes kicsit bővebben vázolni a nevezett főpásztor személyét.⁵ Kulcsfontosságúan jelentős szerepe a 20. századi magyar egyháztörténet alakításában és alakulásában mindenképpen ezt vindikálja magának számunkra. A származását tekintve német ajkú főpap 1887. december 9-én a mai Burgenland területén, akkor azonban még az Osztrák-Magyar Monarchián belüli Magyar Királyság Moson vármegyéjében látta meg a napvilágot szőlészettel és borászattal foglalkozó, földműves, gazdálkodó családban,⁶ Féltoronyban (Halbturn). A győri bencés diákevek után kezdte meg papi tanulmányait, a nagyhirű bécsi Pázmáneumnak is volt növendéke, így pappá szentelésére is itt került sor 1911. július 14-én Fischer-Colbrie Ágoston által. Érdemes megemlítenünk két tulajdonságát, aminek a későbbiekben, majd főpásztori éve alatt nagy hasznát vette. Ez volt kiváló diplomáciai és gazdasági érzéke. Kiváló válságkezelő volt.

1928-ban különböző plébániákon és a győri püspöki aulában eltöltött szolgálati éveket követően XI. Piusz pápa orthosiai címzetes püspökké, egyúttal győri segédpüspökké nevezte ki, felszentelé-

⁴ Vö. KÁLMÁN Peregrin OFM: *Dokumentumok Grósz József kalocsai érsek hagyatékából 1956–1957*. Bp. 2011. 35. és Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár (továbbiakban KFL). Grósz József hagyatéka. 1046/1989.

⁵ Legújabbban SÁGI György tollából került ki az érsek pályájának és életének felvázolása: Grósz József, a válságkezelő és egyensúlykereső főpap. *Újkor.hu* 2021. május 19., https://ujkor.hu/content/grosz-jozsef-valsagkezelo-es-egyensulykereso-fopap?fbclid=IwAR2qHpL62WdLXiUaNEr5As-3HMYMlawpzmOAsyY_yfftsexIUXfFgAkMFF8, letöltés 2021. júl. 19.

⁶ Családja napjainkban is borászattal foglalkozik.

sére 1929. február 24-én Serédi Jusztinián bíboros, esztergomi érsek, Magyarország hercegprímása által⁷ került sor. A betegeskedő Fetser Antal győri megyéspüspöknek nagy segítségére volt 1933-ban bekövetkező haláláig.

A következő nagy előrelépés pályafutásában 1936-ban érte, amikor a visszavonulni kényszerülő zabolai gróf Mikes János szombathelyi megyéspüspök helyére került a Szombathelyi Egyházmegye élére január 10-től. A gazdaságilag megviselt egyházmegye talpra állításán munkálkodott, 1939-től már püspökként vezetve azt. 1941-ig a Muravidék apostoli kormányzója is volt. 1943. május 7-én nevezte ki XII. Piusz pápa a Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye metropolita érsekévé, 1944-ig még apostoli kormányzóként vezette a Szombathelyi Egyházmegyét is, Kovács Sándor megyéspüspök hivatalba lépéséig. Július 11-i beiktatásával a zichi és vásonkeői gróf Zichy Gyula érsek 1942-es halála óta fennálló bizonytalanság ért véget.⁸

A második világháború utolsó szakaszában erélyesen képviselte álláspontját a megszálló németekkel és nyilas szövetségeseikkel szemben, minden felszólítás ellenére sem volt hajlandó elhagyni székvárosát. A szovjet megszállás alá kerülő Kalocsa lakossága érdekében szintén minden tőle telhetőt megtett. Fáradásainak köszönhető, hogy a mai napig az érsek a város megmentőjeként él a helyiek emlékezetében.⁹

Serédi hercegprímás halála után vette át 1945-ben először a püspöki kar vezetését, majd Angelo Rotta apostoli nuncius állami kiutasítását követően hatásköre tovább szélesedett, ami a szentszékkal való kapcsolattartást illette. Mindszenty József 1948 karácsonyi letartóztatásától, saját 1951-es letartóztatásáig állt ismét a püspöki kar élén. Az 1956-os amnesztiával való szabadulásától pedig haláláig vezette a testületet.¹⁰ 1950-ben még szentszéki felhatalmazás nélkül ő maga írta alá az állam és az Egyház közötti megállapodást, bízva az állami jóindulatban. Csalatkozni kellett. 1956-tól haláláig¹¹ határozottan

⁷ A két társszentelő Virág Ferenc pécsi megyéspüspök (1926–1958) és késmárki Lányi József tinnini felszentelt püspök (1906–1931) volt.

⁸ Zichy utódjául moóri Glattfelder Gyula csanádi püspök lett érsekké kinevezve még 1942-ben, de egyre súlyosbodó betegsége miatt nem tudott Kalocsára elutazni sem Szegedről, 1943-ban el is hunyt. A széküresedés idején Horváth Győző nagyprépost, kalocsa-bácsi segédpüspök irányította így a főegyházmegyét főkáptalani helynökként.

⁹ Erről bővebben és részletesebben lásd: SÁGI György: Kalocsa megmentője, Grósz József érsek. *Egyháztörténeti Szemle* 18. (2017) 4. sz. 62–80.

¹⁰ Az 1956-os forradalom és szabadságharc idején néhány napig a kiszabadult Mindszenty állt a püspökök élén.

¹¹ SÁGI György: A kalocsai érseki szék 1961-es megüresedése. *Egyháztörténeti Szemle* 17. (2016) 3. sz. 25–61.

képviselte az Egyház érdekeit az állam ellenében is akár, de rugalmas is volt, nem zárkózott el a dialógus folytatásától sem, törekedett a konszenzusra, a lehetőségekhez mérten kiegyensúlyozott együttélés megvalósítására. Így működhetett az *Opus Pacis* is a püspöki kar ellenőrzése mellett, melynek elnöke is lett.

Hívei körében nagy népszerűségnek örvendett, a szemtanúk és utódaik is egyaránt a mély tisztelet és szeretet hangján emlékeztek meg róla beszélgetéseik során, kiemelve joviális, egyszerű és közvetlen, barátságos személyiségét. Mindezekről itt most nem szólnánk bővebben, máshol hosszabban is értekeztünk már erről. Rehabilitációjára 1990-ben kerülhetett sor.¹²

Grósz érsek különféle ábrázolásai és azok elemzése

a) Festmények

Több festmény is készült Grósz Józsefről, ezúttal a két leginkább ismert portréját emelnénk ki. Az egyik Szombathelyen található, a másik pedig Kalocsán. Mindkét festmény realiztikusan ábrázolja a főpapot, előbbi – Radnóti Kovács Árpád alkotása¹³ – 1939-es szombathelyi püspöki beiktatását követően, utóbbi mint kalocsa-bácsi érseket 1950-ben.¹⁴ A szombathelyi kép – mely a püspöki palotában található – neoklasszicista stílusban, mint a római iskola műalkotása adja vissza a püspököt. Mindkét ábrázolási mód a főpapi méltóság hangsúlyozására törekszik.

A kalocsai portré, mely szemben a szombathelyivel egészalakosan is ábrázolja a karosszékben ülő főpásztort, különös érdekessége, hogy a pártállammal való egyezség Grósz érsek általi aláírásának évében, 1950-ben készült el. Kontuly Béla élénk és sötét színek váltakozásával, gazdag árnyékolással emeli a kép magasztos voltát. Arra törekszik, hogy fennköltén, a teljes érseki pompával demonstrálja Grósz József főpásztori hatalmát. A neobarokk elemektől sem idegenkedő Horthy-korszakbeli állam-egyházi megjelenítés köszön vissza a Rákosi-korszakban készült portrén Kalocsán. Mind a hermelinprémes *cappa magna*, kezében birétummal, fején pileólussal, háttérben a pásztorbottal, mitrával és érseki palliummal mind arra hivatott, hogy viselője, birtokosa hatalmát jelenítse meg. A kép egyúttal mindezekkel egyik utolsó „iskolapéldája” a II. Vatikáni Zsinat előtti püspökideálnak, mely a püspökök *quasi* egyházfejedelmi jellegét hangsúlyozza ki.

¹² SÁGI Gy.: *Grósz József érsek 1990-es* i. m. 267–295.

¹³ Szombathelyi Egyházmegye, <https://www.martinus.hu/megyespuspokok/5042/grosz-jozsef-1936-1944>, letöltés: 2018. máj. 14.

¹⁴ Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár által nyilvántartva található az érseki kastélyban, jelenleg azonban az ASTRICEUMban.

Megjegyzendő, hogy ez a két kép az, ami a főpapra való emlékezés szempontjából a nagy nyilvánosság számára is elérhető, egyrészt mert az interneten is megtalálható, másrészt pl. a kalocsai kép jelenleg a kalocsai ASTRICEUM Érseki Múzeum kiállításán is látható, ott kiegészítve az érsek festményen viselt ruhadarabjaival, érseki jelvényeivel. Így ráségítve a pontosabb kép megalkotására a kellékekbe történő „beleképzésével” az embernek.¹⁵

Tudomásunk szerint további két festmény található Szombathelyen, ezek némelyikének megtekintése korlátozottabban lehetséges. Az egyikre a Szombathelyi Egyházmegyei Levéltárban – az egykori nagypréposti palotában – még nagyobb lehetőség van, a másik azonban az ottani székesegyház sekrestyéjében található.¹⁶

b) Fényképek és filmfelvételek

A fényképek és filmfelvételek terén is egyaránt fontos leszögezni, hogy lényeges, mikor, tehát milyen politikai rendszer idején készültek azok és mit akarnak sugallni a megtekintőnek, a szemlélőnek; azaz milyen esetleges mellékes, de annál célzatosabb okkal készültek, illetve hogy világi, esetleg egyházi szférában. Elkülönítendő továbbá az is, hogy magán vagy nyilvános célból készült-e a felvétel. Belső egyházi használatra, vagy éppen politikai hangulatkeltő jelleggel. Ezen szempontokból tekintjük most át a különböző típusba tartozó fotografiai-forrásokat. Velük kapcsolatban érdemes leszögezni, hogy az emlékezés alapjait képesek megváltoztatni. Pontos és valóságszerű vizuális emlékezést nyújtanak számunkra, a befogadó számára. Hozzájárulhatnak a személy emlékezeti kánonba való beemeléséhez, ott történő megrögzüléséhez, egy „általános arckép” emlékezetünkbe történő lerakódásához. Ahogy tapasztaljuk majd, Grósz esetében ez részlegesen valósult meg. Erre lentebb térünk majd ki.

A Horthy-korszakban készült, egyházi személyeket ábrázoló képeken és filmekben a fényképészek és operatőrök arra törekszenek, hogy minél méltóságteljesebben, ünnepélyesebben örökítsék meg az egyes főpapokat. Szemléletes példaként hozhatjuk erre Grósz József 1943. július 10-i kalocsai bevonulását.¹⁷ Számos fotó és filmhíradófelvétel is rögzítette az eseményeket. A képek azt sugallják, hogy

¹⁵ Lásd a képmellékletben a múzeumi bemutatást – „ARS SACRA ARS LITURGICA” című állandó kiállítás. A képért köszönet illeti Vörös Mártát, a Kalocsa-Kecskeméti Főegyházmegye főépítészt, múzeumvezetőt.

¹⁶ A munkámban való segítségnyújtásukért köszönet illeti Rétfalvi Balázst, a Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár vezetőjét és Lakatos Adélt, a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár levéltárosát, illetve férjét, Lakatos Andor levéltárvezetőt, továbbá Nemes Gábort, a Győri Egyházmegyei Levéltár intézményvezetőjét.

¹⁷ Grósz-album. KFK.

Kalocsa hódol új urának.¹⁸ Mindezen főpapi megjelenítések szervezésen beleillenek a II. Vatikáni Zsinat előtti későre nyúlt neobarokk egyházi képbe.

Ezek a hivatalos ábrázolások valójában nem jelentenek azonosságot a személlyel, az illető egy „szerepnek” felel meg ezekben az esetekben. A személyiségre utaló információkkal ezek a megjelenítések nem vagy alig rendelkeznek. A magánjellegű, kisebb, szűkebb közegben készült felvételek majd annál inkább. Ezekre a fejezet későbbi szakaszában térünk majd ki.

Először Grósz Józsefnek a második világháború utáni ábrázolásaira térnék rá, már a Rákosi- majd Kádár-korszakbelire. Nem mondunk nagy újdonságot, amennyiben megállapítjuk, hogy a háború utáni rendszerváltások hatással voltak a főpásztorok, jelesül Grósz érsek megjelenítési módjára is, még úgy is, hogy a püspöki kar az idő szerinti elnökeként való szerepe a testületen belül fokozottan számított. Megállapíthatjuk, hogy míg a Horthy-korszakban készült felvételeken a főpapok centrumban vannak ábrázolva, s tevőleges részesei a „kompozíciónak”, addig a Rákosi- és Kádár-érakban szinte csak asszisztálnak ahhoz, hogy mit akar a rendszer kommunikálni a társadalomnak – már ami a hivatalos képeket illeti.¹⁹ Ezt szintén néhány Grósz Józsefről készített fotó és filmfelvétel alapján szeretném szemléltetni. Az is szembetűnő, hogy a szakrális ábrázolásoktól elválva a profán helyzetekben történőek is mind gyakrabban jelentek meg, teljesen semlegessé téve a személy esetleges egyházi mivoltát.

Míg bárdosi Bárdossy László királyi miniszterelnök díszpolgári oklevelének átadásakor Szombathelyen Grósz köszöntötte a kitüntettet, melyről fotó is készült²⁰, addig a szélsőbalra tolódott országban már gyakran neki is csak – ahogyan fent már említettük – mellékszerep jutott, annak megfelelően, ahogyan azt a politikai vezetés közvetíteni akarta a társadalom felé. Csak akkor került főszerepbe, ha a pártállam is úgy akarta, de akkor is a saját érdekei szerint felhasználva

¹⁸ Farkas Géza polgármester a város határában fogadta az új érseket. Horváth Győző segédpüspök, nagyprépost társaságában hintóval hajtatott be a városban. Vö. Filmhíradók online 1013/1943, <http://filmhiradokononline.hu/watch.php?id=5096>, letöltés: 2018. máj. 14.

¹⁹ Oktatólapok. Konceptios perek Magyarországon 1945 után: Fényképek, hangfelvételek. Szerk. Majtényi György–Mikó Zsuzsanna–Szabó Csaba, http://oktatoalapok.mnl.gov.hu/konceptios_perek_magyarorszagon_1945_utan/tartalom/fenykepek?Meta%5Bsearch%5D=gr%C5%91sz, letöltés: 2018. máj. 14. vö. MTI Képgyűjtemény, <http://tudasbazis.sulinet.hu/HU/tarsadalomtudomanyok/tortenelem/mti-kepgyujtemeny>, letöltés: 2018. máj. 14.

²⁰ TÓTH Krisztina: *A szombathelyi egyházmegye (1936–1944). Grósz József szombathelyi egyházkormányzása.* (Doktori Disszertáció, PPKE BTK) Piliscsaba 2013. 260.

az érseket. Erre kiváló példa a Grósz-per, melyről számos fotó²¹ és hangfelvétel²² is készült. Szemben a korábbi főpapi ábrázolással, itt Grósz érsek egy kiszolgáltatott és megalázó helyzetben került megörökítésre. Kényszerpályán mozgott. Ezen fotók a befogadó számára azt hivatottak sugallni, hogy egy többrendbeli bűncselekmények elkövetésével megvádolt és majdan elítélt személy ül a vádlottak padján. Nem egy érsek, elsősorban bűnöző. Noha nem elhanyagolható a betöltött pozíciója. Cél volt elhíttetni ezek segítségével, hogy a politikai államrend megőrzése és a köz védelme érdekében – ahogyan ez 1949-ben Mindszenty esetében is megtörtént – úgy továbbra is készek az egyházi „reakció” ellen fellépni, a bűnösöket elítélni. Nem számít az sem, hogy ki milyen magas hivatalt tölt be az Egyházban. Egy szóval ezek a koncepciók perről készült propaganda képek a Rákosi-rendszer uralmát voltak hivatottak vizuálisan támogatni. Ez természetesen nem magyar kuriózum, más kommunista államok hasonlóan jártak el a bíróság elé citált püspökökkel, az azokról készült képek is hasonló célt szolgáltak.²³

A Kádár-rendszerben szintén propaganda jelleggel készültek egyházi személyekről állami szemszögből megkomponált fotók és filmhíradó felvételek is. Utóbbiak esetében a narráció még emelte is a hatást, ráerősítve a film ideológiai mondanójára. A Kádár-korszakban tehát már nem az illető személy ellehetetlenítését használják fel propaganda gyanánt, hanem a magas egyházi hivatalt betöltő személyt gyakran egyértelműen megrendezett koncepciót publikálva. Két Grósz érsekkel kapcsolatos példát hozunk fel erre. Szemben a Grósz érsek 1943-as kalocsai bevonulásakor készült felvételekkel, ahol lényegében felveszik filmre az érkezést, a kalocsaiak köszöntését stb., az 1958-as országgyűlési választásokkor²⁴ készült fénykép és híradó-közvetítésekben a szavazatát leadó Grósz érsek csupán fel-

²¹ MTI Képgyűjtemény, <http://tudasbazis.sulinet.hu/HU/tarsadalomtudomanyok/tortenelem/mti-kepgyujtemeny>, letöltés: 2018. máj. 14. Oktatólapok. Koncepciók perek Magyarországon 1945 után: Fényképek, hangfelvételek, http://oktatoalapok.mnl.gov.hu/koncepcios_perek_magyarorszagon_1945_utan/tartalom/fenykepek?Meta%5Bsearch%5D=gr%C5%91sz, letöltés: 2018. máj. 14.

²² Oktatólapok. Koncepciók perek Magyarországon 1945 után: Fényképek, hangfelvételek, http://oktatoalapok.mnl.gov.hu/koncepcios_perek_magyarorszagon_1945_utan/tartalom/hanganyagok?Meta%5Bsearch%5D=gr%C5%91sz, letöltés: 2018. máj. 14.

²³ Lásd pl. SÁGI György: Szemben az árral: Alojzije Stepinac, a rendíthetetlen horvát érsek. *Újkor.hu* 2018. aug. 19., <http://ujkor.hu/content/szemben-az-arral-alojzije-stepinac-rendithetetlen-horvat-ersek>, letöltés: 2019. jan. 17.

²⁴ Filmhíradók online 47/1958, <http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=14664>, letöltés: 2018. máj. 14.

használásra került, azt közvetítve a társadalom felé, hogy jó állampolgárként élt a főpap is választójogával. A szavazat leadásával azt kívánva a készítő közvetíteni – valószínűleg elsősorban a hívő lakosság felé –, hogy az egyházi vezetés is támogatja a fennálló „idilli” rendszert, mert ha már a püspöki kar elnöke is voksol, akkor nyilvánvalóan ez így van. Hogy miként gondolkodik az érsek valójában, az a pártállam számára így már szinte lényegtelen, ha már a szavazásról készített felvételeket fel lehet használni saját céljaikra.²⁵ Egyértelműen előre eltervezett a felvétel. Ahogyan ugyanebben a filmhíradóban az akkor még fiatal, a közelmúltban elhunyt színésznő, Töröcsik Mari voksolásának rögzítése.

Hasonló az eset az 1958-as mezőgazdasági kiállítás²⁶ Grósz érsek általi megtekintésével. Profán környezetben, nyilvános szereplés közben mutatja be a híradó az érseket. Itt a hangsúly a pártállam „áldásos” munkájának a katolikus püspökkari elnök személyével való igazolásán van. Ugyan elképzelhető – Grósz személyiségét ismerve nem is lehetetlen –, hogy a főpásztor csakugyan elismerően nyilatkozott a magyar gazdálkodók munkájáról, az azonban kevésbé, hogy ő valójában olyan kontextusban értette, mint ahogy az a filmfelvételek alapján kivehető. *Nota bene* ő maga is paraszti származású volt, mielőtt papi hivatást érzett volna felsőbb gimnazistaként, még szüleihez hasonló „rendes szántóvető ember” akart lenni.²⁷ Annyi pozitívumként megemlíthető, hogy véleményünk szerint az érsek egyszerűsége és közvetlensége valamelyest lejön a felvételből, ahogyan ez a fent említett választási eseténél is megállapítható. A felvételek ilyen személyiségi elemeket levetítő részletei nem megrendezettek.

A fényképek másik típusa az, amelyek eredetileg nem a nagy nyilvánosság számára készültek, hanem úgymond belső (egyházi) használatra, vagy éppen az emlékek megőrzése céljából, esetleg dokumentációs céllal, így ezek sokkalta realiztikusabbak.²⁸ Utóbbi alatt azokat a képeket értjük, amelyek a Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye különböző testületeit örökítik meg az érsek társaságában. Ezek egyszerre hivatalos fotók és eredetileg belső használatra készültek. Itt azonban az érsek személyiségére több információval szolgáló magánjellegű fotókról szeretnénk bővebben megemlékezni. Ezeket

²⁵ És az 1959-es állameskü letételét itt most külön nem is említettük. Filmhíradók online 18/1959, <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=14940>, letöltés: 2021. júl. 19.

²⁶ Filmhíradók online 40/1958, <http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=14591> (2018. 05. 14.)

²⁷ Grósz József életútja. In: *Grósz József kalocsai érsek naplója 1944–1946*. s. a. r. Török József. Bp. 1995. 320.

²⁸ *Grósz József kalocsai érsek naplója*. i. m. 355. vö. Kálmán P.: Dokumentumok i. m. 2011.

a rendszerint mosolygó érseket szintén vidám hívek veszik körül. A fényképekről egyértelműen egy emberközeli, közvetlen és barátságos személy jelenik meg számunkra.²⁹ Olyan főpap, aki nem elzárkózva él, kizárólag papokkal körülvéve, hanem olyan, aki szívesen mozog az emberek között. A főpapról és a gyerekekről készített képek külön is jelentőséggel bírnak, tudva, hogy mindig igen szíven viselte a gyermekek sorsát, jól szót értett a legkisebbekkel is. Minderről szintén korábbi tanulmányunkban már szót ejtettünk bővebben is. A visszaemlékező elbeszéléseket így képileg is alátámasztják a fentiek.³⁰

A híveknek Grósz iránti viszonyulása – ahogyan más püspökök és papok esetében is – a rendszerváltásoktól függetlenül megmaradt a korábbi állapotok szerint.³¹ A Grósz érsek mint főpásztor iránti tisztelet megnyilvánulása között nem történt változás. A fényképek tanúsága szerint jól elkülöníthető a különbség a Grósz mint főpap és a Grósz mint lelkipásztor attitűd között. Míg előbbi esetben nyilvános egyházi, szakrális szerepvállalásaikor a barokkos, II. Vatikáni Zsinat előtti erősen szertartásos főpap kerül ábrázolásra ünnepélyes keretek között továbbra is, addig az érsek mint lelki vezető és mint ember a lehető leghétköznapibban van ábrázolva, szinte csak reverendája és pileólusa, esetleg kolláréja alapján jelenítődik meg a pap. Olyannyira igaz ez, hogy jó eséllyel ő az első főpap – magyarként mindenképpen –, aki konkrétan dohányzás közben lett lencsevégre kapva, kedélyes beszélgetés közepette. Tekintve, hogy erős és szenvedélyes dohányos volt, innen nézve ez talán nem is meglepő.³²

A róla készült fényképeket tekintve az emlékezeti kánonban egy híveivel közvetlen, ezzel együtt tiszteletreméltó főpap képe maradt meg. A rendszerek által sulykolt propaganda kép nem kanonizálódott róla az emlékezetbe, mondhatnánk talán úgy is, hogy az emberek átláttak a szitán, s nem hittek a hazugságoknak, a megrendezett eseteknek. A pártállami rendszerekkel távolságot tartó, de kényszerűen tárgyalt főpap képe nincs ebben a nyilvánosság számára rögzült képben, ahogyan semmiképpen nem emlékeznek úgy sem rá, mint aki együttműködött volna a rendszerrel – mellesleg ez igaz is, csupán dialógusban állt azzal, s ha kellett, akkor engedett, de nem rögtön, sőt,

²⁹ Uo.

³⁰ SÁGI Gy.: *Grósz József érsek 1990-es* i. m. 267–295.

³¹ Oktatólapok. Konceptiók perек Magyarországon 1945 után: Fényképek, hangfelvételek, http://oktatalogok.mnl.gov.hu/konceptios_perek_magyarorszagon_1945_utan/tartalom/fenykepek?Meta%5Bsearch%5D=g-r%C5%91sz, letöltés: 2018. máj. 14. vö. MTI Képgyűjtemény, <http://tudasbazis.sulinet.hu/HU/tarsadalomtudomanyok/tortenelem/mti-kepgyujtemeny>, letöltés: 2018. máj. 14.

³² Az 1958-as mezőgazdasági kiállításon készült filmfelvételen is pár pillanat erejéig dohányzás közben látható.

esetenként még ellentmondani sem volt rest, amit az állam kénytelen volt végül elviselni. Mindezekről a kalocsaiakkal – és más, az érseket személyesen ismerőkkel – folytatott beszélgetések egyértelműen megerősítettek.³³

c) Szobrok

Tudomásunk szerint két szobor jellegű képzőművészeti alkotás létezik Grósz József érsekről. Az egyik Kalocsán, a másik Féltoronyban, a főpásztor szülőhelyén. Ezek a minimalizmusra törekszenek – a kalocsai méretében is. Ez egy oszlopon álló egész alakos, de lekicsinyített méretű álló szobor. Kő Pál a szobor megmintázásakor kevésbé törekedett a főpap megmintázásakor az apróbb jellegzetességek megformálására, így szubjektív véleményünk az, hogy a szobor talán XIII. Leó pápára hasonlít a legjobban, mind a testalkata, mind a vonásai idegenek az érsektől. Így e 2000-es szobor kevésbé adja vissza az érsek emlékét, még ha a szándék értékelendő is. Grósz emlékére a szobor talpazata előtt tábla örökíti meg: „Grósz József (1943–1961) A város védelmezője, koncepció per elítélte”.³⁴

Féltoronyban mellszobor lett felállítva 2011-ben az érsek előtt tisztelegve a róla elnevezett téren, a templom mellett, ahol keresztelték, és első miséjét is tartotta.³⁵ Mindezekről a Grósz érsekhez köthető *lieux du memoire*-ok kapcsán már másutt³⁶ részletesebben is megemlékeztünk, ezért itt nem térünk ki, csupán annyit jegyezni meg, hogy Magyarországon eddig egyetlen közterület van elnevezve a néhai főpapról, mégpedig egy utca Kalocsán. Szubjektív véleményünk, hogy ennél többet érdemelne.

³³ Jegyzetek nálam, szóbeli és írásbeli közlők: Bogdán Istvánné Villányi Katalin (*1941) – Kalocsa, 2010. július 9.; Hesz Károly (1930–2018) – Kalocsa, 2010. július 22.; Dr. Szőke Jánosné Kollányi Erzsébet (1923–2015) – Kalocsa, 2011. január 24.; Vén József (1939–2017) – Kalocsa, 2011. január 28.; Tölgyes Ferenc (*1937) – Veszprém, 2015. július 17.; Kujáni György (*1929) – Bp., 2016. február 19.

³⁴ Lásd: képmellékletben.

³⁵ ROSDY Pál: *Szülőfaluja szobrot állított Grósz József érseknek*, <https://ujember.hu/szulofaluja-szobrot-allitott-grosz-jozsef-erseknek/>, letöltés: 2018. okt. 4.; A fényképek beszerzésében nyújtott segítségéért itt köszönet illeti Herbert Hafnert, a Kismartoni Egyházmegyei Hivatal irodavezetőjét és a Peter Miscik plébános vezette féltoronyi Názáreti Szent József Plébániát.

³⁶ SÁGI Gy.: *Grósz József érsek 1990-es i. m.* 267–295.

d) Hangfelvételek³⁷

Itt csupán egy jelentős példát hoznánk fel Grósz József érsek életéből. Ami emlékezetpolitikai szempontból kétségtelenül talán a legjelentősebb. Ez a Grósz-perről készült hanganyag. Nem szükséges ismételn, hogy az elkészítését jórészt a politikai hangulatkeltés eredményezte, bizonyítandó a hallgatók számára az ítélet jogosságát. Nem bocsátokznánk ismétlésekbe, ugyanazt írhatnánk a hangfelvételtől is, mint amit írtunk fentebb a Grósz-perrel kapcsolatos fényképfelvételekről.

Mi történeti rálátással teljesen másképpen értelmezzük az elhangzottakat, mint nyilván a kortárs hallgató. A per koncepciós jellege számunkra már nem megkérdőjelezhető, a kortársak között lehetett, aki hitelt adott a tárgyaláson elhangzottaknak. Bennünk – csak az érsek és a bíró párbeszédét hallgatva – a következő benyomás alakult ki: esetenként úgy tűnik, hogy a bíró jobban tudja, mit kellene mondania a vádlottnak, mint ahogyan Grósz válaszol. Ez nyilvánvalóan a koncepciós jellegből adódik. Emellett kiérződik némi monotonitás és szakaszosság, ami szintén utalhat arra, hogy eseménysort játszanak le a tárgyalóteremben, és mi ezt hallgathatjuk vissza. *Ergo* egy koncepciós per zajlik. Mindenesetre Grósz szavaiban egy kiszolgáltatott ember hangja hallatszik, még akkor is, hogy ha megtörtség nem vehető ki, tisztán érthető válaszokat ad. Végighallgatva azonban a tárgyalás hanganyagát, az érsek stílusát és szófordulatait jól ismerő hallgató számára egyértelműen kivehető, hogy ugyan az ő szájából, de nem a saját szavai és gondolatai hangzanak el, világos az eseménysor megrendezettsége. Nyilván ez az őt akkoriban ismerők számára is világos lehetett, a széles tömegek félreinformálásaként viszont kiválóan lehetett alkalmazni a rendszer számára.³⁸ Fenntartjuk a lehetőségét azonban annak, hogy esetleg ezt mi már csak utólagos rálátásunk és az idevonatkozó mai tudásunk miatt érzékeljük így, noha aki ismerte őt személyesen, s hallgatta a pert, gyanítjuk, hogy hozzánk hasonlóan vélekedhetett.

Záró gondolatok, észrevételek és konklúzió

Mindezen forrástípusok tanulmányozása is abban erősített meg bennünket, hogy Grósz József érsek nem része a magyar nemzeti kánonnak – szemben Mindszentyvel. Ellenben az emlékezetben való rögzülés szempontjából egyértelművé válhat számunkra, hogy a regi-

³⁷ Oktatólapok. Koncepciós perek Magyarországon 1945 után: Fényképek, hangfelvételek, http://oktatalogok.mml.gov.hu/koncepcios_perek_magyarorszagon_1945_utan/tartalom/hanganyagok?Meta%5Bsearch%5D=g-r%C5%91sz, letöltés: 2018. máj. 14.

³⁸ Grósz József és társai bűnpere. Szerk. Sólyom Gáborné. Bp. 1951. vö. SZABÓ Csaba: *A Grósz-per előkészítése*, 1951. Bp. 2001. és BALOGH Margit–SZABÓ Csaba: *A Grósz-per*. Bp. 2002.

onális kánonnak mindenképpen részese. Minderre utalnak emlékezeti helyként is megnyilvánuló szobrai az egyes településeken, valamint a közterületek róla való elnevezése. Fentebb már szót ejtettünk róla, hogy Grósz személyisége és saját püspöki önfelfogása is hozzájárul ahhoz, hogy így alakult a hozzá fűződő emlékezeti kánon esete.

A festmények is erre segítenek rá, hiszen szintén egy területhez kötött működési szerep van megörökítve bennük. Ahogyan a fényképek nagyobbik része is erre utal. Kanonizálva az utókor számára az emberközeli és barátságos, de egyúttal méltóságteljes főpap képét is. Mint már fentebb is említettük, a vele kapcsolatos kánonban csupán a politikai indíttatásból gyártott fotókból lejjövő kép nem vetett gyökeret az emlékezetben. Még úgy sem, hogy gyakran újságokban, híradókban is közreadták azokat, így elviekben a széles közönség számára ismertté tették.

A fényképek és filmek mint az emlékezet vizuális leképeződései azok, amik számunkra – az utókor számára – lehetőség szerint az érseket közelebb hozhatják. Ezekre azonban csupán részlegesen van mégis csak módunk, tekintve, hogy a képek könyvtárak, levéltárak és múzeumok raktárában találhatóak jelenleg. Persze részben érthető ez a helyzet, kiállításokon való bemutatásuk csupán eseti, tehát ritka, így a nagy nyilvánosság számára ismeretlenek is. Leginkább történetudományos könyvek mellékleteként találkozhatunk így velük.³⁹

Mindezen különböző forrástípusok is ösztönözhetnek minket arra, hogy további forrásokat vizsgáljunk a jövőben, hogy minél kikristályosodottabb képünk alakulhasson ki Grósz József néhai kalocsa-bácsi érsekről, még ha mi már nem ismerhetjük meg ezek alapján, hogy csakugyan milyen személyiségű ember volt, a szereteágazó kútfőkre csupán támaszkodhatunk, de törekednünk is kell erre, hogy munkánk minél átfogóbb, minél nagyobb rálátással rendelkező legyen.

További lehetséges kutatási mezsgyeként érdemesnek tartanánk a jövőben az érsek beszédeivel, kommentár jellegű autográf jegyzeteivel való foglalkozást. Továbbá a Török József által 1995-ben sajtó alá rendezett 1944 és 1946 közötti eseményeket felölelő naplóját⁴⁰ nem feltétlenül a történések, hanem mint az emberi reakciók leképeződését görcső alá venni, noha ez részben már a pszichológia tárgyát is képezhetné.

Tárgyalt források lelőhelyei

ASTRICEUM Érseki Múzeum, <http://astriceum.hu/kiallitasaink>, leltetés: 2021. júl. 20.

Dohánymúzeum, <http://www.dohanymuzeum.hu/grosz-jozsef-ersek>,

³⁹ Az internet léte javít ugyan ezen a hiányosságon, segítve, hogy az emlékezet része legyen a főpásztor.

⁴⁰ *Grósz József kalocsai érsek naplója*. i. m.

letöltés: 2019. jan. 17.

Féltorony (Halbtorn) – Grösz érsek tér

Filmhíradók online, <https://filmhivadokonline.hu/search.php?q=Gr%C5%91sz%20J%C3%B3zsef>, letöltés: 2018. ápr. 22.

Kalocsa – sétálóutca

Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár.

Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár

Oktatólapok. Konceptiós perek Magyarországon 1945 után: Fényképek, hangfelvételek. Szerk. Majtényi György–Mikó Zsuzsanna–Szabó Csaba, http://oktatoalapok.mnl.gov.hu/konceptios_perek_magyarorszagon_1945_utan/tartalom/tanulmany?id=1, letöltés: 2018. ápr. 22.

Szombathelyi Püspöki Palota,

Szombathelyi Püspöki Levéltár,

Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Fényképtár.

MTVA Archívum – MTI Képgyűjtemény, <https://archivum.mtva.hu/photobank/?query=Gr%C5%91sz%20J%C3%B3zsef>, letöltés: 2019. jan. 17.

1. Radnóti Kovács Árpád: Grösz József szombathelyi megyéspüspök, 1939. Szombathelyi Püspöki Palota

2. Kalocsai szobra, Kő Pál alkotása, 2000.

3. Féltoronyi mellszobra, 2011. Názáreti Szent József Plébánia, Grösz érsek tér, Féltorony (Halbturn), 2018.

4. Grösz József portréja, mellette az azon megfestett ruhadarabokkal és karosszékkal, kellékekkel. ASTRICEUM Érseki Múzeum „ARS SACRA ARS LITURGICA” című állandó kiállítás

5. Árvákkal, Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Fényképtár

6. Grósz a vádlottak padján, 1951. Magyar Hírek, 1989. november 15.

KLERIKALIZMUS VAGY ÖNVÉDELEM? A SZEGEDI KATOLIKUS KÖR POLITIKAI KÜZDELMEI 1911–1914

CLERICALISM OR SELF-DEFENSE? THE POLITICAL STRUGGLES OF THE CATHOLIC CIRCLE OF SZEGED 1911– 1914

Vágfalvi Zoltán Csaba

PhD hallgató

ÖSSZEFOGLALÁS

A 19. század második felében Európa jelentős részén változás állt be egyfelől az egyházak és az állam, másfelől az egyházak és a társadalom viszonyában. Magyarországon az 1894-1895-ös egyházpolitikai törvények nyomán a római katolikus egyház részben a hagyományait, történelmi jelentőségét kiemelve, részben megújulást hirdetve igyekezett védeni, erősíteni pozícióit. Fontos jelenség volt a klérus és a hívek közötti kapcsolatok erősítése vallásos társadalmi szervezetek sokaságának alapításával. E társulások idővel az egyház politikai, közéleti céljainak megvalósítását is szolgálták. Az 1908-ban alapított Szegedi Katolikus Kör 1911-ben és 1914-ben is erőteljes politikai küzdelmet folytatott a katolikus érdekek védelme, erősítése érdekében. E két évben Szeged I. számú országgyűlési választókerületében időközi választás zajlott. Mindkét voksolás országos jelentőségűvé vált. A közérdeklődés oka főként az volt, hogy a választási harc során felekezeti törésvonal mentén kettészakadt a Nemzeti Munkapárt szegedi csoportja, 1914-ben pedig nem sok híján ugyancsak. Az országos politikából Tisza István, Khuen-Héderváry Károly, Vázsonyi Vilmos, Eötvös Károly jelentős figurái az eseményeknek, de a főszerepet azon helyi férfiak játszották, akik a Szegedi Katolikus Kör hangadói voltak. Akik a nyilvánosság előtt a kör apolitikus jellegét hangsúlyozták a felebaráti szeretet és a felekezeti béke fontosságával együtt, miközben a kereszténység – értsd katolicizmus – védelmének eszméje mögé bújva folytattak harcot nem csak a kerület kormánypárti, zsidó jelöltjével, hanem az őt támogatókkal szemben is. 1911-ben sikerült győzelemre vinni ügyüket, 1914-ben azonban már falakba ütköztek és végső soron kudarcot vallottak.

ABSTRACT

The second half of the 19th century saw a change in the relationship between churches and the state, on the one hand, and churches and society, on the other, in many parts of Europe. In Hungary, following the ecclesiastical legislation of 1894–1895, the Roman Catholic Church sought to protect and strengthen its position, partly by emphasizing its traditions and historical significance, partly by proclaiming renewal. An important phenomenon was the strengthening of relations between the clergy and the congregation through the proliferation of newly established religious social organizations. Over time, these associations also became a means of achieving the political and public goals of the church.

The Catholic Circle of Szeged (Szegedi Katolikus Kör), founded in 1908, continued its vigorous political struggle to protect and strengthen Catholic interests in 1911 and in 1914. In these two years, by-elections were held in the 1st district of Szeged. Both elections became of national importance. The main reason for the public interest was that the Szeged group of the National Party of Work (Nemzeti Munkapárt) was split along denominational lines during the election campaign, and almost the same happened in 1914 as well. István Tisza, Károly Khuen-Héderváry, Vilmos Vázsonyi, Károly Eötvös are significant figures from national politics taking part in the events, but the main role was played by local men who were spokesmen of the Catholic Circle of Szeged. They spoke up publicly, emphasizing the non-political nature of their circle, together with the importance of loving our neighbors and keeping the peace among denominations, while they fought against not only the pro-government Jewish candidate of the district, but also against those who supported him, hiding behind the idea of defending Christianity, that is, Catholicism. In 1911 they succeeded in winning their case, but in 1914 they reached a dead end and finally failed.

Kulcsszavak: dualizmus, politikai katolicizmus, helytörténet, időközi választások, Csanádi egyházmegye, felekezeti konfliktusok

Keywords: dualism, political Catholicism, local history, by-elections, diocese of Csanád, denominational conflicts

1. Felvezetés

A 19. század második felében Európa jelentős részén változás állt be egyfelől az egyházak és az állam, másfelől az egyházak és a társadalom viszonyában. Az új jelenségek a magyarországi római katoli-

kus egyház esetében is a társadalmi, politikai befolyás csökkenésével jártak. A klérus igyekezett védeni, erősíteni pozícióit. Részben úgy, hogy megújulást hirdetett, miközben ragaszkodott hagyományaihoz, értékeihez.

Magyarország Európa azon katolikus többségű államai közé tartozott, ahol a 19–20. század fordulójára látványosan kiéleződött a szembenállás a szélsőséges egyházellenességet hirdetők és a katolicizmust védők, vagy annak érdekében offenzív magatartást kifejtők között.¹ Utóbbiakat a korabeli szóhasználat klerikálisoknak nevezte. A címben is említett klerikalizmus kifejezés ebben az összefüggésben egyértelműen politikai tartalmú. Azt a törekvést értem alatta, amikor az egyház vagy annak tisztségviselői igyekeznek növelni befolyásukat, szerepvállalásukat a politikai életben.

A klerikálisok az egyház sérelmeit próbálták úgy feltüntetni, mintha azok a teljes társadalom rendjét, hagyományait fenyegetnék. Retorikájuknak része volt, hogy amikor kereszténységet emlegettek, a katolicizmusra gondoltak. Az ellenpóluson a progresszív polgárságon kívül főként baloldali mozgalmakat találunk. A katolikus egyház érdekeinek védelmezői ezekkel kapcsolatban előszeretettel írtak, beszéltek szabadkőműves, majd az 1880-as évektől mind többször zsidó szellemről. A két pólus között ott voltak azon mérsékelt liberálisok és konzervatívok, akik aggódva figyelték a mindinkább felekezeti színezetet öltő csatározásokat. Magyarországon a dualizmus korában makroszinten a fő társadalmi és politikai törésvonalat a közjogi kérdés jelentette.² Mikroszinten azonban másfajta nézeteltérések is ejthettek mély közéleti sebeket.

Az 1890-es évek végének Magyarországon, az egyházpolitikai törvények körüli küzdelem közepette – más katolikus többségű országokhoz hasonlóan – fontos jelenség volt a klérus és a hívek közötti kapcsolatok erősítése például vallásos társadalmi, politikai szervezetek alapításával. A következő években számos, az egyházhoz kötődő, különféle célú és funkciójú egyesület jött létre országos és helyi szinten, a társadalom legkülönbélebb rétegei számára közvetítve a katolikus szellemiséget. Hasonlóképpen volt ez más felekezeteknél is. E szervezetek működése Magyarországon alig feltárt, legtöbb esetben történetük kronologikus leírására szorítkozó. Készülő doktori értekezésemben arra vállalkozom, hogy az egyik legjelentősebb katolikus városból, Szegedről kiindulva vizsgáljam elsőként a római katolikus egyházhoz kötődő társadalmi szervezetek szerteágazó tevékenységéből a politikai szálát. Az első kérdés, mennyire tudta az egyház ezen egyesületek segítségével átvinni politikai szándékait a társadalomra.

¹ TOMKA Béla: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Bp. 2009. 474.

² GYÁNI Gábor – KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Bp. 2001. 116.

Másodszor, befolyásolta-e ezáltal a politikai eseményeket? Harmadszor, e szervezetek milyen mértékben hatottak szűkebb környezetükre, emelték ki vagy ellenkezőleg, tompították a társadalmon belüli konfliktusokat? Végül, ezek a társulások milyen mértékben lehettek önállóak, használhatták-e csupán brandként az egyházat saját céljaik megvalósításához? A kérdésekre már e munka végén is adható valamiféle, ha nem is teljes válasz. Értekezésem főként a Horthy-korszakot elemzi, e tanulmány mégis a dualista érára vonatkozik. Ennek oka, hogy a tárgyalt szervezetek nagy tömegben a századforduló környékén jöttek létre.

A szegedi egyesületek feltérképezése közben hamar felbukant az első politikai jellegű találat. A város I. számú országgyűlési választókerületében 1911-ben és 1914-ben időközi választás zajlott. Mindkét esemény országos jelentőségűvé vált. A közérdeklődés oka az ekkor már mindenütt jelentkező felekezeti kérdés volt, valamint az, hogy a választási harc során 1911-ben – nem a közjogi kérdés mentén – kettészakadt a Nemzeti Munkapárt szegedi csoportja, 1914-ben pedig nem sok híján ugyancsak. Az országos politikából Tisza István, Khuen-Héderváry Károly, Vázsonyi Vilmos, Eötvös Károly jelentős figurái az eseményeknek, de a főszerepet azon helyi férfiak játszották, akik a Szegedi Katolikus Kör (SZKK) hangadói voltak. Akik a nyilvánosság előtt a kör apolitikus jellegét hangsúlyozták a felebaráti szeretet és a felekezeti béke fontosságával együtt, miközben a kereszténység – értsd katolicizmus – védelmének eszméje mögé bújva folytattak harcot nem csak a kerület kormánypárti, zsidó jelöltjével, hanem az őt támogatókkal szemben is. 1911-ben sikerült győzelemre vinni ügyüket, 1914-ben azonban már falakba ütköztek és végső soron kudarcot vallottak.

2. Alapítás politikai felhangokkal

Az SZKK-hoz hasonló körök jellegét az 1980 és 2013 között szerkesztett Magyar katolikus lexikon a következőképpen összegzi: „A katolikusok szociális összetartozását, anyagi és kulturális érdekeinek előmozdítását a politika kizárásával szolgáló társadalmi egyesület.”³ Glattfelder Gyula csanádi püspök 1911-ben így fogalmazott: „A szegedi katolikus kör, mint egyáltalában minden katolikus kör, egyetlen programot vall, egy célt óhajt elérni s ez a katolikus öntudat, önérték érvényesítése.”⁴ A főpásztor nem jelentette ki, hogy a cél elérésének ne lehetne eszköze a politizálás. Gergely Jenő meghatározása szerint ezek az egyetek tagságuk kulturális és szórakozási igényeit is kielégítették, a „kör” elnevezés pedig maga is tág teret adott a különféle

³ www.lexikon.katolikus.hu, letöltés 2021. aug. 22.

⁴ *Délmagyarország*, 1911. június 25.

tevékenységeknek.⁵ Gergely definíciója szintén bővebb, mint a lexikoné, és az ő véleményét támasztja alá az SZKK gyakorlati működése is, hiszen a politika kizárása nem mindig valósult meg.

A SZKK húsz évvel az első katolikus kör alapítása után, 1908-ban jött létre. A nagy időkülönbség miatt érdekes, mert Szegedet a dualizmus időszakában és 20. század első felében is gyakran nevezték Magyarország „legkatolikusabb” városának. Még ha ez az elnevezés túlzás is, kétségtelen, hogy 1910-ben a város belterületén élők 82%-a, a külterületi lakosságot is beleszámítva 88% vallotta magát római katolikusnak.⁶ Országosan ez az arány ugyanekkor – Horvátország nélkül – 49% volt,⁷ és más nagyvárosokkal összevetve is jelentősnek mondható. Budapesten például 59%, Pécsen 84%, Székesfehérváron 80%, Győrben 71%, Temesváron 67% mondta magát a latin szertartású katolikus egyházhoz tartozónak.⁸ Utóbbi várost azért érdemes kiemelni, mert a korszakban ez volt a Szegedet is magában foglaló csanádi egyházmegye központja.

Az imént felsorolt városok többségében előbb hoztak létre katolikus kört, mint Szegeden. Az SZKK viszonylag késői alapítását két tényező magyarázhatja. Az egyik éppen a katolikusok magas aránya, ami miatt Szegeden kevésbé érezhették veszélyben az egyház és a katolikusok társadalmi, politikai pozícióit. A másik a városban tapasztalható felekezeti béke. Egészen a 20. század első évtizedének végéig nem volt jellemző, hogy egy személyt vagy csoportot vallása miatt támadjanak, így a katolikusokat sem érte inzultus. Az SZKK sem azért jött létre, mert konkrétan a szegedi katolikusokat bármiféle sérelem érte, hanem mert a pozícióharc és megújulás sikeréhez a minél hatékonyabb szerveződés jelentette az alapot.

Az SZKK alapítása politikai felhangok mellett ment végbe, leginkább a liberális sajtóelemzéseknek köszönhetően. E lapok a kör létrejöttét, majd az időközi választásokban játszott szerepét is azon küzdelem részeként kezelték, ami álláspontjuk szerint a liberalizmus, a progresszív gondolkodás és a klerikalizmus között zajlott. Objektívebben szemlélve kimondható, hogy valóban zajlott küzdelem a katolikus egyház pozícióit megerősíteni kívánók, valamint a polgári állam addigi vívmányainak őrzői, az állam és az egyház egyértelmű

⁵ GERGELY J: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945*. Bp. 1997. Elektronikus változat 84.

⁶ *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása* 1. rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. II. Részletes kimutatások Bp. 1912. 544.

⁷ *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása* 1. rész. I. Általános jelentés 8.

⁸ *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása* 1. rész. I. 45–46.

szétválasztásának hívei között. Ez azonban nem egyszerűsíthető le valamiféle liberális–klerikális ellentétre, miután egyik oldal sem volt egységes, ahogyan maga az SZKK sem.

Az SZKK létrejöttének részleteit mellőzve csak két fontosabb vonást vázolok fel. Az egyik a Csernoch János csanádi püspöki kinevezése és a kör alapítása közötti egybeesés. Csernochot 1908. január 12-én nevezték ki az egyházmegye élére, felszentelése május 10-én volt.⁹ A kör alapításáról az első hírek 1908 februárjában jelentek meg. A polgári radikális esti újság, a Szeged és Vidéke szinte napról napra beszámolt az alakulás folyamatáról, így arról is, hogy az SZKK fővédnöke Csernoch, aki áprilisban, tehát még felszentelése előtt 12.000 korona pénzadományt küldött a körnek.¹⁰ Az új püspök személyére amiatt fordított különleges figyelmet a sajtó egy része, mert országgyűlési képviselője volt a Katolikus Néppártnak (KN), kinevezését pedig a párt terjeszkedési kísérleteként értelmezték, mely próbálkozásnak szerintük részét képezte a SZKK megalapítása. Ha volt is ilyen elképzelés, tartósan sikerre vinni nem sikerült, hiszen a néppárt nem tudott meghatározó politikai tényezővé válni, sőt bizonyos kérdésekben a püspöki karral is szembekerült.¹¹

A másik politikai vonásra a Népszava elemzésében bukkanunk.¹² A szociáldemokrata irányultsága miatt élesen klerikalizmusellenes lap a KN két alakulóban lévő szegedi „cégéről” ír. Az egyik az SZKK, a másik pedig a „keresztény-szociális” párt, vagyis az 1907-ben létrejött Országos Keresztényszocialista Párt (OKP) helyi szervezete. A Népszava figyelmen kívül hagyta, hogy az OKP-t éppen azok alapították, akik elégedetlenek voltak a KN politikájával, vagyis a szegedi keresztényszocialista szervezkedés aligha lehetett a néppárt egyik „cége”.¹³ Azt viszont helyesen állapította meg az újság, hogy az SZKK alapítói javarészt függetlenségi körökből érkeztek. A következő évek politikai viharai nyomán aztán az SZKK hangadói a munkapárt közelében kötöttek ki.

Az SZKK első, informális gyűlését 1908. március 25-én, a hivatalos alakuló ülést június 29-én tartották, a belügyminiszter pedig

⁹ www.lexikon.katolikus.hu, letöltés 2021. aug. 29.

¹⁰ *Szeged és Vidéke* 1908. március 27; *Szeged és Vidéke* 1908. április 12.

¹¹ *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1892–1918 között*. Szerk. Beke Margit. Bp. 2018. 481–483.

¹² *Népszava* 1908. augusztus 6.

¹³ Bő egy évvel később éppen a Népszava írta meg, hogy a keresztényszocialista párt szegedi szervezete megszűnt. Elnöke, Várhelyi József plébános állítólag azt mondta egy alkalommal, hogy társadalmi szerveződésnek, és nem pártnak hitte a mozgalmat, ezért vállalta el az elnökséget. (*Népszava* 1909. november 11.)

decemberben láttaozta az alapszabályt.¹⁴ A kör alapításának egyik kezdeményezője, első elnöke, Szele Róbert tankerületi igazgató állítólag kiváló kapcsolatot ápolt Csernoch püspökkel, ennek köszönhetően került Szegedre az 1909-es katolikus nagygyűlés.¹⁵ Az indulás lendületét belső válságok törték meg, melyek az alapító elnök lemondásához vezettek. Amikor 1911 májusában a lapok hírül adták Bánffy Dezsőnek, a szegedi I-es választókerület képviselőjének halálát, az SZKK élén már báró Gerliczy Ferenc deszki nagybirtokos és Jászai Géza apátplébános, a következő hetek eseményeinek kulcsszereplői álltak.

3. Az első választás, 1911

A szegedi I-es választókerület az 1878 és 1881 közötti rövid időszakot leszámítva mindig 67-es nézeteket valló képviselőket küldött az országgyűlésbe. A református Bánffy Dezső 1904 óta birtokolta a mandátumot.¹⁶ A korábbi miniszterelnök amellett, hogy a nemzetiségek erőszakos asszimilálását támogatta, szószólója volt az általános választójognak, ellenzője az antiszemitizmusnak.¹⁷ Három választást nyert a körzetben, vagyis az ott lakók, bár többségében római katolikusok voltak, rendre egy reformátust küldtek a képviselőházba. 1911-ig fel sem merült, hogy saját soraikból katolikus jelöltet állítsanak. Fontosabb volt, hogy a körzetet nagynevű, országos szinten jegyzett politikus képviselje.

Az előző évben újraválasztott Bánffy 1911. május 24-én bekövetkezett halála után három nappal az országgyűlés megadta a felhatalmazást a választási folyamat elindításához.¹⁸ A kormányzó munkapárt szegedi szervezete és országos vezetése úgy gondolta, nem jelenthet problémát az új jelölt megtalálása, és a mandátum mindenképpen a párté lesz. A felső pártigazgatás a helyi szervezetre bízta a jelöltállítás, nem nevezett meg egyértelműen sem olyan országos befolyással rendelkező, sem helyi politikust, akit Bánffy helyén szeretett volna látni.¹⁹ A munkapárt szegedi szervezetét két társelnök, a közélet két köztiszteletben álló prominense irányította. Az egyikük Jászai Géza apátplébános, az SZKK egyházi elnöke, másikuk Rósa Izsó ügyvéd, a

¹⁴ *Budapesti Közlöny* 1908. december 10.

¹⁵ *Budapesti Hírlap* 1909. március 9. A Budapesti Hírlap konzervatív, 67-es szemléletű újság volt.

¹⁶ BALLABÁS Dániel – PAP József – PÁL Judit: *Az országgyűlés tagjainak archontológiája. (Képviselők és főrendek a dualizmus kori Magyarországon 2.)* Eger 2020. 165–166.

¹⁷ ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Bp. 2003. 75.

¹⁸ *Friss Újság* 1911. május 28.

¹⁹ *Pesti Hírlap* 1911. június 13. A Pesti Hírlap mérsékelt konzervatív napilap volt.

szegedi zsidó hitközség vezetője. Látszólag tehát mi sem állt távolabb a helyi társadalmi élettől, mint a felekezetek közötti ellentétek kiélézése. A bekövetkezett események fényében ez az egyensúly talminak bizonyult. 1911-ben a szegedin kívül tizenöt időközi országgyűlési választást tartottak Magyarországon.²⁰ Ezek többségét munkapárti jelölt nyerte, sok esetben úgy, hogy ellenzéki aspiráns nem is volt. Az összesen tizenhat voksolásból három keltett jelentősebb figyelmet, de csak a szegedi a felekezeti kérdés miatt.

A szegedi munkapárt végrehajtó bizottsága május 31-én ült össze. Az itt történekről ellentmondásos beszámolók maradtak ránk. Rósa Izsó társelnök a párt néhány más vezetőjével még az ülés előtt felfereste Jászai Géza apátplébánost, a szervezet másik társelnökét, és felajánlották neki a jelöltséget. Ezt az eseménysort Rósa egyik nyilatkozatából ismerjük.²¹ Jászai ekkor nemet mondott, akárcsak később a végrehajtó bizottság ülésén. A plébános ezután rövid beszédben Rósa jelöltsége mellett érvelt, mire a testület el is fogadta a javaslatot. Jászai táviratban értesítette a miniszterelnököt, hogy a munkapárt jelöltje Rósa Izsó.²² Azt az epizódot, hogy Rósa jelölésére Jászai tett volna javaslatot, a Pesti Hírlap túlzásnak és hazugságnak nevezte, amit Rósa hívei terjesztettek a sajtóban. A lap szerint az apátplébános, akit Szeged legliberálisabb papjaként szoktak emlegetni, valóban jelen volt, de Rósa jelölése kapcsán sem igent, sem nemet nem mondott.²³

Hiába tűnt azonban úgy, hogy a zsidó hitközség elnökének személyében megtalálta jelöltjét a munkapárt, hiába érkezett meg Szegedre a miniszterelnök Rósa jelöltségét üdvözlő távirata, június 1-én a SZKK ülésén borult minden. A kör néhány tagja, köztük Peidl Imre és Mayer Márton²⁴ tanárok szemrehányást tettek Jászainak, amiért a munkapárt Szegeden egy zsidót, nem pedig egy katolikus jelölt Bánffy helyére. A protestálók kilátásba helyezték, hogy Rósával szemben indulásra kéri fel Bús Jakab jezsuita páttert, a Mária-kongregációs mozgalom prefektusát.²⁵ Másnap Jászai levélben tudatta

²⁰ BALLABÁS D. – PAP J. – PÁL J.: *Az országgyűlés tagjainak archontológiája* i. m. 85–490. Az 1911-es időközi választásokat a kötetnek az 1861 és 1918 közötti képviselőház tagjait összegző táblázataiból gyűjtöttem ki.

²¹ *Délmagyarország* 1911. június 1.

²² *Az Ujság* 1911. június 3.

²³ *Pesti Hírlap* 1911. június 13.

²⁴ Mayer Márton 1925-ben Máriaföldyre változtatta vezetéknevét. Titkára volt a Budapesti Urak Mária Kongregációja szegedi kolóniájának, elnöke a Katolikus Népszövetség helyi szervezetének.

²⁵ *Az Ujság* 1911. június 3. A lap szerint Bús jelölését az SZKK sem gondolhatta komolyan, mert a jezsuita rend tagjai nem vállalhattak parlamenti képviselőiséget.

Rósával, hogy lemond a szegedi munkapártban betöltött társelnöki tisztéről és kilép a pártból, mert az SZKK, melynek alapítása óta ő az egyházi elnöke, nem helyeselte egy zsidó jelölését a képviselői posztra. A levél kézhezvételét követően Rósa Izsó azonnal bejelentette visszalépését arra hivatkozva, hogy nem akar felekezeti harcok előidézője lenni.²⁶ Jászai erre mégis megtartotta társelnöki tisztségét, de a választási ügyek intézésétől visszavonult. Az utóbbi hírt közlő Budapesti Hírlapnak nyilatkozott Nagy Aladár, az SZKK világi alelnöke és Jászai is. Nagy szerint „Valótlan, hogy a Katolikus Körben politikai dolgokat tárgyalnak. Ezt én meg nem engedném, mert ez a kör tagjai vallásos buzgóságának köszöni létezését”. Az apátplébános ezzel szemben megerősítette az SZKK politikai szerepvállalását: „Itt arról van szó, hogy sokan Gerliczy Ferenc bárót szerették volna jelöltül és különösen az keltett nagy idegességet, hogy ha Gerliczy báró, a katolikus kör elnöke nem lehet jelölt, miért lehetne jelölt a zsidó hitközség elnöke?”²⁷ Különös érvelés, hiszen Rósa nem egy önmagát apolitikusnak beállító szervezetnek, hanem a szegedi zsidó hitközségnek volt elnöke, ahol semmi nem tiltotta a politizálást.

Jászai az idézett cikkben felfedte a kör valódi szándékát, vagyis az SZKK világi elnökének, Gerliczy Ferencnek a jelölését. A Szegeden egyébként rendkívül népszerű deszki nagybirtokos neve már kezdetben felmerült a lehetséges jelöltek névsorában, de nem első helyen, még csak nem is hangsúlyosan. Rósa hasonlóan közismert volt és nagy tiszteletnek örvendett a városban. Az SZKK fellépése ellene immár valóban jelezte, véget ért az időszak, amikor a jelöltállításban kizárólag az érdemek számítottak, nem pedig a felekezeti hovatartozás. Ez a szemléletváltás egyúttal felszínre hozta az antiszemitizmus kérdését. Az 1910-es évekre felerősödött ez a jelenség is, bár hangsúlyossá, politikai alapvetéssé 1919 után vált. 1914-ben a katolikus egyházban és egyes politikai körökben egyelőre a zsidók „túlkapásairól”, gazdasági, értelmiségiek közötti felülreprezentáltságáról beszélnek. A cél nem más, mint ennek ellensúlyozása. Esetünkben zsidó jelölt helyett katolikus aspiráns állítása egy országgyűlési képviselői helyre.

Június 3-án a Friss Ujság a főként fővárosi történéseket összegyűjtő Budapesti Tudósítóra hivatkozva azt közölte, hogy a munkapárt országgyűlési frakciójában kellemetlen meglepetést okoztak az események, tagjai helytelenítik a felekezeti okokból a párt szegedi szervezetében bekövetkezett szakadást.²⁸ A szakadás kifejezés abból a szempontból helytálló, hogy a munkapárt két helyi társelnöke került

²⁶ *Magyar Távirati Iroda* 1911. június 2. (déli kiadás); *Pesti Hírlap* 1911. június 13.

²⁷ *Budapesti Hírlap* 1911. június 3.

²⁸ *Friss Ujság* 1911. június 3.

szembe egymással úgy, hogy ezt a szembenállást egyikük sem akarta, mindkettejüket váratlanul érte. A konfliktus valójában a munkapárt és az SZKK között eszkalálódott, ám, mint korábban említettem, az SZKK alapítói között jelentős számban voltak függetlenségi és a KN szimpatizánsai is. Ahogyan Az Ujság vezércikke frappánsan megfogalmazta: „A zsidót főleg a katolikus munkapártiak jelölték. De megszólalt a kör s kisült, hogy az emberek inkább a katolikus körnek, mint a munkapártnak a tagjai. Nem a meggyőződésük, hanem a függőségük erejénél fogva. A katolikus kör hatalmasabb, mint a munkapárt s a felekezeti elem hatékonyabb, mint a politikai.”²⁹

A megosztottság a következő napokban még egyértelműbbé vált. Június 6-án a szegedi munkapárt kiegészített választmánya és Gerliczy tábora is gyűlést tartott. A munkapártiak ülésén Rósa Izsó összefoglalta az addig történeteket, megerősítve, hogy semmiképpen nem vállalja a jelölést. A párt országos vezetése nem hozott döntést, „országos nevű jelöltet” sem sikerült megnyerniük, így figyelmük a helyi kiválóságok felé fordult. Megkeresték például Fabinyi Ferencet, aki egy ideig a szegedi ítélőtábla elnöke volt, de ekkor már nem a városban élt. Ő arra jutott, hogy személye nem elegendő a munkapárton belüli szakadás megszüntetéséhez. A gyűlés ragaszkodott Rósa jelöléséhez és úgy határozott, hogy a zsidó hitközségi elnök másnap utazzon Budapestre, tárgyaljon a munkapárt országos vezetésével.³⁰

A Gerliczyt támogatók összejövetele a jelölt melletti határozott kiálláson túl a magyarázkodásról szólt. A függetlenségi kötődésű Pálffy Dániel szegedi nagyiparos, az intéző bizottság elnöke sietett leszögezni: „Sem vallás ellen, sem a társadalmi rend megbontására abszolúte semmi célunk nincs és Szeged hagyományos, belső, évtizedes békéjét soha, még csak egy pillanatra sem akartuk megbolygatni. [...] mi mindenre gondoltunk a jelölésénél, csak arra nem, hogy Gerliczy Ferenc báró a szegedi katolikus kör elnöke. Nem vallás ellen való izgatás, ha véletlenül az ő személyével van összeforrv a katolikus kör elnöksége.”³¹ Azt, hogy a Gerliczyt jelölő bizottság miért jött létre egyáltalán a választópolgárok megkérdezése nélkül, azzal magyarázta, hogy a munkapárt „titokban” jelölte Fabinyit, akinek alig van szegedi kötődése, így nem kielégítő jelölt. Pálffy meg sem említette Rósa nevét, megkerülve a tény, hogy Gerliczyt Rósa, és

²⁹ *Az Ujság* 1911. június 3.

³⁰ *Délmagyarország* 1911. június 7; *Szegedi Napló* 1911. június 7. Az 1910-ben alapított, liberális, a radikálisabb polgársággal is szimpatizáló, de kormányzati szubvencióban is részesülő Délmagyarország nem titkoltan Rósa jelöltségében bízott, nem egyszer élesen kritizálva a Gerliczy köré tömörülőket. Az inkább függetlenségi szemléletű *Szegedi Napló* önmagát politikailag közepre pozícionálta.

³¹ *Délmagyarország* 1911. június 7.

nem Fabinyi ellenében emelték jelöltté. Gerliczy, miután elfogadta a jelöltséget, visszautasította az antiszemitizmus vádját és liberálisnak vallotta magát, hozzátéve: a munkapárt az első politikai szervezet, amibe – Tisza István hatására – belépett.³²

Itt érdemes néhány mondatban kitérni Gerliczy Ferenc személyére. Deszken, Klárafalván és Kiszomboron voltak uradalmi. A gazdálkodás mellett folyamatosan részt vett a közéletben, több gazdasági, mezőgazdasági jellegű országos és helyi egyesületben vállalt szerepet, báróként tagja volt a felsőháznak.³³ Politikai nézeteit tekintve valóban szabadelvű, majd munkapárti kötődést mutatott.³⁴ Veje volt Fejérváry Géza miniszterelnöknek, ami ugyancsak az említett politikai körhöz kötötte. Az egyház megerősítésében játszott szerepe is jelentős. 1900-ban a Nagyváradai Katolikus Kör világi elnöke, a Magyarországi Katolikus Körök Országos Szövetségének alelnöke volt.³⁵ Ez utóbbiak kapcsán érthető, hogy fontos szerepet vállalt a Szegedi Katolikus Körben és a városi közélet más területein, majd a helyi politikában. A korszak szegedi politikai életében arisztokraták rajta kívül nem vettek részt.³⁶

1911. június 7-én Rósa Izsó és Gerliczy Ferenc is Budapestre utazott. Rósát Jeszenszky Sándor miniszterelnökségi államtitkár hívta meg, és lapértésülés szerint hosszan, de hiába győzködte, fogadja el a szegedi jelöltséget. A Szegedi Napló úgy tudja, Gerliczyvel nem tárgyaltak a miniszterelnökségen, mert őt hibáztatták a szegedi pártszakadásért.³⁷ A délelőtti tárgyalások a miniszterelnökségen félbeszakadtak, a folytatást estére tűzték ki. Ezen a megbeszélésen már Khuen-Héderváry Károly miniszterelnök és Tisza István pártelnök is jelen volt. A kormányfő azzal a javaslattal próbálta feloldani a problémát, hogy felkéri Kállay Albert korábbi szegedi főispánt, induljon a választáson. Amennyiben Kállay vállalja a jelöltséget, Gerliczy is visszalép, cserébe pedig esetleg főispán lesz. Ha Kállay nem vállalja, akkor a miniszterelnök más megoldás után néz. Napi beszámolójában a Délmagyarország közölte a Gerliczy környezetéből szerzett értesüléseit is. Ezek szerint a báró semmilyen körülmények között nem lép vissza a jelöltségtől. Az újság informátora leszögezte: „a katolikus kör abszolúte nem egyik vagy másik felekezet ellen való agresszív

³² Uo.

³³ *Sturm-féle országgyűlési almanach 1910–1915.* Szerk. Végváry Ferenc – Zimmer Ferenc. Bp. 1910. 142.

³⁴ TÓTH Ede: A szabadelvű politika megújulási kísérletei 1907–1914. In: *Szeged története 1849–1919.* Szerk. Gaál Endre. Szeged 1991. 741.

³⁵ *Hazánk* 1900. június 14. A *Hazánk* a Magyar Gazdaszövetség közlönyeként jelent meg.

³⁶ BLAZOVICH László: *Szeged rövid története.* Szeged 2007. 144.

³⁷ *Szegedi Napló* 1911. június 8.

tendenciával alakult és működik, hanem egyesegyedül az internacionálizmus, az ateizmus, szóval a destruktív irányzat ellen való harc szervezéséért. [...] Mindenesetre, ha van felekezeti érzékenység, ha van felekezeti széthúzás, az csak a provokált reakció kitörése, azt nem mi idéztük elő.”³⁸ Az ismeretlen nyilatkozó nem gondolta át mondanóját. Fentebb is leírtam már, hogy Szegeden a katolikusokat semmiféle támadás nem érte, nem volt mi ellen harcolniuk. Bárhogyan is próbálta tagadni, az SZKK ellenségképe Rósa Izsóban testesült meg. Így jutott el odáig az interjúalany, hogy lényegében ateistának bélyegezte a szegedi zsidó hitközség elnökét.

Kállay Albert nem vállalta a jelöltséget. A munkapárt eredetileg Rósát támogató csoportja, valamint a párt országos vezetése új jelölt keresésébe fogott. Június 9-én Rósa a munkapárt végrehajtó bizottsági ülésén bejelentette, Jeszenszky államtitkár Návay Tamás földbirtokost, volt csanádi főispánt ajánlotta jelöltnek. Ez a javaslat már-már szürreális eseménysorhoz vezetett és jól mutatja, hogy a munkapárt mennyire ügyetlenül kezelte a helyzetet. Návay elnöke volt a makói katolikus urak kongregációjának, így a klerikális Gerliczyvel szemben egy kongreganista jelent volna meg.³⁹ Ez elbizonytalaníthatna volna Gerliczy szavazóinak egy részét, mert két „elszánt” katolikus versengett volna a mandátumért, viszont Návay nevéhez nem tapadt a felekezeti bélyege. A szegedi munkapárt korábban Rósát támogató tagjai lelkesen megszavazták Návay jelöltségét, majd táviratot és küldöttséget menesztettek hozzá feltételezve, Jeszenszky már egyeztetett vele. Ehhez képest június 10-én kiderült, Návaynak esze ágában sincs jelöltnek lenni, a városi munkapártiak megint ott álltak cserbenhagyva. Ezek után úgy határoztak, felhagynak a szervezett jelöltkereséssel, szabad kezet engedve a tagságnak. Eddigre már megfogalmazódott a vélemény, hogy a városban két munkapárti csoport van, egy szabadelvű és egy klerikális, Gerliczy pedig – a nem csak szegedi – liberális körökben immár a felekezeti ellentétek szításának bűnbakjává vált. A szabadelvű polgárok egy csoportja a párton kívüli, de a munkapárttal szimpatizáló Eötvös Károlyt kereste meg, aki el is vállalta a jelöltséget. Az országos vezetés Eötvös jelölése ellen nem emelt kifogást, hiszen mind az író-politikus, mind Gerliczy munkapárti programmal indult, így a pártot veszteség nem érhetette, legalábbis a szegedi mandátumot illetően.

A választási küzdelem 1911. június 11-én, a „politikai vásárnapon” érte el tetőpontját. Eötvöshöz csatlakoztak a helyi szociáldemokraták, és az író-politikust elkísérte Szegedre Vázsonyi Vilmos független, polgári demokrata érzelmű országgyűlési képviselő. A beszédekben újra és újra előkerült a felekezeti kérdés. Eötvös bár kije-

³⁸ *Délmagyarország* 1911. június 8.

³⁹ *Pesti Hírlap* 1911. június 13.

lentette, az ország kormányzásánál nincs helye papoknak és „mágnásoknak”, egy, a papi birtokok elleni nézői bekiabálás után megvédte a katolikus egyházat, bírálta a felekezeti széthúzást. A zsidó családból való Vázsonyi hatásos szónoklatban fejtett ki hasonló nézeteket. „A vallás belső éltető lelkét mi nem támadjuk, hirdetjük, követeljük annak megvalósítását, mert a demokrácia minden tétele belefér abba, hogy szeresd felebarátodat, mint önmagadat. [...] Önöknek kedves polgártársaim már az első jelentkezésénél le kell taposniok ezt a vakmerőséget, amely néppárti elveket, klerikális elveket akar becsempezni a munkapártba.”⁴⁰ Az esti pártvacsorán Vázsonyi tovább kritizálta az SZKK-t. Állítólag Nagy Aladárt, a kör világi alelnökét vette célba. Vázsonyi azt kifogásolta, hogy a szegedi törvényszék elnökeként dolgozó Nagy bíró létre támogat egy olyan politikai irányzatot, amely felekezetek szerint tagolja szét a társadalmat.⁴¹ E bírálat hatására vagy sem, de Nagy másnap lemondott az SZKK alelnökségéről. A következő napokban aztán tagadta a lemondás tényét, annak ellenére, hogy mind a helyi, mind az országos sajtó beszámolt róla, sőt az országgyűlésben is téma lett. A Délmagyarország két lehetséges okkal magyarázta a lemondást. Az egyik, hogy Nagyot zavarta az SZKK nyílt politizálása, a másik, hogy Székely Ferenc igazságügy-miniszter szólította fel távozásra.⁴² Nagy végül valóban maradt az SZKK alelnöke egészen 1913 februárjáig.

A választás előtti vasárnapon nem csak Eötvös, hanem Gerliczy mellé is felsorakozott néhány ismert politikus. Beszédet mondott Tallián Béla, Tisza István első kormányának földművelésügyi minisztere, valamint Rónay Jenő királyi tanácsos, korábbi torontáli főispán. Gerliczy valódi aduja azonban az a levél lett, amit Tisza Istvántól kapott június 12-én. A munkapárt elnöke ebben neheztelését fejezte ki a felekezeti kérdés kiélezése miatt, de támogatásáról biztosította a bárót. „Ezért, dacára a közöttünk oly régóta fennálló politikai és személyes barátságunk, bizonyos aggodalommal fogadtam kezdetben a

⁴⁰ *Szegedi Napló* 1911. június 12.

⁴¹ *Pesti Napló* 1911. június 13. Később Vázsonyi cáfolta, hogy beszédében Nagyot támadta volna. Vázsonyinak a pártvacsorán elmondott beszédéről nem találtam szó szerinti leíratot, de a lapbeszámolók szerint általánosságban beszélhetett klerikális szemléletű állami tisztviselőkről, köztük bírákról, célozva Nagy Aladára is.

⁴² *Délmagyarország* 1911. június 13. Nagy a cáfolatként kiadott közleményében azt írta, hogy még Vázsonyi beszéde előtt tett bejelentést zárt körben az elnökségnek a kör belső ügyeire vonatkozóan (*Népszava* 1911. június 15.). A további lapinformációkból leszűrhető, hogy a bejelentés alighanem az SZKK politikai szerepvállalását helytelenítette.

te föllépésedet. A dolgok jelen alakulata mellett azonban készségesen csatlakozom azokhoz, akik a te megválasztásodat óhajtják.”⁴³

A Pesti Hírlap szakadást vélt felfedezni a munkapárt felső vezetésében a szegedi időközi választás miatt. Khuen-Héderváry miniszterelnök június 10-én egy józsefvárosi összejövetelen a mérsékelt szabadelvűségéről beszélt, ugyanott Eötvösre utalva „nagy örömmel vette tudomásul a jelölés hírért és támogatását megígérte.”⁴⁴ A lap szerint Eötvös a miniszterelnök által felvázolt elvek mentén politizált, míg Gerliczy azt a „klerikális” vonulatot képviselte, amit a kormányfő megengedhetetlennek tartott. Tisza István viszont eszmeileg közelebb állt Gerliczyhez, ráadásul Eötvössel korábban személyes ellentéte akadt.⁴⁵

A választás előtti estén a végletekig feszülő indulatok verekedésben csúcsosodtak ki Eötvös és Gerliczy hívei között a Próféta vendéglő kerthelyiségében, ahol eredetileg előbbi politikus tartott választási gyűlést. A Délmagyarország nem mulasztotta el megemlíteni, hogy a kerthelyiségben már Eötvös beszéde alatt jelen volt „az állami főgimnáziumi tanárok asztaltársasága.”⁴⁶ Ezzel a lap az SZKK tagjai között jelentős számban lévő állami tanárookra célzott. Az Eötvös kampányát irányító Balassa Ármin táviratban panaszolta a miniszterelnöknek, hogy az állami hivatalokban, különösen a MÁV-nál az SZKK tagjai fenyegetéssel igyekeznek Gerliczy táborába terelni Eötvös híveit. Balassa nem mutatott be bizonyítékot, a MÁV egyik szegedi vezetője pedig cáfolta az információt.⁴⁷

A szegedi választás az országgyűlésben is téma volt. Június 13-án Kun Béla, a függetlenségi Justh-párt hódmezővásárhelyi képviselője a felekezeti ellentétek kiéleződésére hívta fel a figyelmet, bírálva a Mária-kongregációk politikai szerepvállalását.⁴⁸ Másnap, a választás napján az önmagát kongreganistának mondó Pozsgay Miklós függetlenségi Kossuth-párti képviselő gyávának nevezte Nagy Albertet, az SZKK alelnökét, amiért az lemondott egy zsidó [Vázsonyi – V.Z.] által megfogalmazott bírálat hatására. Mint mondta, ő maga őrzi liberalizmusát és a kongregációban soha nem hallott olyat, hogy más felekezetet támadtak volna.⁴⁹ Hock János katolikus pap (függetlenségi Just-párt), aki előző este Eötvös támogatójaként jelent meg Sze-

⁴³ *Pesti Napló* 1911. június 13.

⁴⁴ *Pesti Hírlap* 1911. június 11.

⁴⁵ *Pesti Hírlap* 1911. június 13.

⁴⁶ *Délmagyarország* 1911. június 15.

⁴⁷ *Délmagyarország* 1911. június 14.

⁴⁸ Uo. Az idézett politikus nem azonos a későbbi bolsevista pártvezetővel.

⁴⁹ *Budapesti Hírlap* 1911. június 15; *Magyarország* 1911. június 15. Pozsgay néhány nappal később bocsánatot kért a Nagyra vonatkozó kijelentése miatt. A Magyarország az Ugron Gábor vezette 48-asokat támogató lap volt.

geden, a felekezeti türelmetlenség veszélyére hívta fel a figyelmet, mely veszély szerinte az országgyűlési vitákból gyűrűzik át immár a vidéki hétköznapokra is.⁵⁰

A június 14-i választást Gerliczy Ferenc nyerte 1637 – 1367-es szavazati aránnyal. A következő napokban a helyi és az országos sajtóorgánumok saját világnézetük szerint elemezték, magyarázták a történeteket. A leggyakoribb az a leegyszerűsítő értékelés volt, hogy a klerikális reakció győzedelmeskedett a szabadelvűség felett, avagy konzervatív szemszögből: a katolikus felfogás térdre kényszerítette a mindenhonnan előtörő liberális, szabadkőműves szellemet. Utóbbi nézet még 1926-ban is tartotta magát így: „De a Gerliczy-Eötvös féle országgyűlési képviselőválasztások idején attól lehetett tartani, hogy a mindenünnen rohamosan előtörő liberális szellem egészen elnyomja a katolikus felfogást és ez az aggodalom egy táborba hozta össze a szegedi katolikus intelligenciát.”⁵¹ A Délmagyarország békülékeny stílusban, Gerliczynek bizalmat szavazva értékelte az eseményeket, bár a cikk szerzője a győztes jelölt kampányának irányítóiként antiszemizmustól áthatott ős-függetlenségüket emlegetett, megnevezve Szeless József ügyvédet és Kugler Antal bankigazgatót.⁵² Szeless az SZKK egyik alapítója, Kugler pedig a Szegedi Katolikus Növédő Egylet pénztárosa volt. A Világ az SZKK fellépését és Tisza levelét látta a báró sikere mögött.⁵³ A Népszava a szerinte tunya, szervezetlen liberális polgárságot okolta és reményének adott hangot, hogy az esetből mindenki levonja a konzekvenciát, vagyis felismeri a munkapárt „elklerikalizálódását.”⁵⁴

Másfajta értékelésekkel találkozni a konzervatív sajtóban. A Budapesti Hírlap nem vitatta, hogy a felekezeti kérdés árt az országnak, de annak kicsúcsosodása miatt azokat kárhoztatta, akik nem a mérsékelt liberális irányzat hívei. „Illetéktelen stréberek, kapaszkodó demokraták, hatalomra vágó szabadgondolkozónak prédája, kapcarongya ma a katolicizmus” – írta a cikk szerzője, aki ebből levezetve úgy látta, a SZKK fellépése nem támadó, hanem védelmi jellegű volt. Aztán rögtön ki is bővítette a gondolatmenetet. „De látni való, hogy éppen [a katolikus közösség – V.Z.] legelőbbkelő tagjaik: érsekek, püspökök, vallásos nagyurak kívül állanak a szervezkedők táborán, holott ők volnának a vezérek, ha veszedelmét látnák a katolikus egyháznak. Tehát nem a veszedelem érzete, hanem a türelemvesztés, a piszkolódáson, sértegetésen, gúnyolódáson, pökhendiségen,

⁵⁰ Uo.

⁵¹ *Szegedi Új Nemzedék* 1926. szeptember 17. Az 1919-ben indult lap antiliberális, szélsőjobboldali sajtóorgánum volt.

⁵² *Délmagyarország* 1911. június 15.

⁵³ *Világ* 1911. június 15.

⁵⁴ *Népszava* 1911. június 15.

követelődzésen és fenyegetődzésen való botránykozás és elkeseredés izgatja az embereket és nógatja szervezkedésre.” Bár az írás nem habozik bűnősként megnevezni a szabadkőműves páholyokat, „szociális egyesületeket”, a Galilei Kört, mely szervezetek kilentizede a cikk szerint zsidó, mégis elismerően említi Rósa Izsót, amiért bölcsen visszalépett a jelöltségtől rögtön az első őt ért támadás nyomán.⁵⁵ A lap ezzel példáját adja a korszak szelektív antiszemitizmusának, mely szerint vannak a hazafias „jó” zsidók és vannak a szélsőségesen liberális, a katolicizmust támadó „rossz” zsidók.

Érdekes elemzését adta az eseményeknek Návay Lajos, a Csanád vármegyéhez és Szegedhez több szállal kötődő országgyűlési képviselő, képviselőházi alelnök, az időközi választás idején még a munkapárt tagja.⁵⁶ Úgy látta, országszerte erősödnek a felekezeti villongások, de példaként egyértelműen a szegedi választást emelte ki. „Rósa [...] jelöltetése más időkben csak természetes dolog lett volna, melyen senki sem ütközött volna meg. Most azonban a jelöltetés szemet szúrt a katolikusoknak, akik Szeged lakosságának messze túlnyomó részét képezik [...], és egyszerre csak megmozdult a népszövetséggel egyesült katolikus kör és kiadta a jelszót, hogy a katolikus Szegeden zsidót megválasztani nem szabad.”⁵⁷ Návay az SZKK mellett egy másik társadalmi szervezet, a Katolikus Népszövetség szerepét is fölveti, sőt saját értesüléseire hivatkozva azt írja, egyenesen a népszövetség adta ki a jelszót, hogy Gerliczy megválasztását megköveteli a katolikus önérzet. Hozzáteszi: „erős a gyanúm arra nézve is, hogy új püspökünk, Glattfelder Gyula sem áll ettől a felekezeties politikától távol.”⁵⁸ Návay bírálta a munkapártot is, amiért akár a pártkereteken is felülemelkedve nem jelölt olyan politikust, akinek személye véget vetett volna a torzsalkodásnak, jelesül is Wekerle Sándort.⁵⁹

Návay Glattfelderre vonatkozó véleményét e konkrét ügyben más forrás nem erősíti meg. Glattfeldert röviddel Bánffy halála és a szegedi események előtt, 1911 márciusában nevezte ki a pápa csanádi püspökké, felszentelése május 14-én volt. Az 1911-es választásokra vonatkozó levelét, megnyilatkozását nem találtam, de az első hivatalos szegedi püspöki látogatásán történetekből következtethetünk

⁵⁵ *Budapesti Hírlap* 1911. június 3.

⁵⁶ GILICZE János – VÍGH Zoltán: *Návay Lajos politikai jegyzetei 1910–1912*. Békéscsaba–Szeged 1988. 117–118. Návay 1911 novemberében kilépett a munkapártból, ahogyan 1904-ben Andrássy Gyulát követve kilépett a Szabadelvű Pártból is. Mindkét kilépés arra utal, hogy Tisza politikájával nem mindenben tudott azonosulni. Feljegyzésében nem említi, hogy öccse, Návay Tamás neve felmerült munkapárti jelöltként az időközi választáson.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo.

álláspontjára. A vizit tíz nappal a választás után, június 24-én zajlott. Lehet, hogy Glattfelder nem ért rá hamarabb, de az is elképzelhető, hogy semmiképpen nem akarta a választási küzdelmek idejére időzíteni a főpásztori vizitet. A tíz nap mindenestre elegendő volt, hogy elcsituljanak a kedélyek. A laptudósításokban nyoma sincs felekezeti, politikai feszültségnek. A többi egyház szegedi vezetői személyesen köszöntötték az új római katolikus püspököt, és mindnyájan a közös vonásokat és célokat hangsúlyozták.⁶⁰ A Glattfelder tiszteletére adott vacsorán ott volt Rósa Izsó és Gerliczy Ferenc is, ahogyan a szegedi körzet számos más prominense.⁶¹ Valószínűleg nem lett volna ilyen ökumenikusan szívélyes a püspök fogadtatása, ha korábban direkt módon próbált volna a választásokba avatkozni. Az SZKK küldöttségét Gerliczy és Nagy Aladár vezették a püspök elé. A főpásztor örömet fejezte ki, hogy Gerliczy a kör elnöke, méltatta a báró körzeti szerepvállalását. Aztán az SZKK feladatáról így nyilatkozott: „A szegedi katolikus kör, mint egyáltalában minden katolikus kör, egyetlen programot vall, egy célt óhajt elérni s ez a katolikus öntudat, önérzet érvényesítése. És a katolikus önérzet, uraim, nem provokáló, hanem azt jelenti, hogy mi tudjuk, micsoda értéket képviselünk.”⁶² Ezután kifejtette, hogy nem méltányos, nem egyenlő és nem testvéries, ha a katolikusokat csak azért, mert a katolikus egyház tagjai, kipellengezik, lenézik, és az effajta megnyilatkozások elleni fellépés nem kárhöztható. A püspök megköszönte, hogy az SZKK kiállt katolikus meggyőződése mellett, majd a Délmagyarország szerint: „meg van győződve, hogy más vallású polgártársaik nem nevezhetik a katolikus kört békétlenség forrásának, mert az csak az értékesebb elemeket a munka jegyében a síkra állítja.”⁶³ A lap tudósítója így értelmezte Glattfelder mondandóját: „Azok a szavai, miket a Katolikus Körhöz intézett, eleven bizonyossága annak, hogy ő a katolikus öntudatot liberálisan fogja föl, nem engedi agresszívnek minősíteni és mindenképp békét, harmóniát akar a felekezetek között, nem versengést.”⁶⁴

Röviden ki kell térnem még a Mária-kongregációk szerepére az 1910-es években és az itt tárgyalt szegedi eseményekben. E jezsuita alapítású hitbuzgalmi egyesületek éppen ebben az időszakban erősödtek meg, elsősorban Bangha Béla tevékenysége nyomán. Fő céljuk az értelmiség vissza- és megnyerése volt a katolicizmus számára. A magasabb társadalmi állású értelmiséget és a felső középosztályt

⁶⁰ *Egyenlőség* 1911. július 2. Az Egyenlőség politikai jellegű, zsidó felekezeti és társadalmi hetilap volt. Más újságok is hasonló szellemben számoltak be a városi vallási vezetők találkozójáról.

⁶¹ *Délmagyarország* 1911. június 25.

⁶² Uo.

⁶³ Uo.

⁶⁴ Uo.

a fővárosi központú Urak Kongregációja szervezte, melynek világi vezetője Barkóczy Sándor kultuszminisztériumi tanácsos volt. Az ő révén a kongregációk nagy befolyással voltak a középiskolai tanárságra.⁶⁵ Gergely Jenő ezen utóbbi megállapítását a szegedi viszonyok is alátámasztják. 1910-ben nyilvánosságra került az egyik szegedi Mária-kongregáció tagjainak névsora. A nevek között többségében valóban állami középiskolai tanárokat találunk.⁶⁶ A névsorban nincs az SZKK akkori felsőbb vezetői közül egy sem. Viszont a kongregáció titkára, Mayer Márton, valamint a kongregáció-tag Peidl Imre főgimnáziumi tanárok voltak, akik az SZKK 1911. június 1-i ülésén nekimentek Jászai Géának Rósa Izsó jelölése miatt.⁶⁷ A Mária-kongregációk szerepét a szegedi választásokban, valamint az SZKK és a kongregációk összefonódását több lap is megemlítette. Példaként álljon itt a Pesti Hírlap véleménycikkének egy részlete. „Van azonban Szegeden kongregáció is, a katolikus körrel kapcsolatos az. De senki olyan tagja nincs, aki társadalmi téren egy hajszálnyira is kiválnék a legszürkébb, talentumra nézve csak valamit is jelentő nagy tömegeből. Jellemző, hogy az állami gimnázium s a főreáliskola tanáraiból tudott híveket toborozni, az országszerte híres piarista gimnázium szerzeteseiből azonban egyet sem.”⁶⁸

Az 1911-es időközi választás kapcsán felteendő a kérdés, miért győzött Gerliczy Ferenc, támogatóival új korszakot nyitva a szegedi közéletben, legalábbis ami a felekezeti ellenségeskedés magvainak elhullajtását illeti. Először is ott volt a meglepetés, amit a Rósa elleni váratlan fellépés okozott. A munkapártban fel sem merült, hogy ennek a köztiszteletben álló szegedi polgárnak a jelölése ellen bárki is szót emelhet, pláne harcot indíthat. Miért történne ilyen abban a választókerületben, ahol évtizedek óta csak a 67-es világnézet számított? Miért történne ilyen abban a városban, melynek lakossága bár döntő többségében katolikus, a felekezetek viszonyát javarészt a kölcsönös megbecsülés és békés egymás mellett élés jellemezte? Csakhogy

⁶⁵ GERGELY Jenő: *A politikai katolicizmus Magyarországon 1890–1950*. Bp. 1977. 45.

⁶⁶ *Délmagyarország* 1910. december 28. A névsort, mely a Budapesti Urak Mária Kongregációja szegedi kolóniájának tagjait lajstromozta, a szegedi lap *Az Est* 1910. december 26-i számából emelte át. A kongregáció titkára, Mayer (utóbb Mária földy) Márton helyreigazítást kért a Délmagyarországtól. Ebben mindössze Somogyi Szilveszter szegedi rendőr-főkapitány tagság iránti kérelmét cáfolta. (*Délmagyarország* 1910. december 30.)

⁶⁷ *Az Ujság* 1911. június 3. A lap tévesen „Peisel”-nek írta Peidl nevét, de a személyazonosságához a többi rendelkezésre álló adat fényében nem fér kétség.

⁶⁸ *Pesti Hírlap* 1911. június 13. A Mária-kongregációknak a katolikus püspöki kar által is támogatott beszűrődése az állami oktatásba szintén elemzésre érdemes.

az 1894–1895-ös egyházpolitikai törvények, valamint a progresszív polgárságban és a baloldali mozgalmakban megjelent egyházellenes, szekularizációt támogató hangok a katolikus egyházból és laikus híveiből kiváltották azokat a reakciókat, amelyekről már esett szó. Az egyházi vezetők – legalábbis nyilvánosan – nem szólaltak meg a szegedi időközi választás ügyében. Abból mindenesetre, hogy 1911-ben az SZKK-hoz és a Szegedi Katolikus Népszövetséghez köthető személyek ilyen erőteljes tevékenységet fejthettek ki, akár arra is következtethetünk, hogy bírták az egyházi vezetők legalább hallgatólagos beleegyezését, amint azt Návay Lajos is feltételezte fentebb idézett naplóbejegyzésében. Másodsor, a munkapárt képtelen volt megfelelő jelöltet állítani Gerliczyvel szemben. Ügyetlenkedésük, határozatlanságuk csak erősítette a báró pozícióit. A választókerület lakossága biztosan nem cserélődött ki 1910-hez képest, nagyrészt ugyanazok szavaztak a katolikus Gerliczyre, akik korábban a református Bánffy Dezsőre. Nem kizárólag a felekezeti kérdés juttatta tehát mandátumhoz Gerliczyt, amit majd az 1914-es időközi választás eredménye is alátámaszt, és az 1911-es eset nem vert végleg éket a különböző vallású szegedi polgárok közé. Ugyanakkor nem tagadható a római katolikus egyház befolyásának növekedése a társadalom egyes rétegeiben, és nem nehéz észrevenni azt a törekvést sem, ami a politikai befolyásszerzésre irányult.

4. A másik választás, 1914

Gerliczy Ferenc nem tölthette ki országgyűlési mandátumát, 1914. július 1-én meghalt. Július 7-én a képviselőház elnöke, Beöthy Pál átíratot intézett Szeged város központi választmányához, hogy az új választás érdekében tegye meg a törvényes intézkedéseket és tűzze ki a határnapot. Lázár György polgármester július 14-én azt válaszolta, hogy a központi választmány a határnapot július 21-ére tűzte ki. Ez lett az időközi választás napja.⁶⁹

A ciklusból nem sok volt hátra, így a báró helyére csak 8 hónapnyi időtartamra kellett új képviselőt választani. E ténynek jelentősége van a következő hetek eseményeiben, melyekhez tragikus és nem közömbös háttérrel adtak a Ferenc Ferdinánd meggyilkolását követő sűrű hónap történései. Azt ugyanis senki nem látta előre, hogy az első világháború kirobbanása miatt elmaradnak az országos választások, a Gerliczy helyére megválasztott jelölt pedig hosszú évekig lesz Szeged képviselője.

1914-ben a szegedin kívül 14 időközi választást rendeztek az országban, de ezúttal ez az egy keltett jelentősebb országos vissz-

⁶⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád–Csanád Vármegyei Levéltára (a továbbiakban: HU-MNL-CSCSVML), IV.B.1407.b. Szeged város polgármesteri hivatalának iratai, Elnöki iratok, Nr. 5149/1914.

hangot, bár a közelgő háború miatt jóval csekélyebbet, mint a három évvel korábbi voksolás.⁷⁰ A munkapárt szegedi szervezete azt tervezte, hogy a választásig hátralévő 8 hónapra helyi embert küld a képviselőházba, a rendes voksoláskor pedig Tisza Istvánnak ajánlják fel a mandátumot. Az aspiránsok között első helyen megint Rósa Izsó neve szerepelt.⁷¹ A függetlenségi sajtó a kusza szegedi pártviszonyokról értekezett. A liberális szárnyal szemben az SZKK ismét fellépni készült, mialatt a függetlenségek is kettészakadtak a választókerületben. Az egykori Bánffy-párt tagjai adták a városban is újjászervezés alatt álló alkotmánypárt magját. A Magyarország című lap úgy kalkulált, hogy amennyiben a függetlenségek és az új alkotmánypártiak összefognak, az SZKK pedig ellenjelöltet indít a munkapárti liberálisok aspiránsa ellenében, akkor a kormánypárt el is veszítheti a szegedi mandátumot.⁷²

A szegedi munkapárt jelölógyűlése 1914. július 5-én Rósa Izsót delegálta a megürült képviselői helyre. Pisztor Egon ügyvéd, aki az SZKK alapításánál jelen volt, de nem töltött be ott vezető tisztséget, méltatta Rósát. A jelölt, aki Tisza Istvánt nevezte meg politikai vezetőjének, azzal a feltétellel vállalta a megmérettetést, ha személye körül nem keletkezik ismét felekezeti ellentét, illetve csak amiatt vállalta, mert mindössze nyolc hónapról volt szó. Ezzel együtt lemondott a szegedi munkapárt elnöki tiszteréről. Rósa indulását Tisza miniszterelnök, Khuen-Héderváry pártelnök és Jeszenszky Sándor államtitkár is üdvözölte.⁷³

Másnap az SZKK szűkkörű, bizalmas értekezletet tartott a szegedi jelöltségről. A Délmagyarország a megbeszéléssel kapcsolatban megjegyzi: „Mivel azonban a Kör alapszabályainak értelmében nem politizálhat, a tagok csak »beszélgetést« folytattak a közeli választásról. Egy újabb keletű választmányi határozat ugyanis kimondta, hogy a kör tagjai a társadalmi alakulásokat figyelemmel kísérhetik és ezekben tetszésük szerint állást foglalhatnak.”⁷⁴ Az SZKK ekkor még nem döntött ellenjelölt állításáról. A választókerületben hagyományosan esélytelen függetlenségek ugyanekkor úgy határoztak, hogy a párt központi vezetésétől kérnek „nagynevű” jelöltet, mert helyben senki nem vállalta a megmérettetést. A függetlenségi tanácskozáson is megnyilvánult az SZKK néhány tagja, és érezhetően nem mindenben értettek egyet. Dobay Gyula ügyvéd, a kör ügyvezető elnöke amelle

⁷⁰ BALLABÁS D. – PAP J. – PÁL J.: *Az országgyűlés tagjainak archontológiája* i.m. 85–490. Az 1914-es időközi választásokat a kötetnek az 1861 és 1918 közötti képviselőház tagjait összegző táblázataiból gyűjtöttem ki.

⁷¹ *Magyarország* 1914. július 3.

⁷² *Magyarország* 1914. július 7.

⁷³ *Délmagyarország* 1914. július 7.

⁷⁴ Uo.

értelt, hogy ha nem lesz függetlenségi jelölt, akkor támogatni kell minden más jelöltet a hivatalos munkapárti aspiráns megbuktatása érdekében. Szeless József, az SZKK egyik alapítója, Gerliczy Ferenc 1911-es kampányának egyik szervezője ugyanakkor óvott a felekezetek közötti ellenségeskedéstől és a függetlenségieknek passzivitást javasolt. Végül a gyűlés megszavazta, hogy a párt csak függetlenségi jelöltet támogat.⁷⁵ Hogy Dobay valóban felekezeti megfontolásból mondta, amit mondott, vagy csak egy szerencsétlen megfogalmazás találkozott össze az 1911-es rossz emlékekkel, a laptudóståsból nem állapítható meg. Utóbbi feltételezést erősíti az az interjú, amit a július 10-i Délmagyarország közölt Dobayval. Az SZKK ügyvezető elnöke ebben határozottan kijelentette, csakis ellenzékiként, nem felekezeti okból támogatna egy Rósával szembeni jelöltet és cáfolta azt is, hogy egy Rósa-ellenes frakció élére állt volna. Az SZKK-t egyébként gyakran élesen kritizáló lap, bár a felekezeti türelem híveként jellemezte az ügyvédet, kétségeinek is hangot adott.⁷⁶ Mint másnap kiderült, nem alaptalanul. Lippay György, az SZKK főtitkára „három úrral” felkereste Rónay Jenő kiszombori földbirtokost, aki ekkor a Torontál vármegyei Nagykömlös országgyűlési képviselője volt és 1911-ben Gerliczy mellett korteskedett. Rónay a Délmagyarországnak arról beszélt, hogy még július 9-én a vonaton találkozott Szele Róbert tankerületi igazgatóval, az SZKK első elnökével, aki megkérdezte tőle, vállalná-e a jelöltséget Szegeden. Rónay nem kötelezte el magát, csak jelezte érdeklődését. Este aztán megérkezett hozzá Kiszomborra az SZKK küldöttsége. Lippayék arról tájékoztatták, hogy Rósa Izsó vonakodva, feltételekkel vállalta a jelöltséget és szívesen félreállna, „ha megfelelő jelölt akadna”, emellett biztosították afelől is, hogy kandidálásának nem lenne felekezeti felhangja.⁷⁷ Ha hihetünk a lap-tudósításnak, akkor Lippayék jókorát csúszttak, hiszen Rósa éppen a felekezeti viták újraeledésének esetére helyezte kilátásba visszalépését. Rónay végül azt válaszolta, csak akkor vállalja a jelöltséget, ha az találkozik a „hivatalos körök” akaratával. Hivatalos körökön az országos és helyi pártvezetést érthette. Rónay ezt az álláspontját megtáviratozta Cicatricis Lajos szegedi főispánnak.⁷⁸ A távirat szövege egyértelműen az SZKK-ból megindult mozgalmat említi. Ez megkérdőjelezi a kör ügyvezető elnökének fentebb idézett sajtónyilatkozatát, hacsak nem őt teljesen megkerülve indult a delegáció Kiszomborra.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ *Délmagyarország* 1914. július 10.

⁷⁷ *Délmagyarország* 1914. július 11.

⁷⁸ HU-MNL-CSCSML IV.B.1401.b. Szeged város főispánjának iratai, Iratok, Nr. 339/1914. A távirat szövege: „Katholikus körből megindult mozgalom jelöltséget följánlotta, formális fölkérés kikötése mellett ígéteret tettem és ezt ezennel bejelentem. Rósa Izsóval közöltem.”

Ez a lehetőség sem vehető el teljesen, mert Dobay neve a későbbiekben nem kerül elő, mintha Lippay lett volna a kezdeményezés kiötlője.

A munkapárt szegedi végrehajtó bizottsága június 10-én ezúttal példás határozottsággal lépett fel az országos pártvezetéshez és a főispánhoz fordulva. Estefelé meg is érkezett a válasz mindkét helyről. Az országos vezetés megerősítette, a munkapárt jelöltje Rósa Izsó, Cicatricis pedig tudatta, Tisza táviratban szólította fel Rónayt a jelöltség visszautasítására.⁷⁹

A június 11-i eseményeket, melyek végképp eldöntötték a szegedi jelöltség sorsát, számos forrással lehet körbebástyázni. Beszámolt a nap történéseiről a Világ, amely saját tudósítót küldött Szegedre. Rónay támogatói, köztük az SZKK tagságának egy része gyűlést tartottak, melyen Lippay volt az egyik szónok. Az újság kiemelte, a résztvevők javarészt állami tanárok és hivatalnokok voltak. Lippay cáfolta, hogy felekezeti békétlenséget szítanának és a munkapárti egységet fenyegetnék. Az SZKK főtitkára, miután felolvasta Rónay jelöltséget visszamondó levelét, küldöttség menesztését javasolta Tisza Istvánhoz és Cicatricis Lajos főispánhoz. Utóbbi delegáció rögvest el is indult a városházára.⁸⁰ A Délmagyarország szóról szóra közölte, amit a főispán mondott a küldöttség tagjainak. Cicatricis határozottan állt ki Rósa jelölése és a munkapárti egység megőrzése mellett, mindvégig éreztetve a Rónayt támogatókkal, hogy semmi esély nincs a jelölt személyével kapcsolatos döntés megváltoztatására.⁸¹ A munkapárt országos vezetésének álláspontját ismerő főispánnak meg is volt minden alapja a határozottságra. Erről tanúskodik Tisza István két levele, melyeket ugyancsak július 11-én írt. Az egyiket Rónaynak írta, jelezve, nem szeretné, ha megismétlődnének az 1911-es események. A Rónay jelölését támogatókra célozva ezt írta: „mutass nekik jó példát a párthűség terén és használd fel egész befolyásodat, hogy a pártegység éppen Szegeden, ahol szegény [Gerliczy – V.Z.] Feri megválasztásának is olyan sajnálatos előzményei voltak, újból meg ne bontassék. Bármennyire sajnálom is, nem tehetnék egyebet, minthogy Szegeden Rózsát (sic!) minden utólag jelentkező felléptetési kísérlettel szemben egész erővel támogassam. Bizonyára nem akarsz abba a helyzetbe juttatni, hogy ezt veled szemben kelljen megselekednem.”⁸² A másik levelet a csanádi püspöknek írta. A miniszterelnök ebben azt kérte Glattfeldertől, hasson Rónay támoga-

⁷⁹ *Délmagyarország* 1914. július 11.

⁸⁰ *Világ* 1914. július 12.

⁸¹ *Délmagyarország* 1914. július 12.

⁸² Gróf Tisza István összes munkái. 4. sorozat második kötet. Táviratok, távbeszélőn küldött üzenetek, egyes előterjesztések 1914. júniustól december végéig. Bp. 1924. 18.

tóira, ne bontsák meg újra a pártegységet. Tisza itt is megismételte, mindenképpen Rósa jelöltségét támogatja. „Az ilyen jelenség mindenütt káros, de kétszeresen az volna Szegeden, ahol Bánffy halálakor összeütközésbe jutottak pártunknak katolikus és nem katolikus elemei egymással és ahol, amint múltkori beszélgetésünk alkalmával is jeleztem, készséggel tennék meg hasonló jelenségek elkerülésére minden lehetőt. Erre meg lesz a katolikusoknak a teljesen kielégítő alkalom az általános választáskor. Csak most tanúsítsanak annyi mérsékletet és tapintatot, hogy Rózsa (sic!) átmeneti képviselőségéhez hozzájáruljanak.”⁸³ Tisza tehát lényegében ígéretet tett, hogy a rendes választásokon a munkapárt katolikus jelöltet állít. Glattfelder írásbeli intézkedésének nem találtam nyomát, de az biztos, az SZKK „lázdói” a következő napokban látványos gyorsasággal tették le a fegyvert. Lippayék utolsó megnyilvánulása az a levél volt, melyet Rónaynak küldtek jelezve, nem fognak új küzdelembe.⁸⁴ Mivel pedig Rósának végül függetlenségi kihívója sem akadt, a helyi zsidó hitközség elnökét 1914. július 21-én a szegedi I-es választókerület országgyűlési képviselőjévé választották. A mandátumot azonban nem nyolc hónapig, hanem csaknem négy évig, 1918. május 25-én bekövetkezett haláláig töltötte be, miután a háború miatt a választások elmaradtak. A megürült képviselői helyért ismét időközi választást kellett kiírni. Az ekkor történtek e tanulmány témája szempontjából már nem relevánsak.

5. A körön kívül és belül

Milyen okai voltak, hogy 1914-ben nem sikerült az SZKK-nak átvennie az akaratát úgy, mint 1911-ben? Gerliczy néhány nappal a Ferenc Ferdinánd elleni merénylet után halt meg. Tisza Istvánra jóval fontosabb döntések hárultak annál, mint hogy ki lesz a képviselő Szegeden. A miniszterelnöknek a munkapártot meg az ország közvéleményét is viszonylagos egységben kellett tartania a háború árnyékában, és a legkevésbé sem volt kívánatos egy, a három évvel korábbihoz hasonló, messze hangzó botrány. Mindemellert összesen nyolc hónapra kerestek új képviselőt, már csak ezért sem volt értelme a hosszas kaskadálnak. Tisza jóval határozottabb volt, mint 1911-ben, még a csanádi püspököt is segítségül hívta az SZKK klerikálisainak megfélemezéséhez. A Világ a következőképpen fogalmazta meg véleményét: „Megtörtént tehát, hogy egy nagy magyar városból, az ország második fővárosából azért jó deputáció az ország miniszterelnökéhez, hogy a zsidó munkapártival szemben adjon katolikus munkapártit jelöltnek. Ez megmutatja, milyen a munkapárt konszisztenciája. De megmutatja azt is, hogy mennyire alá vannak aknázva Magyarország

⁸³ Uo.

⁸⁴ *Délmagyarország* 1914. július 15.

városai a kongregációs mértékkel. Megmutatja, hogy milyen döbbenetes színvonalon szenvednek azok, akik azt hiszik, hogy kikerültünk már az egyházpolitika korából. Nem kerültünk még ki. A reakció ott lappang mindenütt s csak alkalomra vár, hogy megmutassa ocsmány arculatát.”⁸⁵

A liberális lap hatásos túlzásokkal bár, de rámutatott ugyanarra a társadalmi, politikai feszültségre, amit a két szegedi időközi választás a felszínre hozott, de amin 1914-ben jóval határozottabban próbáltak úrrá lenni az országos és a helyi döntéshozók. Utóbbiak közül kiemelendő Cicatricis Lajos főispán, akitől távol állt a felekezeti ellenségeskedés, emellett kellő kvalitásokkal és a határozottsággal rendelkezett ahhoz, hogy ne csak hatalmi szóval, de intellektuálisan is fölébe kerekedjen az SZKK hangoskodóinak. Ugyanez nem sikerült 1911-ben az idősödő és betegeskedő Lázár György polgármesternek, aki akkor átmenetileg a főispáni hivatalt is betöltötte. Az SZKK harcos tagjai mellett 1914-ben már nem állt ott egy Gerliczy Ferenchez hasonló tekintély, aki komoly nyomatékot adhatott volna törekvéseiknek. És mint láttuk, valószínűleg az SZKK ügyvezető elnöke, Dobay Gyula sem állt mellettük, legalábbis nyíltan nem. Ekkorra már egyébként megfigyelhető, hogy az SZKK alapításában és kezdeti irányításában főszerepet játszó állami gimnáziumi tanárok és állami alkalmazottak kezéből a kör vezetése fokozatosan a tehetősebb, tekintélyesebb, mérsékeltbb polgárság képviselőihez került. Az egyesület mindinkább a kulturális és szociális tevékenység felé fordult. A kör itt nem tárgyalt belső válságaiból, anyagi problémáiból arra következtetnek, hogy a lelkes alapítók és a vezetők körülbelül 1916-ig úgy gondolták, a római katolikus egyházzal a hátuk mögött szinte korlátlan anyagi és politikai mozgásterük van. 1916–17-ben lett végképp világos számukra, hogy ez nem így van, és ha az egyház anyagi és erkölcsi támogatására számítanak, elvárásoknak is meg kell felelniük.

A két választás során feltárult törésvonalak jellemzőit összegezve a következőkre jutottam. A szegedi I-es választókerületben a dualizmuskori politikai életben meghatározó 67-es–48-as szembenállás figyelhető meg. Ez azonban nem jelentkezett a SZKK-n belül, ahol csak az számított, hogy a kör római katolikus jelöltje legyen a képviselő. Hiába volt a kör tagjainak jelentős része függetlenségi érzelmű, egy hagyományosan 67-es körzetben nem állíthattak 48-as jelöltet. Ezek az emberek vallási meggyőződésüket a politikai elveik elé helyezték és 1911-ben beálltak az SZKK elnöke mögé még úgy is, hogy Gerliczy munkapárti programot hirdetett. Értelemszerűen a szegedi munkapárton belül sem mutatkozott meg a klasszikus közjogi, politikai törésvonal. Ott részben a klerikálisok kerültek szembe azokkal, akik a korábbi Szabadelvű Párt liberalizmusát hirdették, részben

⁸⁵ *Világ* 1914. július 12.

pedig kiéleződtek a felekezeti ellentétek, teret engedve az antiszemitizmusnak. Ugyanakkor a két időközi választáson felmerült közéleti és felekezeti konfliktusok Szegeden nem állandósultak, legalábbis egy időre jegelődtek.

Végezetül meg kell még válaszolnom a bevezetőben feltett, az SZKK politikai tevékenységének vizsgálata alapján megválaszolható kérdéseket. Fontos ismét hangsúlyozni, hogy egyetlen szervezet tevékenysége alapján általános érvényű következtetések nem fogalmazhatók meg. Az első kérdésem az volt, mennyire tudta az egyház a hozzá kapcsolódó társadalmi egyesületek segítségével átvinni politikai szándékait a társadalomra. A római katolikus egyház belső megújulással egybekötve igyekezett visszaszerezni az egyházpolitikai törvények miatt elveszített politikai, társadalmi pozícióit. E harc jegyében egy sor társadalmi szervezetet hoztak létre. Ellenséggépként megjelent a radikális polgárság, melynek egyes tagjai valóban durván támadták a katolicizmus etikai, erkölcsi alapvetéseit, megkérdőjelezték történelmi szerepét. Ezt a gondolkodásmódot a vehemensebb egyháziak a szélsőséges liberalizmussal, a szabadkőművességgel és a zsidósággal, vagy legalábbis annak egy részével azonosították. A kibontakozó konfliktusokban a katolikusok mindig arra hivatkoztak, hogy hitüket támadás érte, ami ellen védekezniük kell. Mint láttuk, Szegeden nem igazán volt mi ellen védekezni, de az egyház általános célját, a pozíciók visszaszerzését, erősítését itt is próbálták megvalósítani a parlamenti mandátum megszerzésével. Ez utóbbi félmondat egyben válasz a második kérdésre is, hogy az egyház társadalmi szervezetek segítségével is érvényesített szándékai befolyásolták-e a politikai eseményeket. A harmadik kérdés az volt, hogy az egyházakhoz kötődő társadalmi szervezetek milyen mértékben hatottak szűkebb környezetükre, emelték ki vagy tompították a társadalmon belüli konfliktusokat. A vizsgált eseményekből egyértelmű, hogy az SZKK erős hatást gyakorolt a szegedi társadalomra és közéletre. Kiemelte a feszültségeket, törésvonalakat, valamint új típusú konfliktusokat is generált. Szándékait ugyanakkor nem tudta maradéktalanul megvalósítani, hiszen 1914-ben már nem sikerült jelöltjét a képviselőházza juttatnia, és a városi közélet irányítóinak felekezeti összetétele sem változott meg, ahogyan a vallások közötti tolerancia is fennmaradt még egy ideig. Az utolsó kérdésre adott válaszként megállapíthatjuk, hogy az SZKK nem félt önállóan cselekedni, akár úgy is, hogy saját egyházi elnökét kényszerítette álláspontja megváltoztatására. Emiatt az az érzet támad, hogy a katolikus egyház által megfogalmazott célokra hivatkozva, azokat mintegy pajzsként előre tartva a kör egyes tagjai saját politikai, közéleti céljaik megvalósításáért küzdöttek. Mindez 1911-ben – dokumentálható módon legalábbis – nem váltotta ki az egyház rosszsallását, hiszen amit az SZKK Szegeden az időközi

választáson tett, azt egy katolikus jelölt érdekében tette. 1914-ben aztán már falakba ütköztek a kör radikálisai, a következő években pedig szembesülniük kellett azzal, hogy Glattfelder megyéspüspök védelmező jobbjá olykor intésre is lendül.

FORRÁSOK A BÁNYAI EVANGÉLIKUS EGYHÁZKERÜLET ÉS A
PÜNKÖSDISTÁK¹ INTÉZMÉNYES KAPCSOLATÁHOZ AZ 1940-
ES ÉVEKBŐL

SOURCES FOR THE INSTITUTIONAL RELATIONSHIP
BETWEEN THE LUTHERAN DIOCESE OF BÁNYA AND THE
PENTECOSTALS FROM THE 1940S

Wintermantel Balázs
WJLF Soá és Kereszténység Kutatóintézet

ÖSSZEFOGLALÁS

A második világháború kitörésével kihirdetett rendkívüli állapot bevezetésével korlátozták a neoprotestáns és más kiségyházi közösségek gyülekezeti jogait, a Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter által kiadott rendelettel pedig be is tiltották a működésüket, így a közlönyben nevesített Istengyülekezet néven működő felekezetét is. Tomi József, a Budapest Aréna u. 7. szám alatti imaházban összejöveteleit tartó, Istengyülekezet nevű pünkösdi közösség lelkipásztoraként és közösségük központi szervezetének,

¹ Pünkösdisták alatt jelen tanulmányban az 1932-től Isten Gyülekezeteinek Szövetsége [Magyarországon] (használt névvariáns volt az Istengyülekezetek Szövetsége, a Magyarországi Istengyülekezetek, a Magyarországi Isten Gyülekezetek, Apostoli Keresztények és a Pünkösdi Gyülekezetek [Magyarországi] Szövetsége is; mely eltérés részben abból fakad, hogy jogilag el nem ismert felekezetről lévén szó, a név rögzítésének nem volt külső elvárása, részben lehet taktikai megfontolás is; a pünkösdi közösség magyarországi kezdeteire visszaemlékezők is eltérően hivatkoznak a közösség nevére) nevű, Tomi József és Siroki István által vezetett; s különösen a Tomi József által pásztorált budapesti, Aréna út 7. szám alatti gyülekezetet értjük. (Ma Budapest, XIV. Thököly út 46/b. Történetéről bővebben lásd: Wintermantel Balázs Bét HaKneszet – A gyülekezet háza *Egyháztörténeti szemle* 2018. (19. évf.) 2. sz. Továbbiakban: Wintermantel, 2018.) A névváltoztatással kapcsolatos taktikai célú feltételezésünket a pünkösdi történetírás is igazolja: „Volt olyan időszak, amelyben egyidejűleg öt pünkösdi jellegű felekezet is működött, amivel még a betiltást érvényre juttatni akaró hatóságokat is megzavarták. Új névvel alakultak pünkösdi csoportok, amelyeket nem neveztek meg a belügyminiszteri rendeletben.” Pataky Albert, A magyarországi pünkösdi mozgalom szervezettörténete (1921-1949) In.: *Pünkösdiék Magyarországon*. MPE-PTF. Budapest. 2017. (Továbbiakban: Pataki, 2017a.) 129. o.

az Isten Gyülekezetei Szövetségének elnöksége nevében Siroki Istvánnal közösen tárgyalásokat kezdeményezett az Evangélikus Egyháznál közösségük legalitásának megteremtésére. Az Evangélikus Egyházban, Raffay Sándor bányakerületi evangélikus püspöknél megértést és segítő szándékot tapasztaltak. A közösség az Evangélikus Egyháztól azzal kapott segítséget, hogy a pünkösdisták a „történelmi” felekezet tagjai vá válhattak rendes konverzió révén, mely következtében az Aréna úti Gyülekezet hivatalosan is az Evangélikus Egyház Damjanich utcai lelkészi hivatalához tartozott, s az azt vezető Kemény Lajos esperes irányítása alá került, és ettől kezdve evangélikus egyházi imaházként használhatták saját addigi templomukat. 1946. június 5-én a belügyminiszter érvénytelenítette a betiltásukról szóló rendeletet, így az 1939 óta illegitim felekezetek szabadon működhetnek. A több mint öt évig tartó füllegális működésről a fenti néhány tény jelentősen meghaladó ismertetéssel eddig nem találkozhattunk, a pünkösdiék és az evangélikus egyház tárgyalásairól, együtt létezéséről, valamint az ebből fakadó problémákról se dokumentumokat, se tanulmányokat nem olvashattunk. A közölt források bemutatják az Evangélikus Országos Levéltár valamennyi, a kérdés szempontjából szóba jöhető fondjának kutatása során fellelt anyagát részletes, magyarázó jegyzetapparátussal. Egyértelművé válik belőlük, hogy Raffay püspök és Kemény esperes támogatása belső ellenállást, értetlenséget és a nehéz – háborús – idők viszontagságai mellett további, kiemelt figyelmet igényelt, valamint láthatjuk, hogy a pünkösdi felekezetekben nyugtalanságot keltő új tanítások, hitgyakorlatok beszivárgása a befogadó egyház számára is kezelendő problémát jelentettek.

ABSTRACT

With the outbreak of the Second World War, a state of emergency was declared, restricting the congregational rights of Neo-Protestant and other small church communities, and a decree issued by the Minister of the Interior, Ferenc Keresztes-Fischer, even banned their operation, including the denomination known as the Assemblies of God (Istengyülekezet), which was specifically mentioned in the bulletin. József Tomi, as the pastor of the Pentecostal congregation called Assemblies of God, which met in the prayer house at 7 Aréna Street in Budapest, and on behalf of the central organization of their community, the Federation of the Assemblies of God, together with István Siroki, initiated negotiations with the Lutheran Church to establish the legitimacy of their community.

They found understanding and willingness to help from the Lutheran Church, namely, the Lutheran Bishop of the Bánya Diocese, Sándor Raffay.

The Lutheran Church helped their community by allowing the Pentecostals to become members of the “historical” denomination through a regular conversion, which meant that the Aréna Street Congregation officially belonged to the Damjanich Street pastoral office of the Lutheran Church, under the leadership of Deacon Lajos Kemény, and from then on they could use their church as a prayer house of the Lutheran Church.

On June 5, 1946, the Minister of the Interior revoked the decree banning them, so the denominations that had been illegal since 1939, were once again free to operate. So far, we have not been able to find any account of the more than five years of semi-legal operation beyond the few facts mentioned above, and we have not been able to read any documents or studies about the negotiations and coexistence of the Pentecostals and the Lutheran Church, or the problems that resulted from this.

The published sources present the material found during the research in all the relevant archival fonds of the Lutheran Central Archives, with detailed explanatory annotations. They reveal that Bishop Raffay’s and Deacon Kemény’s support was accompanied by internal resistance and confusion, while it required special attention in an already difficult wartime period, and we can see that the infiltration of new doctrines and religious practices, which caused unrest in the Pentecostal denominations, was also a problem for the adopting church.

Kulcsszavak: Keresztes-Fischer Ferenc, Evangélikus Egyház, Raffay Sándor, Tomi József, Siroki István, Siroky István, kisegyházak, Isten-gyülekezet, Isten Gyülekezeteinek Szövetsége, pünkösdisták

Keywords: Ferenc Keresztes-Fischer, Lutheran Church, Sándor Raffay, József Tomi, István Siroki, István Siroky, free churches, God’s Congregation, Federation of God’s Congregations, Pentecostals

Bevezetés

1939. szeptember 1-jén, a második világháború kitörésével kihirdetett rendkívüli állapot bevezetésével² korlátozták a neoprotestáns és

² Gróf Teleki Pál miniszterelnök 1939. szeptember 1-jei felhívása [Magyarország népéhez!] [intézkedések ... a közbéke és a gazdasági élet folytonosságának fenntartásához ... megakadályozni mindent, ami az ország lelki és anyagi életét megzavarhatná.] alapján meghozott rendeletek: 8.100/1939. M. E. sz. rendelete A háború idejére, vagy az országot köz-

más kisegyházi közösségek gyülekezeti jogait, a 363.500/1939. VII. a. számú, Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter által kiadott rendelettel³ pedig december 2-ával pedig be is tiltották a működésüket⁴,

vetlenül fenyegető háborús veszély esetére megállapított kivételes hatalom hatálybaléptetéséről. 8.110/1939. M. E. számú rendelete Az egyesülési jog korlátozására. 8.120/1939. M. E. számú rendelete A gyülekezési jog korlátozásáról. A rendelet 2-3. §-a bevett és törvényesen elismert vallásfelekezetek gyűlésein túl minden gyűlés csak a rendőrhatalom előzetes engedélyével tartható meg. *Budapesti Közlöny* 199. szám. 1939. szeptember 2. 1-2. o.

³ „Egyes szekták, mint a nazarénusok, adventisták, hetednapos adventisták, szombatosok, Jehova tanúi (gyűjtőnév alatt millenisták), Istengyülekezet, őskeresztények és pünkösdisták olyan antimilitarista tanokat hirdetnek, amelyek az 1921:III. tc. 6. §-ával és az 1399:II. rendelkezéseivel ellentétben az állampolgárokat a honvédelmi, a legszentebb állampolgári kötelességük teljesítésétől eltéríteni törekuszenek. Hítelveik és szervezeti szabályaik egyes részükben törvényes jogszabályokat sértenek; a magántulajdon elvének elvetésével veszélyeztetik az állam és társadalom törvényes rendjét, a katonai szolgálati kötelezettség és az erre vonatkozó parancsok megtagadásával a katonaság intézményét, a történelmi egyházak hitelveinek és vezetőinek támadásával a bevett és törvényesen elismert vallásfelekezetek békés együttműködését, hitelvi felfogását, s híveinek vallásos érzületét, ezekkel együtt közvetlenül vagy közvetve a közrendet és a közbiztonságot. Ezért a felsorolt szekták működését honvédelem- és államellenes tevékenységük miatt a vallás- és közoktatásügyi és az igazságügyminiszter urakkal egyetértve azonnali hatállyal betiltom.” A pünkösdisták antimilitarista izgatására a korabeli kiadványokban csupán egyetlen sajtóhírt találtam 1942 (!)-ből: „A honvédség ellen izgatott. Szegedről jelentik: Csillag József 39 éves földműves, mint egy pünkösdista szekta tagja, izgatott a honvédség ellen. A törvényszék Csillag Józsefet héthónapi börtönre ítélte.” *Az Újság* XVIII. évf. 81. szám. 1942. 04. 11. 7. o.

⁴ A szekták működését betiltó belügyminiszteri rendelet megjelenése után pár héttel az evangélikus Keresztyén Igazság egyháza álláspontját ismertette közli, hogy „Egyházunk helyesléssel veszi tudomásul azt, hogy az állam felismerte a szekták működésének egyre nagyobb veszélyeit. Nem feladatunk, hogy e betiltás okaival, hátterével foglalkozzunk. Még az indoklás mérlegelése sem olyan fontos, mint az, hogy figyelmeztessük egymást: ne áltassuk magunkat azzal, hogy e rendelet következtében a szektaveszedelem csökkenni fog! Sőt valószínű, hogy e szekták fanatizmusa fokozódni fog. Lelkészeinknek, általában az egyházi munkában állóknak, például bibliakörvezetőknek ugyancsak résen kell állaniuk, hogy a konkolyhíntők ne furakodjanak be a mi védett kereteink közé. Se kárörömmek, se korai örömmek nincs itt helye! Egyébként ez a rendelet egyházunk felé is figyelmeztetés, kivált abban a tekintetben, hogy tanítson világosan az élet minden kérdésére vonatkozóan. Egyházunknak egyszerű, az egészbe jól beilleszkedő a tanítása a katonáskodásról, nosza közöljük azt mindenütt, ahol tudni akarják azt, és

így a közlőnyben nevesített Istengyülekezet néven működő felekezeti is.⁵

Tomi József⁶, a Budapest Aréna u. 7. szám alatti imaházban összejöveteleit tartó, Istengyülekezet nevű pütkösi közösség lelkipásztorként és közösségük központi szervezetének, az Isten Gyü-

ahol használhatunk vele mind az egyesek okulására, mind nemzetünk igaz javára. Ami pedig a felekezeti békesség megzavarására és békés együttműködésre vonatkozik: a felelősséget ne hárítsuk csak a szektákra. Itt volna már az ideje annak, hogy történelmi keresztyén egyházaink az istentelenség és pogányság mindent elöntéssel fenyegető nagy árvában végre felelősséget vállaljanak s őszinte szívvel, fenntartások nélkül egymásnak nyújtsák békejobbukat.” (*Az evangélikus értelmiség folyóirata*, Győr) VII. évf. 1. szám. 1940. január 1. 35. o. A honvédelem érdekeit...

⁵ Lásd még a 65.825/el. 13. – 1939. sz. körrendeletet. (E tiltás került megerősítésre a 402/el. 13. – 1941. sz. körrendelettel. In: 2. sz. *Honvédségi Közlöny*, 1940. január 15. 42.; *Belügyi Közlöny*, 1939. 57. sz. 1617. és *Budapesti Közlöny*, 1939. december 13. 2. o., valamint: *Honvédségi Közlöny*, 1941. január 27. 58. o.; lásd még a belügyminiszter 1941. évi 151.997/1940 sz. körrendelete A honvédelem érdekeit veszélyeztető szekták működésének megszüntetéséről, 1941. január 2. (Felmerült kérdésből kifolyólag közlöm Címeddel, hogy a 363.500/1939. VII. a. számú körrendelettel értelem szerűleg az „Adventisták”, „Millenisták” és „Istengyülekezet” gyűjtőelnevezések alá tartozó összes, törvényesen el nem ismert hitfelekezeteket (szektákat) is betiltottam.) *Budapesti Közlöny* 1941. január 5. 22. o. és *Belügyi Közlöny*, 1941. 2. sz. 64. o.)

⁶ Tomi József (1897-1957) volt vámügyi főfelügyelő. A kispesti baptista gyülekezetből 1932-ben csatlakozott a pütkösi gyülekezethez. 1933-tól felavatott pütkösi prédikátor és missziómunkás. Még ugyanabban az évben a közösség titkárává választották és az Aréna úti gyülekezet lelkipásztora lett.

lekezeteinek Szövetségének elnöksége nevében Siroki⁷ Istvánnal⁸

⁷ Nevének írásmódja eltérő; vezetéknevének végén az „y” és az „i” felváltva fordul elő. A közölt dokumentumokban neve „i” végződéssel szerepel, saját visszaemlékezésében azonban az „y” végződést használja. Lásd: Siroky István. *Emlékezések a magyarországi pünkösdi mozgalom kezdeti idejéből*. 1999. január 20. Inárcs. = http://kisegyhazkutato.hu/dokumentumok/dok2008/Siroky_Istvan_visszaemlekezese.pdf. [19.08.07.] (Továbbiakban: Siroky, 1999.) Az „y”-os írásmódot erősíti meg továbbá – a Sirokit jól ismerő – Szebeni Olivér egyháztörténész is Zengő harangok c. tanulmányában: „Siroky István nevét hibásan írják Sirokinak.” In: Szolgatárs, 2012. szeptember 31. 27-34/27. = <http://szolgatars.hu/wp-content/uploads/2012/09/20092.pdf> [18.01.19.] (Továbbiakban: Szebeni, 2012.) Fentiek ellenére a dokumentumokban szereplő „i”-s írásmód sem tekinthető mindazonáltal hibásnak, ugyanis az 1940-es aláírásában és az Isten Gyülekezeteinek Szövetsége (Pünkösdi Gyülekezetek Magyarországi Szövetsége) lapjában, az Apostoli Hitben is felelős szerkesztőként – egészen a XII. évf. 6. utolsó lapszámgig (1939. aug. 4.) – ekként használta, sőt ezt hivatalos irat is tanúsítja: „Siroki István (Felsőgalla, 1907. december 28.) elveszett II. osztályú bizonyítványa helyett a bicskei m. kir. áll. polgári fiúiskola igazgatója 27/1940. szám alatt másodlatot adott ki. Eredeti érvénytelen. (257.)” *Hivatalos Közlöny*, 48. évfolyam 4. szám. 1940.02.15. 82. o. Az állambiztonság (III/2/B. [ellenséges tevékenységgel gyanúsított személyek figyelése elsősorban az NSZK elhárítás vonalán) alosztálya 1966.08.31-én vette nyilvántartásba Sirokit, operatív kartonján nevét Sirokiként írták. ÁBTL – 2.2.1. II/5. 5. doboz Operatív kartonok S-N-F-től S-S-R-ig 245. Siroki István. A Magyar Pünkösdi Egyháznál található archív anyagokban, valamennyi hivatalos iraton az „i”-s név szerepel (Köszönöm Paraky Albert egyházelnök szóbeli közlését. [20.01.24].), csakúgy, mint a budapesti, pestszentlőrinci temetőben található sírkövén is. Budapesti Temetkezési Intézet Zrt., Pestszentlőrinci temető 22. parcella, 0. szakasz 1. sor, 144 sírhely. Az ortográfiai problémát tanulmányunkban ezért úgy oldjuk fel, hogy neve írásmódját a mindig is hivatalosnak megfelelően használjuk, s csak vélelmezni tudjuk, hogy az általa – kizárólag nem hivatalos iratokon használt – „y”-os írásmód oka valamilyen lelki meggyőződés [véleményünk szerint a szabadkai mozgalom hatásaként] lehetett a gyülekezeti használatban. Lásd. az 1943-as „prófétás mozgalom”-mal kapcsolatos 9. sz. közölt iratot.

⁸ Siroki István (1907-2002) „...az egykori evangélikus, a volt baptista, és a kiváló ...pünkösdi igehirdető.” Szebeni, 2012. 28. 30. o. „Az egyik legtehetségesebb hazai igehirdető.” Szebeni Olivér *A Kiskunság hívői*. Szerzői kiadás. Budapest. 2018. 104. o. Tanult szakmája szobafestő. „1924 Pünkösdjén merítkezett be a Felsőgallai baptista gyülekezetben. Pünkösdi hívővé 1926. Pünkösöd másnapján lett, amikor Bakonycsernyén Isten betöltötte Szentlelkével... 1927-ben csatlakozott ahhoz a kispesti gyülekezethez, melyet – az Egyesült Államokból hazatért – Rároha F. Dezső alapított. Mindjárt szolgálatba állították. [...] 1930-ban fél évig pásztori szolgálatot végzett

közösen tárgyalásokat kezdeményezett az Evangélikus Egyháznál⁹

Békésen. Majd az ő feladata lett a már jelentősen megnövekedett létszámú kispesti gyülekezet pásztorolása. Egyben reá hárult az országos vezetői, elnöki feladatok ellátása is. Ő lett a közösség hivatalos lapjának az Apostoli Hitnek főszerkesztője. Jelentős missziói és lelkigondozói tevékenységet fejtett ki a vidéki gyülekezetekben is. Munkásságának kezdetén hozzávetőlegesen 60 tag jött át a Kispesti Baptista Gyülekezetből a mi [kispesti pünkösdi] gyülekezetünkbe, élén karmesterükkel, Tomi Józseffel. ” SIROKY István: „Klement István testvérnek” rájegyzéssel küldött életrajz kivonat, I./1. és I./3. o. In: *Siroky István – Életrészlet* Ö.áll.: Tfirst Gyula. 2016. április [Kézirat, másolatban a szerző birtokában. Ezúton is köszönöm a visszaemlékezések rendelkezésemre bocsájtását.] „Az 1933. augusztus 21 –24 közötti országos konferencián Mihók Imre, amerikai misszionárius javaslatára [!] Tomi Józsefet választották elnöknek, Siroky Istvánt pedig titkárnak.” *Apostoli Hit*, 1934. IX. 26-i szám, 4. o. és TFIRST Gyula, *Az első Gyülekezetem története 1931-től 1961-ig – In Memoriam Siroky István*, 2012. 13. o. [Kézirat, másolatban a szerző birtokában.] (Továbbiakban: Tfirst, 2012.) „...évtizedekig az egyház vezető személyiségei közé tartozott.” PATAKY Albert: „Az igazak emlékezete áldott”. *Élő víz* 2002/2. április, 23. o.

⁹ „A gyülekezet akkori vezetői felkeresték Kemény Lajos evangélikus esperest és védelmet kértek. Raffay Sándor püspök megbízásából Kemény Lajos esperes és e sorok írója felkereste a kormányzó kabinetirodáját és a belügyminisztert a pünkösdisták gyülekezet további működése érdekében. Mindkét helyen a következőkkel indokolták a betiltást: »Háborúellenes, békét akarnak és ezzel a magatartásukkal nem tesznek jót a jelenlegi, a németektől függő politikai helyzetnek.« A tárgyalások folyamán megegyezés jött létre. A pünkösdisták gyülekezet tovább folytathatta működését. Mind a mai napig a legnagyobb barátság van a két gyülekezet között. A pünkösdisták az evangélikusokkal együtt imádkoznak a békéért.” B. Károly [beazonosítása nem vezetett eredményre] Budapestről olvasói levélben szólta hozzá a *Magyarország* II. évf. 46. (94. szám) 1965.11.14. 16. o. Sárdi Mária Hit a sötétben / Idősek többségben „Elismert” – „Megtúrt” c. cikkéhez. *Magyarország* II. évf. 48. (96. szám) 1965.11.28. 22. o. Pásztor József szakdolgozatában (*Az Őskeresztény Apostoli Egyház története kezdetektől napjainkig* BTA 2016 10. o.) Szigeti Jenő kézirata (*A Magyarországi Őskeresztény Felekezet története* (é.n.) 24. o.) hivatkozva közli „Átfogó és teljes körű megoldást nem találtak az akkori lelki vezetők, ezért csak időszakos és helyi jellegű törekvésekről beszélhetünk. Átmenetileg a baptista, a metodista, a keresztény testvérgyülekezet és az evangélikus egyházaknál kerestek menedéket. Azonban csak néhány gyülekezet és pár személy részére tudtak menedéket nyújtani a kisebb közösségek. A Tomi József és Siroki István vezette közösség a megoldást az Evangélikus Egyházzal köthető megállapodásban látta. A tárgyalások hosszú ideig folytak, és csak 1940 nyarán került sor a megállapodás aláírására. Bár a pünkösdisták nagy engedményeket tettek a kompromisszum érdekében, mégsem volt hosszú életű az együttműködés. Mindkét oldalon elége-

közösségük legalitásának megteremtésére.¹⁰ A gyülekezet 50 éves

detlenkedve fogadták, és jelentős helyi feszültségek alakultak ki. A Pünkösdi Gyülekezetek Szövetségének vezetésében is összekülönbözés támadt, aminek az alapját a tápiósülyi öregotthon kérdése váltotta ki. Ugyanis Tomi József az idősek otthonát Siroki István beleegyezése nélkül felajánlotta az evangélikus egyháznak.”

- ¹⁰ 1935. január 18-án a Szövetség körzeti prédikátorainak megbeszélésén a három Sárkány testvér (Zoltán, Győző és Ernő) csatlakozott a Rároha F. Dávid által vezetett mozgalomhoz, s a gyülekezeti szinten a közösségből kivált kispesti gyülekezet vezetésével létrejött az Isten Gyülekezetek Missziója. Lásd: *Apostoli Hit* 1935. január 21., bővebben: BOGDÁN Imre: *Isten Gyülekezete Szövetsége Missziója története 1926-tól*. Pünkösdi Teológiai Főiskola Egyháztörténeti Tanszék, Kutatási gyakorlat, Házi dolgozat AL. I. évf. 2007. április 30. Internet: https://100ujgyulekezet.blog.hu/2012/06/07/hithosok_40_28_resz_mihok_es_raroaha_apostolok_2 [20.01.22.] Ők helyzetüket tudomásul véve nem kerestek menedéket más egyházban a legalitás megőrzésére. Lásd: PATAKI, 2017a. 125, 127 o. és PATAKY Albert: A magyarországi pünkösdi mozgalom szervezettörténete, In: Gracza, Paul – Pataky Albert – Ungvári Csaba: A pünkösdi mozgalom. *Vallástudományi Szemle* 2017. (XIII. évf.) 3. sz. 16-22 (18) o. (Továbbiakban: PATAKY, 2017b.): „Vellai Imre, aki Rároha utódja lett, 1936 tavaszától tudomásul vette ezt [a betiltást], és nem keresett a hívek számára legális hitgyakorlási lehetőséget.” Itt jegyezzük meg, hogy az ország területén az általunk közölt forrásokban ismertettekhez hasonló, (Miskolcon és Tatabányán a methodista; Hajdúhadházán és Tápiószentmártonban a baptista; Békéscsabán a Keresztyén Testvérgyülekezet biztosított védelmet a pünkösdieknek. Lásd: SZIGETI Jenő: A kisebb magyarországi egyházak. In: *A magyar protestantizmus 1918-1948*. Budapest, Kossuth, 1987. 188-262. (243) o. (Továbbiakban: SZIGETI, 1987.); de például a pesterzsébeti gyülekezetet az Üdvhadsereg fogadta védelmébe, az albirtásait pedig a baptista gyülekezet fogadta be. Lásd. BERNHARDT Gyula: *Visszaemlékezéseim, idős szemtanúként a Pünkösdi Közösség kezdő és későbbi éveire*. Szerzői kiadás [Bp.] é.n. [2016?], lásd még a 33. számú l.j. illetve eltérő („Az ország többi részén, főleg a tanyavilágokban illegálisan jöttek össze istentiszteletre a pünkösdiak.” PATAKY 2017b. 18. o.) megoldások is születtek s nem csak az evangélikus egyházzal, hanem a baptista egyházzal, sőt az Üdvhadsereggel és egyes Testvérgyülekezetekkel is; s az Isten Gyülekezetek Missziójához hasonlóan sok közösség nem is kereste a legalitásban rejlő védelmet, hanem házaknál vagy akár a természetben jöttek össze lelki életük közös gyakorlására. Összefoglalóan írja Siroki, hogy „Oly váratlanul csapott le ránk ez a szétszórás, hogy ide-oda futottunk segítségért. A legjobb megoldást a győri evangélikus püspöktől Raffaytól kaptuk. Ahol befolyása érvényesült ott jól jártak a testvérek, mi is. Másutt is próbálkoztunk – sikertelenül. Minden gyülekezet saját körülményei szerint igyekezett összejöveteleket biztosítani magának, amint tehetette.” Lásd. SIROKY, 1999. Itt szükséges megjegyeztünk, hogy a közösség betiltása után az első „természe-

történetét bemutató kiadvány anekdotaszerűen emlékezik vissza erre az eseményre: „Tomi József, Siroky István, Kurgyis János¹¹ és Mihók Imre¹² testvérek felkeresték az Evangélikus Egyházat, Raffay Sándor¹³ bányakerületi evangélikus püspököt (a pünkösdi mozgalom régi

tes” megoldási kísérlet a baptistákhoz való visszakerülés szándéka volt. Ez a szándék a mozgalom két vezetőjének baptista múltjából következett. Siroki a tatabánya-felsőgallai baptista gyülekezetbe járt, és itt merítette be 1924-ben Pannonhalmi Béla (1885-1953) újpesti lelkész. 1926 tavaszán Mihók Imre (1881-1952) bakonycsernyei, csetényi és tatabányai – elsősorban baptisták közötti – szolgálata kényszerítette önállóságra a mozgalmat, mivel „a baptista közösség előljárói a leghatározottabban elutasították a Szent Szellemmel való betöltekezést – nyelvszólással együtt”. SIROKY, 1999. „Budapestre került a József utcába. Lőrincz Imre későbbi baptista lelkipásztorral együtt énekelt a kórusban.” SIROKY István: Levél a harmadik nemzedékhez. In: SZEBENI, 2012. 31. o. Tomi József pedig a kispesti baptista gyülekezet tagja volt, az énekkar karmestereként szolgált, a közösségben jelentős országos ifjúsági beosztása is volt, részt vett a Kürt kiadásában is (Somogyi Imre által szerkesztett baptista ifjúsági folyóirat 1927 és 1944 között). Amikor Tomi [1932-ben.] átment a pünkösdiékhöz, „szinte az egész hírneves kispesti énekkar vele tartott” [40 taggal]. SZEBENI, 2012. 28. o. és BERNHARDT Gyula: *Vázlat a magyarországi Pünkösdi Közösség megjelenéséről, és munkájáról*. Szerzői kiadás [Bp.] é. n. (továbbiakban: BERNHARDT, *Vázlat*) 400. o. Szebeni közlése szerint „a pünkösdiékhé kérték, hogy vegyék vissza őket a baptisták, de az akkori vezetőség erre nem volt hajlandó, csakis egyéni visszavételt, személyes megbánást és a nyelvszólás teljes megszüntetését kívánták. Ezt természetesen nem fogadta el egyik pünkösdi vezető sem.” Szebeni, 2012. 31. o. Itt jegyezzük meg, hogy Tomi felmenői, Tomi Lajos és Tomi István is karvezetőkként szolgáltak Kispesten. A Kispesti Baptista Gyülekezet története 1900-2015. *A Kispesti Baptista Gyülekezet Jubileumi füzet* [Bp.] 2015. október („*A kegyelem 100 esztendeje*” című kiadvány átdolgozott kiadása) Összeáll: dr. Szebeni Olivér, dr. Mészáros Kálmán, Kovács Pál és Pataki Béla.

¹¹ Kurgyis János prédikátor (? - 1962-63? Lásd. BERNHARDT Gyula: *Vázlat* 410. o.), a süllyápi (Tápiószőlő) pünkösdi gyülekezet alapítója és 1926 és 36 között lelkipásztora. In: Szűcs József, Süllyápi. *Élő Víz* 1994/5.

¹² Mihók Imre (1881-1952) bakonycsernyei származású. Mint (1907-ben) kivándorolt magyar, Amerikában ő is kapcsolatba került a pünkösdiékhel. Megtérése után (Rároha F. Dezsővel az Assemblies of God Magyarországra kiküldött misszionáriusaként) Detroitból jött haza feleségével. 1926 tavaszán érkeztek meg Bakonycsernyére, ahol jelentős missziómunkát végzett. Mihók Imréről kapott tájékoztatás alapján kapcsolódott be a magyar pünkösdi munkába Rároha F. Dávid és felesége.

¹³ Raffay Sándor (1866-1947) 1918-tól 1945-ig volt a Bányai Evangélikus Egyházkerület püspöke.

barátját¹⁴), akinél megértést, segítő szándékot tapasztaltak; „jöjjenek

¹⁴ A magát 80 éve tartó, Raffayt a pünkösdi mozgalom szimpatizánsának tartó emlékezet kapcsán az egyértelműen kijelenthető, hogy e tétel már a meg-egyezés előtt is – Raffay tudomásával – fennállt. Lásd: „Raffay Sándor evangélikus püspök június hó 11-én töltötte be 70-ik évét. [...] Nemes lelkű főpásztort mi is, mint a pünkösdi mozgalom barátját és támogatóját [kiemelés tőlem W.B.], távirati úton üdvözlő sorainkkal felkerestük és további munkálkodására Isten áldását kívántuk.” *Apostoli Hit* 1936. (IX. évf.) 5. szám. 1936. jún. 19. 11. o. A kölcsönös szimpátia alapjainak feltárására itt nem vállalkozhatunk, azonban megjegyezzük, hogy Raffay már felavatott lelkész-ként 1893 tavaszától fél évet töltött Bazelben, ahol különösen a szekták életét tanulmányozta, „sorra jártam őket mind”. In: RAFFAY Sándor: *(Önéletrajzi) Feljegyzések*. EOL, Raffay Sándor személyi irathagyatéka. Ezúton köszönöm Czenthe Miklós levéltárvezetőnek a gépelt másolat rendelkezésemre bocsátását. Raffay Sándor életrajza és visszaemlékezései áttanulmányozása alapján a pünkösdi felé kifejezett kitartó szimpátiáját pusztán benyomásokként az alábbiak is megalapozhatták: Raffayt 1893-ban a tápiószetmártoni egyházközség rendes lelkészévé választották. A falun növekvő vallástalanság miatt a gyülekezeti munka krízisben volt, az egyházi munkások nem értettek szót a falusi, paraszt emberekkel, nem értették azok problémáit. A mélyebb hitre vágyók az 1880-as évektől bibliás csoportokat alakítottak a tanyákon, melyek egyre inkább leszakadtak az egyháztól, melynek szemében szektákká váltak. E közösségek csatlakoztak a baptista, adventista, pünkösdista, Jehova tanúi közösségekhez. (FABINY Tibor: *A Magyarországi Evangélikus Egyház rövid története*. Evangélikus Sajtóosztály Bp. 1997. 73. o.) Raffay kiadatlan önéletrajza (Magamról) alapján nazarénusok bizonyosan voltak Tápiószetmártonban, hiszen az ő „gatyás paraszt” prédikátorukat állította szembe a kurátor Raffay reverendájával. „Raffay Sándor szolgálata alatt a legnagyobb lelki hatása, –különösen a vidéki emberekre – az ébredési mozgalmaknak volt”: „Örömmel állapíthatom meg, hogy újabban az ébredés különböző mozgalmaival kapcsolatosan lelkészi karunk már ismét kezd igazi hivatásának felismerésére és gyakorlására eljutni, de azt is meg kell látnom, hogy e tekintetben még nagyon is a kezdet kezdetén vagyunk”. RAFFAY Sándor: *Ötven év távlatából*. Budapest 1944. 8. o. (Továbbiakban: RAFFAY, 1944.): <https://medit.lutheran.hu/site/konyv/329> [20.02.05] és sz.n. RAFFAY Sándor: *Életrajz*: <https://docplayer.hu/1899065-1-az-ifju-raffay-sandor.html> [20.02.05]. „A vallási ébredés, amilyen mértékben elidegenítette, ugyanolyan mértékben közelebb is hozta egymáshoz a különböző egyházak híveit. Kétségtelen, hogy a közeledésnek egyik csendes tényezője a rádió útján való egyházi szolgálat is, mint azt már előbb is említettem. Ezáltal a különböző egyházak hívei kölcsönösen megismerik a többi egyház tanítását és szokásait s lassanként belátják, hogy sem nem keresztyéni, sem nem emberi dolog az egyházaknak egymás ellen való uszítása, mert egyik sem olyan rossz, mint amilyennek ellenfelei lefestik és egyik sem olyan kifogástalan, mint amilyennek a bigottéria állítja.” RAFFAY, 1944. 29-30 o. (Kiadatlan ön-

a testvérek az egyházunkba kovásznak”, mondta kedélyesen és jóértelemben.”¹⁵ A közösség az Evangélikus Egyháztól azzal kapott segítséget, hogy a pünkösdisták a „történelmi” felekezet tagjaivá válhattak rendes konverzió révén¹⁶, mely következtében az Aréna úti Gyüleke-

életrajzi) Feljegyzéseiben neveltetéséhez köti vallási türelmének gyökerét: „A felekezeti viszonyok barátságos volta miatt vallási kérdés nálunk soha nem volt. A zsidók is mind hozzánk idomultak s a felekezeti zsidó iskolába sok keresztény gyereket is beadtak, mert jó tanítói voltak. Ezért vallom én is a vallási türelmet. Később is voltak olyan barátaim, akikről sohasem tudtam, hogy milyen vallásúak.” Tfirst Gyula szerint Raffay Tomiban megfelelő tárgyalópartnerre talált: „A tárgyalások sikeresek voltak, amiben nagy szerepet játszott, hogy intellektuális szinten tudott kommunikálni és elnyerte a püspök bizalmát. Ennek köszönhető, hogy a gyülekezet életében alig történt törés. [...] az első olyan vezető a pünkösdi közösségben, aki hitbéli elkötelezettség mellett megfelelő műveltséggel, értelmiségi szintű képzettséggel, illetve polgári háttérrel is rendelkezett.” TFIRST Gyula - TOMI József: *Pünkösdiiek Magyarországon*. MPE-PTF. Budapest. 2017. 166-167. o.

¹⁵ [Tfirst Gyula:] *Visszaemlékezés az Evangélium Pünkösdi Közösség Budapest, Dózsa György úti Gyülekezetének megalakulására és ötven éves múltjára 1934-1984*. [Budapest: Evangélium Pünkösdi Közösség Budapest, Dózsa György úti Gyülekezet. 1984.] 22. o. (Továbbiakban: *Visszaemlékezés*.) „A püspöknek ezt a válaszát és gesztusát Horváth József testvértől hallottam, az Agapé [az Aréna úti gyülekezet névváltozásairól ld. WINTERMANTEL, 2018. 45. l.] gyülekezet korábbi presbiterétől” TFIRST, 2012, 17. o.

¹⁶ Az áttérést, betérést egyes sajtóhírek visszatérésként aposztrofálták: „Budapesten a feloszlott pünkösdisták hívei visszatérnek az evangélikus egyházba.” *Orosházi Friss Újság* – Rövid hírek XXIX. évf. 154. szám. 1940. július 10. 3. o. A pünkösdisták visszatérnek az evangélikus egyházba. Kemény Lajos budapesti evangélikus esperes évi jelentésében beszámol arról, hogy a belügyminiszter egész sor kisebb vallási szekta működését betiltotta. Ezek közé tartozott az úgynevezett pünkösdisták mozgalom, amelynek az egész országban körülbelül háromezer tagja volt. Most a bányai egyházkerület püspöke és a mozgalom vezetői között megegyezés jött létre, mely szerint a pünkösdisták mozgalom hívei visszatérnek az evangélikus egyházba. *Friss Újság* (Budapest) 45. évf. 154. szám. 1940. július 10. 6. o. „A pünkösdisták néven ismert vallási csoport tagjai, ha a gyakorlatban is elfogadják a Szentírás és ev. egyházunk hitvallási irataiban foglalt hitbéli alapvetést, áttérhetnek evangélikus egyházunkba a bányai egyházkerület püspökének 1500–1940. számú körlevele alapján.” *Üzenet* (Evangélikus lap, Kecskemét) V. évf. 15. szám. 1940. július 28. 6. o. A pünkösdi mozgalom vezetői közül ez csak Sirokira illik, mivel szülei mindketten evangélikusok voltak. A „konverziót” megélő [1935. július 31-én született, s így személyes emlékein túl valószínűsíthetően főként a családi emlékezetre hagyatkozó] Tfirst Gyula így emlékezik vissza a kispesti pünkösdi gyülekezet és az evangélikus egyház kapcsolatára az egyezményt követően: „Gyülekezetünk, a kispesti gyüleke-

zet hivatalosan is az Evangélikus Egyház Damjanich utcai lelkészi hivatalához tartozott¹⁷, s az azt vezető Kemény Lajos esperes¹⁸ irányítása alá került¹⁹, és ettől kezdve evangélikus egyházi imaházként használhatták saját addigi templomukat.

1946. június 5-én a belügyminiszter érvénytelenítette a betiltásukról szóló rendeletet, így az 1939 óta illegitim felekezetek (így a pünkösdi közösség is) szabadon működhettek.²⁰ A több mint öt évig

zet a kispesti evangélikus hitközséghez került, esperesének felügyelete alá. Évek múlva olyan híreket hallottunk, hogy híveink „átkeresztelkedtek”. Erről nem tudok, de szüleim sem tudtak. Valószínű, ha sor került is valahol, valakinél (bemerített személynél) áttérésre, csak konfirmációt igényeltek volna. Viszont szükség volt, hogy formai intézkedésekkel, névleges áttérésekkel bizonyítsuk az u.n. beolvadás tényét. A látszat érdekében több tagunk (például édesanyám is) felvételét kérte az evangélikus egyházba, ami a továbbiakban csak annyit jelentett, hogy ott regisztrálva lett. (Ma is birtokomban van az a hivatalos irat, ami ezt igazolja). Az 1940 nyarán készült megállapodás hat pontja az Evangélikus Egyházba való beolvadásunkat rögzítette. A megállapodást olvasva, már az 1. pontból kiderül, hogy ez a névleges beolvadás szükségmegoldás volt, és csupán a háborús rendelet kijátszásának esetleges vádját volt hivatva megelőzni. Íme az idézet: „Mindkét részről kijelentjük, hogy az evangélium szolgálatában ... bizalommal és testvéri jóindulattal ítéljük meg a helyzetet, és az ebből folyó következményeket.” Elmondhatjuk, hogy az Evangélikus Egyház betartotta szóbeli és hivatalosan dokumentált vállalását. A betiltás ideje alatt is rendszeresen megtartottuk istentiszteleti alkalmainkat, melyeken – időnként – részt vett és szolgált egy evangélikus lelkész, teljes egyházi ornátusban és részben saját egyházi liturgiáját követve. Mások a gyülekezet látogatott az evangélikus egyház templomi istentiszteleteire. Tudomásom szerint, abban az időben gyermekek nem vehettek részt az istentiszteleteken. Ennek ellenére sokszor én is jelen voltam gyülekezetünkben, az istentiszteleteken, sőt olyan alkalmakon is, amikor az evangélikus lelkész szolgált.” *TFIRST*, 2012. 17. o.

¹⁷ Budapesti Evangélikus Egyházmegye Esperesi Hivatala, VII., Damjanich utca 28/b.

¹⁸ Kemény Lajos (1884-1953) Bp.-fasori lelkész és a Budapesti Evangélikus Egyházmegye esperese.

¹⁹ Bővebben lásd: *Agapé* portál: A kezdetek 1934-1959. = <http://agape.punkosdi.hu/node/13> [18.01.19.], továbbá: Szebeni, 2012. 31. o. és: Visszaemlékezés, 22. o.

²⁰ 70.095/1946. B. M. szám. A belügyminiszter rendelete a honvédelem érdekét veszélyeztető szekták működésének megszüntetéséről szóló 363.500/1939. B. M. számú rendelet hatályon kívül helyezése tárgyában. 1946.06.05. A Magyarország államformájáról szóló 1946. évi I. törvényben lefektetett alapelvekkel való ütközésre hivatkozva. *Magyar Közlöny* 1946. 06.06 127. szám. 3. A hatósági üldözés azonban már egy éve nem érződött lásd: RAJKI Zoltán: A kiségházak és az 1947. évi XXXIII. törvény. In: *Egyházak és toleran-*

tartó féllegális működésről a fenti néhány tény jelentősen meghaladó ismertetéssel eddig nem találkozhattunk, a pümkösdiek és az evangélikus egyház tárgyalásairól, együtt létezéséről, valamint az ebből fakadó problémákról se dokumentumokat, se tanulmányokat nem olvashattunk²¹. Ez irányú visszaemlékezések hiányában nehezen voltak értelmezhetőek a Raffay püspökre alkalmazott jelzők: a pümkösd mozgalom régi barátja, szimpatizánsa. E hiányt szeretnénk csökkenteni néhány, a két felekezet tárgyalásait, működését és problémáit is bemutató kilenc irat közlésével.

A közölt forrásokot nem válogatásként mutatjuk be, mivel ez valamennyi az Evangélikus Országos Gyűjtemény, Evangélikus Országos Levéltár (a továbbiakban: EOL) több, a kérdés szempontjából szóba jöhető fondjának kutatása során fellelt anyag. Nem lehetséges valamennyi esemény kronologikus leírása, azonban az eddig is ismert tényt gazdagon színesítik a közreadott információk. Egyértelművé válik belőlük, hogy Raffay püspök és Kemény esperes támogatása belső ellenállást, értetlenséget és a nehéz – háborús – idők viszontagságai mellett további, kiemelt figyelmet igényelt, valamint

cia Magyarországon. Tudományos konferencia az 1947. évi XXXIII. törvény megszületésének 60. évfordulója alkalmából (2007. december 5.). Budapest, Oktatási és Kulturális Minisztérium Egyházi Kapcsolatok Titkársága. (Szerk.: Köbel Szilvia.) 2008. 99. o. – A törvény a bevett és az elismert vallásfelekezetek közötti különbségeket is megszüntette. Lásd még: Dr. ILKEI Csaba: *Bűnbánat nélkül nincs megtisztulás – Kisegyházak és az állambiztonság*. Szerzői kiadás. Budapest, 2019. 54. o.: „1945. július 30-án az Ideiglenes Nemzeti Kormány belügyminiszterének: Erdei Ferencnek a miniszteri tanácsosa: dr. Szebenyi Endre, a miniszter rendeletére hivatkozva értesíti a Magyarországi Szabadegyházak Szövetségét a belügyminiszterhez írt 250.105./1945.VI.3. sz. kérelmükkel kapcsolatos hivatalos válaszáról”. A pümkösdiek ugyan nem voltak tagjai a Magyarországi Szabadegyházak Szövetségének, csak annak utódszervezetének, az 1950-ben alakult Szabadegyházak Szövetségének, hatósági „kezelésük” mégis megegyezett.

²¹ Mindezidáig az evangélikus-pümkösd megállapodás tényén túl szinte kizárólag szóban hagyományozódott emlékek láttak napvilágot, se az evangélikus egyház, se a neoprotestáns kisegyházi közösségek jeles kutatói sem tudtak e tény magyarázatánál messzebb jutni. Lásd: CZENTHE Miklós: *Evangélikusok a számok tükrében. Credo* 2002. (VII. évf.) 3-4. 22-40 (36.) o., melyben Czenzhe dr. Zsigmond Árpád ev. lelkész szóbeli közlésére hivatkozik, de alapvetően Szigeti Jenő A kisebb magyarországi egyházak munkájára támaszkodik, (Szigeti, 1987.) aki ugyan hivatkozik a Békéscsabai Evangélikusok Lapjára és szó szerint idéz a gyulai evangélikusoknál történt Tomi-Siroki látogatás visszhangjáról, ám forráshely megjelölés nélkül. (A lap vonatkozó számaikat a szóba jöhető őrzőhelyeken nem sikerült fellelnem. Lásd azonban a 36. l.j.-et)

láthatjuk, hogy a pünkösdi felekezetekben nyugtalanságot keltő új tanítások, hitgyakorlatok beszivárgása a befogadó egyház számára is kezelendő problémát jelentettek.

A forrásközléseknél a szöveghűsége törekedtünk, a gömbölyű vagy ferdevonallal alkalmazott zárójelek megkülönböztetésén kívül valamennyi iratot az eredetinek megfelelően tesszük közzé szögletes zárójelbe téve a szerzői kiegészítéseket és hozzáfűzéseket.

Bízunk abban, hogy a most közzétett források alapján a későbbiekben új irányokban és őrzőhelyeken is lehetőség nyílik a kérdés behatóbb kutatására és tanulmányozására, reméljük további iratok fellelését a Magyarországi Evangélikus Egyház Bányai Evangélikus Egyházkerület és a pünkösdisták 1940-es évekbeli intézményes kapcsolatára vonatkozóan. Az együttműködés egyháztörténeti s esetleg hitvallási alapon is elemzett értékelésére most még a jelentős új információk ellenére sem vállalkozhatunk azok töredékes volta miatt.

Dokumentumok

1. Jelentés pizskozata a pünkösdistáknak az evangélikus egyházba való belépéséről

[Budapest, 1939. december 17. és 1940. január 10. között]²²

Tek[intetes] – Főn!

Tisztelettel bejelentem, hogy a budapesti evangélikus egyházmegye területén működött magyarországi pünkösdista csoportok tagjai Főt[iszteletű] D. D. R. S. püspök úrral való megbeszélés valamint az érdekelt egyházközségekkel való tárgyalásunk után az evangélikus egyházba lépnek be s annak tagjai gyanánt befogadtattak.

Igy nevezetesen a B[uda]pest Aréna út 7 sz a²³, - továbbá

²² EOL Budapesti Egyházmegye Iktatott iratok 16. doboz 1940. Dr. Schneemayer Márton bel- és bőrgyógyász, valamint nemibetegségek szakorvosa egészen más tárgyban írt, 1939. december 17-én kelt levelének hátlapján, melyet a püspöki hivatal alkalmazottja pizskozatként használt. E levél 388/1939. szám alatt került iktatásra. A közölt irat jelzet nélküli, mely a téma azonossága és a dátum egyezése miatt megegyezhet az alábbi iktatókönyvi tétellel: EOL *Budapesti Egyházmegye* 74. kötet – Iktatókönyv 1939-1942; *Esperesi iktató* 1939. január 1 – 1942. december 31. 45. o. 358. ikt. szám. Honnan? Mi. Tárgy: Pünkösdisták betérése tárgyában készült irattal, különösen azért, mert az iktatókönyvben csak egy lappal szerepel korábban, mint a 2. számú irat.

²³ Az Aréna úti új „evangélikus istentiszteleti hely”-ről hírt adott a korabeli evangélikus sajtó is: „Új istentiszteleti hely nyílt Budapesten a VII. és XIV. kerület határútcájában: Aréna-út 7 szám alatt. Itt a pesti ev. egyház tágas nagy termet bérelt a második udvarban álló földszintes épületben, melyben 400

Kispest Erzsébet tér 11

Pesterzsébet Tompa u. 9.

Csepel Weisz Manfréd út 53. sz a

helyiségeket[,] tovább[á] mint az evang[élikus] egyház tagja és az országos Luther-Szövetség tagszervezetei bérlik s azokban az egyház vezetése és felügyelete alatt bibliaköröket, vallásos estélyeket és belmissziói összejöveteleket tartanak.

E bejelentés alapján tisztelettel kérem fent nevezett helyiségeknek az evangélikus egyház általi használatát tudomásul venni.

Bp.

[Eredeti, kézzel írt, aláírás nélküli feljegyzés.]

2. Kemény Lajos igazgató-lelkész, esperes megbízása Tomi József részére.²⁴

[Budapest, 1940. január 10.]

A budapesti evangélikus egyházmegye esperesi hivatala

VII. Damjanich-utca 28b. Telefon: 133-592 szám.

1240/1940. szám.

Megbízás.

Alulírott, mint a pesti evangélikus magyar egyházközség faszori lelkészi körének vezető-lelkésze, megbízom Tomi József urat (Budapest, VII. Aréna út 68.), hogy az evangélikus egyházközségnek Aréna út 7. szám alatti istentiszteleti helyén a bibliórakat és vallásos összejöveteleket távollétemben²⁵ vezesse. Az így lefolyt vallásos összejövetelekről nekem jelentéstétellel tartozik.

Budapest, 1940. január 10.

igazgató-lelkész,

ülöhely van. Az első istentisztelet január 14-én volt. Mostantól kezdve minden vasárnap és ünnepnap délelőtt fél 10 órakor lesz istentisztelet, csütörtökön este pedig biliaróra.” In: *Üzenet* V. évf. 2. szám Kecskemét 1940. január 26. 5. o.

²⁴ EOL Budapesti Egyházmegye Iktatott iratok 16. doboz 1940. – 12/940. Az irat iktatva: EOL *Budapesti Egyházmegye* 74. kötet. *Iktatókönyv* 1939-1942; *Esperesi iktató* 1939. január 1 – 1942. december 31. 46. o. 363. ikt. szám. Tárgy: Pünkösdistáknak való engedély.

²⁵ E kitétel a megállapodással ellentétes. Mivel a visszaemlékezésekből azonban tudhatjuk, hogy a pünkösdi istentiszteletek – az Aréna úton biztosan – továbbra is a helyi lelkész és prédikátorok vezetésével zajlottak; egy esetleges rendőrhatalósági ellenőrzés során a helyzet legalizására – mint „egy előre nem látott” kivételes eset – védelmet biztosíthatott. A gyakorlat nem kizárólagos jellegét alátámasztja Siroki visszaemlékezése is: „Kispesten néhányan eljártunk az evangélikus templomba, a lelkész ritkán jött el a mi összejövetelünkre. Így folyt ez két éven át.” SIROKY, 1999.

esperes²⁶.

[Eredeti, géppel írott, aláírás nélküli másolat a budapesti evangélikus egyházmege esperesi hivatal fejléces papírján.]

3. Váradi Lajos csepeli evangélikus lelkész levele Kemény Lajos esperes részére²⁷

[Csepel, 1940. április 1.]

Csepeli Evangélikus Egyházközség Csepel, 1940. április 1.
155/940 szám.

Nagytiszteletű és Méltóságos Esperes Úr!

1. A helybeli volt pütkösdisták csoportvezetője egy hónappal ezelőtt bejelentette, hogy a csoport tagjai havonta legalább egyszer kívánnak úrvacsorával élni. Mivel „az ő életmódjuk más, mint a többieké, mert e világtól elszakadtak” kérték, hogy a csoport külön vehessen úrvacsorát és pedig saját, illetve most az egyházközség nevében bérelt helyiségben. Az úrvacsora kiszolgáltatására a fenti megokolástól függetlenül bármikorra hajlandó voltam és vagyok, de mivel a helyiség és a templom közel van egymáshoz, csak a templomban. Ennek következtében egy tag sem élt az ünnepek alatt az úrvacsorával. Most azután bejelentették, hogy a Pesti Evangélikus Egyház Aréna úti helyiségében vették az úrvacsorát és pedig a pütkösdisták „vénei” kezéből. Kijelentették, hogy méltóságod és Tomy úr között olyan értelmű megállapodás történt, amely lehetővé teszi az úrvacsorának ilyen formában való kiosztását. Erre a megállapodásra való hivatkozással kérték, hogy nálunk is ezentúl így történjék.

Tisztelettel kérem méltóságod szíves felvilágosítását és intézkedését további magatartásomra vonatkozólag.

2. A helybeli csoport négy új tagja kívánja, hogy megkereszteltesenek. Ezt a kereszteleési szertartást ismét a maguk szokásai szerint a csoport vezetője kívánja végezni. Mivel a csatlakozás idejében oly értelmű megállapodást kötöttem a csoporttal, amely az ismételt kereszteleést kizárja, ismét arra hivatkoznak, hogy erre vonatkozólag Méltóságoddal, mint az egyházmege esperesével, más tartalmú megállapodás történt, engedjek tehát ennek a megállapodásnak.

Tisztelettel kérem ebben a kérdésben is Méltóságod felvilágosítását és intézkedését.

²⁶ Kemény Lajos.

²⁷ EOL Budapesti Egyházmege Iktatott iratok 16. doboz 1940. Az irat iktatva: EOL Budapesti Egyházmege 74. kötet. *Iktatókönyv* 1939-1942; Esperesi iktató 1939. január 1 – 1942. december 31. 56. o. 68. ikt. sz. 1940. IV. 2. Váradi Tárgy: Pütkösdisták ügyében Elintézés: Válasz IV. 3. Elküldve.

3. Csoportunk²⁸ kb. 25 tagból állott, amikor a csatlakozás megtörtént, legalábbis papíron. Ez bizonyos átalakítást hozott magával az istentisztelet formájában. A csoport tagjai kb. két-három hét óta hirtelen elmaradtak s 6-7 tagra apadtak le. Kérdésemre azt a felvilágosítást adták, hogy az Aréna úti összejövetelt látogatják, mert „ott minden maradt, ahogy volt”.

Tisztelettel kérek felvilágosítást, hogy az istentiszteletek, illetve bibliaórák formai és tartalmi részében milyen változások engedhetők meg.

Méltóságod felvilágosítását²⁹ köszönve vagyok

kiváló tisztelettel,

Várad Lajos

evangélikus lelkész (körpecsét)

[Eredeti, géppel írott, Várad Lajos által aláírt levél a csepeli evangélikus keresztyén egyházközség fejlődés papírján, annak körbélyegzőjével.]

4. A pesti evangélikus magyar egyház fasori lelkészi körének 1939. évről szóló belmissziói jelentése³⁰

[Budapest, 1940. május 29.]

[...] Jegyzet: Megemlítem, hogy az egyházközség a csatlakozási stádiumban lévő úgynevezett pünkösdista mozgalom gyülekezeti helyét az Aréna út 7. szám alatt átvette, ott minden vasárnap rendes liturgikus istentiszteletet tart és a pünkösdisták között missziói munkát fejt ki. A szabályszerű betérések folyamatban vannak. [...]

[Eredeti, géppel írott, aláírás nélküli – két helyen kézzel javított – másolat a pesti evangélikus egyház igazgató-lelkészi hivatalának fejlődés papírján]

5. Jegyzőkönyv a pünkösdisták belépéséről az evangélikus egyházba

[1940. június 12.]³¹

Jegyzőkönyv.

²⁸ Ti. a csepeli evangélikus gyülekezetbe befogadott pünkösdiak.

²⁹ Kemény Lajos esperes 1940.04.03-i levelének nyoma szerepel a Budapesti Egyházmegye iktatókönyvében (EOL), de az ott feltüntetett 78/1940 iktatószámú levél nincs az iratok között, feltehetően azért, mert elküldték a címzettnek és nem másolták le az esperesi irattár számára, így a válasz tartalma nem ismert.

³⁰ EOL Budapesti Egyházmegye Iktatott iratok 16. doboz 1940. – 220/1940.

³¹ EOL Budapesti Egyházmegye Iktatott iratok 16. doboz 1940. – 143/1940. ikt. szám. Az irat iktatva: EOL Budapesti Egyházmegye 74. kötet. Iktatókönyv 1939-1942; Esperesi iktató 1939. január 1 – 1942. december 31. 65. o. 143. ikt. szám. 1940. VI. 14. Pünkösdisták betérésének jegyzőkönyve.

A bányakerületi evangélikus püspöki hivatalban D. Raffay Sándor püspök, Kemény Lajos esperes és Ruttkay Miklían Gyula püspöki titkár jelenlétében és részvételével 1940. június 12-én megbeszélést folytatott a Magyarországon „pünkösdisták” néven ismert vallási csoport két vezetőjével: Tomi Józseffel és Siroki Istvánnal.

A pünköszsdisták [sic!] képviselői előadták, hogy a bányakerület területén élő 2000-3000 hívőjük az evangélikus egyházba kíván belépni. Ennek a belépésnek és az egyház közösségben való elhelyezkedésnek módzatait szeretnék megállapítani; ezért jöttek el a megbeszélésre. Hangoztatták, hogy a pünköszdiak [sic!] mozgalma az evangéliumon alapul és hogy az evangélikus egyházban látják azt a történelmi keretet, amelyben vallásukat gyakorolhatják. Bizalommal jöttek és készek az evangélikus egyházban élni tovább közösségi életüket, de ezzel szemben kéri az egyház védelmét és támogatását.

Hosszabb tárgyalás után az egyházba való belépés és bennélés dolgában a következő megállapodás jött létre:

1. Mindkét részről kijelentik, hogy az evangélium szolgálatában és minden emberi érdek figyelmen kívül hagyásával teljes bizalommal és testvéri jóindulattal ítélik meg a helyzetet és az ebből folyó következményeket.
2. A pünköszsdisták [sic!] minden városban és községben az illetékes evangélikus egyházba lépnek be, mint annak az egyházközségnek s azon keresztül a magyarországi evangélikus egyháznak tagjai. Közülük azoknak, akik törvény szerint evangélikusok, semmi formai belépésre nincs szükségük; a másvallásuak az áttérési törvény megtartásával egyenként térnek az evangélikus egyházba. Azok a pünkösdisták, akik a református egyház tagjai, benmaradhatnak a közösségben anélkül, hogy az evangélikus egyházba áttérnének.
3. A pünköszsdisták [sic!] tanításukban és vallásgyakorlatukban elfogadják a Szentírásban és az evangélikus egyházunk hitvallási irataiban foglalt hitbéli alapvetést és irányítást, attól semmiben el nem hajolnak, amennyiben pedig eddig önálló életükben attól eltértek, a jövőben ezt az eltérést megszüntetik.

Ezzel szemben az illetékes lelkész tudtával és hozzájárulásával – lehetőleg annak jelenlétében – továbbra is összejöhetnek lelki épülésre, a Szentírással való foglalkozásra, közös imádkozásra és áhítatos éneklésre. Igyekeznek azonban részt venni a gyülekezet rendes istentiszteletein és vallásos összejövetelein is; az Úr szent vacsoráját a gyülekezettel együtt veszik, de ha kívánják, külön is kiszolgáltathatja nekik az egyház lelkésze ezt a szentséget. Meg nem keresztelt gyermekeiket az illetékes lelkésznél minél előbb megkereszteltetik.

1. Evangélikus voltukból természetesen következőleg a magyar állam törvényes rendjét tiszteletben tartják és a kisebb közösségükhöz tartozókat hazafiúi és állampolgári kötelességeik teljesítésére hathatósan buzdítják.
2. Minden egyházban az illetékes lelkésszel kölcsönös bizalommal intézik a felmerülő ügyeket. Félreértések esetében, vagy ha bármely dologban nehézség merülne fel, a bányakerületi püspökhöz, illetve megbízottjához fordulnak. Ezt azonban nem a feljelentés vagy beárulás színében teszik, hanem lelkészükkel egyetértésben kérik a püspök atyai áldását.
3. Mind a jelenben, mind pedig a jövőben az evangélikus egyház hűséges hívei lesznek, attól el nem szakadnak és annak egységét megbontani nem engedik. Az egyházat építeni, megvédeni és növelni igyekeznek, mert elismerik és vallják, hogy az evangélikus anyaszentegyház nem emberek műve, hanem Isten alkotása, amelynek alapja és feje is a Krisztus. Az ő nevében az evangélikus egyház régi tagjaival békességben és megértésben élnek, azokat meg nem vetik, hanem igyekeznek együtt élni az evangéliumban.”

Budapest, Kmf

[Eredeti, géppel írt D. Raffay Sándor, Kemény Lajos, Ruttkay Miklós, Gyula, Tomi József és Siroki István által aláírt irat.]

6. Részlet a Bányai Evangélikus Egyházkerület püspökének 1500/1940. számú hivatalos körleveléből³²

[Budapest, 1940. június 30.]

„A pünkösdisták [sic!] néven ismert vallási csoport áttérési mozgalma dolgát már hosszabb idő óta³³ szeretnénk olyan megoldáshoz

³² EOL Budapesti Egyházmegye, Iktatott iratok 16. doboz, 1940.

³³ A pünkösdieknek az evangélikusokhoz való konvergálási szándékuk egy ideje már az ország több részén is egyeztetéseket eredményezett, mely Raffayval sikerült. A megegyezés előzményeinek feltárása további kutatásokat igényel. Érdekes adalékok, e szándék korai, nyomtatásban is dokumentált kísérleteire 1936-ból, illetve 1938-ból: „Takó István evangélikus lelkész kijelentette előttünk, hogy Mucsi egy Tomi János (sic! [József]) nevű budapesti vámszaki tiszt kíséretében jelentkezett nála felvételre az evangélikus egyház kebelébe, de ő kérésükkel a püspökhöz utasította őket. Előtte, mint pünkösdisták jelentkeztek. Ez Amerikában ismert szekta, de nálunk az Alföldön is elterjedt és az alföldi pünkösdisták valóban beolvadtak az evangélikus egyház kebelébe. Mindenesetre, ha felvesszük, szigorú kikötéseket szabunk eléjük, külön szektaéletet semmiesetre sem élhetnek, — fejezte be szavait Takó István.” Kitalították Pécsről Mucsit [Ferenc], az ördögűző profétát Az Est XXVII. évf. 203. szám 1936. szeptember 5. 5. o. „Érdekes közlése Kapi püspöknek, hogy a pünkösdisták szekta-gyülekezetei szövetsége az evangélikus egyházba való

juttatni, amely megnyugtató lenne ennek a legjobb meggyőződésünk szerint jóindulatú közösségnek szempontjából, de semmiben sem sértse evangélikus egyházunk érdekeit. Egyházkerületünk lelkészi kara előtt nem ismeretlen maga az áttérési mozgalom. Az sem ismeretlen, hogy a pünkösdisták [sic!] áttérésüket bizonyos olyan feltételekhez akarták kötni, amelyeket egyházunk nem fogadhatott el. E tekintetben egyhangúan nyilatkozott meg a lelkészi kar folyó évi április 26-án³⁴, amikor is a tárgyalások végén kilátásba helyeztem, hogy az egész kérdést az érdekeltekkel újból megtárgyalva érvényesítem a lelkészi konferencia által elfoglalt és egyházunk szempontjából egyedüli helyes álláspontot. Ugyanakkor ígéretet tettem arra nézve is, hogy körlevélben hozom tudomására lelkésztársaimnak azt a megállapodást, amelyet a pünkösdistákkal [sic!] remélhetőleg létrehozunk. Hogy tehát ebben a kérdésben többé se félreértések, se ingadozások, se tájékozatlanságon alapuló helytelen felfogások ne kaphassanak lábra, az alábbiakban szóról-szóra közlöm az 1940. június 12-én a pünkösdisták [sic!] két vezetőjével folytatott megbeszélésem eredményeként létrejött megállapodás idevonatkozó részleteit:

»A pünkösztársadisták képviselői előadták, hogy a bányakerület területén élő 2000-3000 hívőjük az evangélikus egyházba kíván belépni. Ennek a belépésnek és az egyház közösségben való elhelyezkedésnek módozatait szeretnék megállapítani; ezért jöttek el a megbeszélésre. Hangoztatták, hogy a pünkösztársadiek [sic!] mozgalma az evangéliumon alapul és hogy az evangélikus egyházban látják azt a történelmi keretet, amelyben vallásukat gyakorolhatják. Bizalommal jöttek és készek az evangélikus egyházban élni tovább közösségi életüket, de ezzel szemben kérik az egyház védelmét és támogatását. Hosszabb tárgyalás után az egyházba való belépés és bennélés dolgában a következő megállapodás jött létre: [...]«^{35,36}

felvételét kérte. »E kérés teljesítését — úgymond a püspök — egyházi alkotmányunk nem engedi meg.«» Kapi Béla evangélikus püspök a jobb- és baloldali szélsőségek veszedelmeiről Magyarország 1938. XLV. évf. 231. szám. október 13. 13. o.

³⁴ Az 1938-1951 közötti presbitériumi jegyzőkönyvben (EOL) 1940.04.26-ai bejegyzés nem szerepel, 1940-ból csak egyetlen, szeptemberi, így a lelkészi kar nyilatkozata nem ismert.

³⁵ A körlevél innen szóról szóra közli a június 12-ei megállapodás jegyzőkönyvben rögzített hat pontját, melyet nem ismételünk meg.

³⁶ A megállapodás hat pontját – általunk ismertén – egyedülként kivonatosan közli: DURKÓ Sándor. *A békési Élet Fája Gyülekezet története*. MPE-OCM. Békés. 2015. 53. o. A békési helyzetre vonatkozóan ismerteti a Békéscsabai Evangélikusok Lapja tudósítását a pünkösdi „szekta” ügyében született határozatról: „Az egyházmegyei presbitérium javaslata a pünkösdi ’szekta’ ügyében. A bányakerületi püspök úr 1500/1940. számú körlevelében arról

Ez az a megállapodás, amelyet Tomi József és Siroki István, mint a pünkösdisták [sic!] vezetői aláírtak és így kötelezőnek ismerték el, a teendőkre nézve és a követendő eljárás tekintetében világosan tájékoztat. A helyi viszonyoktól függ, hogy az átvétel részletei és a gyülekezetben való elhelyezkedés módozatai hogyan alakulnak. Lelkésztársaim részéről megértésre, szeretetre és bizalomra van szükség, de ugyanakkor határozottan állást kell foglalniok egyházunk hitvallásos tanításai és gyakorlata mellett.

Minden tekintetben és mindenkor, akár személyesen, akár pedig levélben, készségesen állok a lelkészek rendelkezésére, ha valamilyen félreértés merülne fel. Hogy esetleges akadályoztatásom esetén se legyen fennakadás, megbíztam Kemény Lajos budapesti esperest, hogy ebben a kérdésben képviseljen. Ezt azért tettem, mert a budapesti egyházmegye területén él a betérni szándékozó pünkösdisták

értesített minden kerületében működő lelkészt, hogy a pünkösdisták 'szektájával' sikerült olyan megegyezést kötni, mely most már hitelvi szempontból teljesen megállhat, nem úgy mint az a megállapodás, melyet a lelkészi kar április 26-án egyhangúan elvetett". [Továbbá: Az Egyházmegyei Presbitérium javaslata a pünkösdi szekta ügyében. *Békéscsabai Evangélikusok Lapja*. 1940. 6. (aug.) 95-103. o.] E forrás alapján kitekinthetünk a békéscsabai helyzetre is; a megállapodás 5. pontja ellenére Békésen mégsem a „kölsönös bizalom” jegyében alakult az együttműködés: „Békéscsabán és környékén nem tartották magukra nézve kötelezőnek a pünkösdiakkal való megállapodást, és elég kritikusan nyilatkoztak az említett lapjukban az evangélikus lelkészek” uo. 54. így más megoldást kellett keresni: „Nagy Ferenc [a gyülekezet lelkipásztora 1932.10.04 -1939.12.31 között] testvér beszélt a helyi evangélikus lelkésszel, aki szükkeblűen fogadta. Majd beszélt a baptista vezetőséggel is, akik nagy lelkesedéssel ajánlották fel támogatásukat. Feltételük az volt, hogy az imaházat be kell zárni, a Szentlélek tanát ne hirdessék, a nyelveken szólast nyilvánosan ne gyakorolják, vállalják a baptista hitvallást. A Szilvesztert és az Újévet a gyülekezetet a baptistákkal együtt töltötte”. Uo. 51. o. 1940 nyarát követően, melyben közrejátszhatott a pünkösdi lelkipásztor váltás is „...megnyílt a Drága u. 25. szám alatti imaház ajtaja. Az udvar felöli bejárati ajtó fölött elhelyezett táblán a következő felirat volt: „EVANGÉLIKUS IMAHÁZ”. Ez időtől megindult a pezsgő gyülekezeti élet Kalincsák [Mihály] testvér [1940 márc. – 1948.05.12 között a gyülekezet lelkipásztora] vezetésével...” Uo. 55. o. Ugyanerről más visszaemlékező: „1939-ben, a betiltás-kor a gyülekezet egyik része Nagy Ferenc testvérral a baptista gyülekezethez csatlakozott. Ő Rosszerdőn lett lelkipásztor. Utána ment oda Telegdi testvér baptista prédikátornak, aki később szintén pünkösdi lett. 1941-ben került Békésre Kalincsák Mihály testvér, az ő vezetésével csatlakozott a gyülekezet megmaradt része az evangélikus egyházhoz, azzal az engedménnyel, hogy vasárnap délelőtt kivételével szabadon tarthatunk összejövetelt, de a felirat „Evangélikus gyülekezet” legyen”. BÉRCES Lajos: Gyermekkori emlék – A veréb is talál házat – Interjú Durkó Sándorral. *Élő Víz* 1997/4.

[sic!] fele és így Kemény Lajos már eddig is részt vett minden tárgyaláson és közvetlen érintkezésben áll a pünkösdistákkal [sic!] is.

Szeretném, ha megértenék szándékomat és ezt az egész mozgalmat megalégedésre bonyolítanánk le.”

[Eredeti, nyomtatott példány.]

7. Határozati javaslat és háttér a bányakerületi közgyűlés részére az arad-békési egyházmegyének volt pünkösdistákkal kötött bányakerületi megállapodás elleni tiltakozás tárgyú közgyűlési határozata kapcsán³⁷

[Budapest, 1940. augusztus 22 után]

„A bányai egyházkerület püspöke 1534/1940. szám alatt 1940. június 30-án kelt körlevelében arról értesítette az egyházkerület lelkészeit, hogy a pünkösdisták néven ismert vallási csoportnak egyházunkba való belépése tekintetében a pünkösdisták két vezetőjével megállapodást létesített. A megállapodás részleteit a körlevél teljes szövegében közli. Az előzményekhez tartozik, hogy a pünkösdisták már évek óta kísérleteztek ilyen megegyezés létrehozásában s az egyes helyeken sikerült is, mint pl. Kiskőrösön. Az újabb tárgyalások felvételét részükről az sürgette, hogy a belügyminiszter múlt év őszén 363/500/1939. VII. számú rendeletével ennek a szektának a működését is betiltotta. A bányakerület püspöke folyó évi április 26-án a bányakerület lelkészeivel értekezletet tartott, amely a pünkösdisták akkori kívánságait³⁸ teljesíthetetlennek mondta s a konferencia azzal a határozattal oszlott el, hogy püspök úr a további tárgyalásokon érvényesíteni fogja a lelkészi konferencia álláspontját, s amennyiben eredmény jön létre, ezt körlevelében fogja a lelkészekkel tudatni. Az 1940. június 12-én létrejött megállapodást is tartalmazza ez a körlevél s lényege abban van, hogy a pünkösdisták tanításukban és vallásgyakorlatukban elfogadják a szentírásban s evangélikus egyházunk hitvallási irataiban foglalt hitbeli alapvető tanítást, attól semmiben el nem hajolnak, amennyiben pedig eddigi önálló életükben attól eltértek, a jövőben ezt az eltérést megszüntetik. A körlevél a továbbiakban a kivitel gyakorlati módozataival foglalkozik.

Az arad-békési egyházmegye presbitériuma az egyházmegye folyó évi augusztus 22-én tartott közgyűlése előtt azt a javaslatot

³⁷ EOL Budapesti Egyházmegye Iktatott iratok 16. doboz 1940.

³⁸ Ilyen kívánság lehetett például: GAUDY László: *A próféta jövedölte papi sors* c. tanulmányában a laikus hívők által kiszolgáltatót úrvacsoravétel kapcsán említi meg „A magyarországi pünkösdisták mozgalom az evangélikus egyházba való beolvadási szándéka idején szintén ilyen kikötésekkel akart élni”. *Protestáns Szemle* 1944. szeptember LIII. évfolyam 9. szám (225-230) 228. o.

terjesztette elő³⁹, hogy az egyházmegye tiltakozzék a pünkösdisták befogadása ellen és az egyházkerületi közgyűlésen át terjessze ezt a megegyezést az egyetemes közgyűlés elé, mely aztán intézkedhetik zsinat összehívásáról, hogy jogosan és véglegesen határozzon a szekta-unio ügyében.

Az egyházmegyei presbitériumnak közgyűlés által magáévá tett határozata ezt a megegyezést ugyanis egy veszedelmes szektával való valóságos unionnak nevezi, kifogásolja, hogy az illetékes lelkész tudtával és hozzájárulásával külön is összejöhetnek lelki épülésre, a szentírással való foglalkozásra, közös imádságra és áhitatos éneklésre, végül az Úr szent vacsoráját együtt veszik ugyan a gyülekezettel, de kívánságukra az illetékes lelkész külön is kiszolgáltathatja ezt nekik. Végül sérelmezi azt, hogy így egy tömeges áttérési mozgalom fejlődik ki, holott minden egyes pünkösdistára kellő oktatás és megfigyelés után beléphet egyházunkba. Kifogásolja végül, hogy ez a megegyezés csak a bányakerületre vonatkozik, már pedig a magyarhoni evangélikus egyházat nem lehet külön áttérési területekre szakítani. Legvégül sérelmezi, hogy ez a csoport azt a külön kiváltságot élvezné, hogy közvetlenül kérhetné a püspök atyai irányítását.

A felterjesztésnek már kiinduló pontja is téves. Nem az egész vallási csoport en blok befogadásáról van szó, hanem csoporthoz tartozók ama részének, akik az evangélikus egyházban akarnak elhelyezkedni, egyénenkénti áttéréséről. A tárgyalások egész menete világosan bizonyítja, hogy unioról egyáltalán nincsen szó, hanem olyan gyakorlati megoldásról, mely, egyházunk hitelveinek teljes sértetlensége mellett a betérő volt pünkösdistáknak lelki elhelyezkedését is biztosítani akarja. Mint ahogy minden egyes gyülekezet lelkésze eddig is felvehetett az egyházba minden pünkösdistát, ha meggyőződött arról, hogy egyházunk hitelveit elfogadja, úgy a bányakerület püspökének is kétségtelenül joga van ahhoz, hogy az egyházkerületében ilyen esetben egyöntetű eljárást hozzon létre, mégpedig egészen alkotmányosan, a lelkészekkel való megbeszélés alapján, ami mellett természetesen megmarad minden lelkésznek az a joga, hogy olyan áttérésre jelentkezőt, akinél nem győződik meg a szükséges magatartásról, elutasíthat. Határozati javaslatom a következő:

A kerület közgyűlés az arad-békési egyházmegye közgyűlési határozatának a volt pünkösdistákkal kötött bányakerületi megállapodás elleni tiltakozását elutasítja és a püspök eljárását helyesli.”

[Eredeti, géppel írott, aláírás nélküli másolat.]

³⁹ Az EOL-ban az Arad-Békési Egyházmegye közgyűléseinek jegyzőkönyvei közül 1936 és 1940 közöttiek hiányoznak, így a közgyűlés javaslata nem ismert.

8. Feljegyzés 38/1944 ikt. sz. a. a Pilisen történt eseményekről [Budapest, 1943.]⁴⁰

Pilisen 1943 jan 3.

Csendőrörs megjelent, imaóra közben Földesi Pálnak nyáregyházi utcai házában, mely hely az evang[élikus] egyház által 531 igaz. sz. a. bejelentve van erre a célra s az ott lévő 13 evang. férfit és nőt valamint az ott lévő bibliákat, ima és énekeskönyveket, padokat, imaasztalt stb. bevitték a Községházára. Ott 3 napon át j[egyző] könyveztek. Honéczy Pál pilisi lelkész közbelépett, igazolta őket, hogy evangélikusok és az egyház tudtával tartják összejöveteleiket. Ennek ellenére internálással fenyegetik őket. A szolgabíró (Enyedy Kálmán). Legnagyobb ellenségük Szilágyi Dezső főjegyző, aki azzal fenyegetődzik, hogy elveszi közellátási jegyeiket s dögöljenek éhen rakásra.

Pilisen 30-40 kötött van az áttérő pünkösdisták száma.

[Eredeti, kézzel írt, aláírás nélküli irat.]

9. Feljegyzés⁴¹ 39/1944 ikt. sz. a. a pünkösdiekkel folytatott megbeszélésről⁴²

Budapest, 1943. július 26.

1943 júli 26.

Pünkösdistákkal [sic!] megbeszélés.

Jelen: D. R. S.⁴³

K. Sz.⁴⁴

Honéczy Pál⁴⁵

⁴⁰ Mivel a pilisi eseményekről több tétel található az esperesi hivatal iktatókönyvében, viszont az iktatott iratok között csak ez található meg a levéltárban, így nem egyértelmű, hogy az irat az iktatókönyv melyik tétele. Kutatásaink alapján az irat az alábbi iktatókönyvi tételt takarhatja: EOL Budapesti Egyházmegye Iktatott iratok 18. doboz 1943. EOL Budapesti Egyházmegye 75. kötet – *Iktatókönyv 1943-1951; Budapesti Egyházmegye Esperesi iktató 1943. január 1. – 1951. december 31. – 71. o. 38. szám, február 18.: a pilisi zaklatás tényfelvétele (lehet esetleg a 9. tétel a) pontja is, lévén ugyanarra vonatkozik; bár annak b) pontja az iktatókönyv 39. tétele).*

⁴¹ A feljegyzés készítője Kemény Lajos lehetett.

⁴² EOL Budapesti Egyházmegye Iktatott iratok 18. doboz 1943.

⁴³ Dr. Raffay Sándor.

⁴⁴ Személyére nem találtunk közelebbi adatot.

⁴⁵ Honéczy Pál (1886-1996) pilisi evangélikus lelkész, korábban, 1936 és 1937 között a bányai kerületi Közép-Pest-vármegyei Evangélikus Egyházmegye esperese. Internet: <http://www.szombathely-lutheran.hu/egyhaztortenet/egy-hazkozseg.html> [2020.01.23]

Tomi József
Siroky István.

a., Pilisi ügy⁴⁶. Honéczy megígéri, hogy a főbíróval beszél és igazolja, hogy a megbüntetett pümkösdisták evangélikusok, illetve kettő református. Külön magán összejöveleteket ne tartsanak.

b.⁴⁷, A prófétaság ügye. Szabadkáról két prófétanő jelent meg. Ráczné⁴⁸ és u. n. Mancsi⁴⁹. Mint Kék Keresztes csoport⁵⁰ működtek

⁴⁶ Lásd a 8. számú dokumentumot.

⁴⁷ E tételhez lásd az alábbi iktatókönyvi tételt: EOL Budapesti Egyházmegye 75. kötet – *Iktatókönyv* 1943-1951; *Budapesti Egyházmegye Esperesi iktató* 1943. január 1. – 1951. december 31. – 71. o. 39. szám alatt; II. 18-i dátummal: *Pümkösdisták*. [sic!] A prófétasági mozgalom.

⁴⁸ A szabadkai prófétas mozgalmat 1943 elején Rácz Ferenc (1895-1971) indította el második feleségével, aki egyúttal „a próféta” is volt. („A legértelmeletlenebb és legelfogathatatlanabb az volt, hogy a gyülekezet vezetője vadházasságban élt próféta feleségével. (Ma ezt úgy mondanák választékosan, hogy összeköltöztek). Meg, hogy ezt a viszonyt a próféta feleség által 3-4 alkalommal hozott kijelentéssel legalizálták”. *FIRST*, 2012. 18. o.) Rácznén kívül mások is kaptak, illetve tolmácsoltak prófétai kijelentéseket. A probléma nem kizárólag a pümkösdieket érintette, és annyiban evangélikus ügy is volt, hogy a mozgalom valójában a szabadkai evangélikus lelkész tudtával és támogatásával működött. A mozgalom egy bűnvalláson és a prófétai kijelentésen alapuló karizmatikus lelkiségi irányzat volt, mely komoly lelki ébredéseket eredményezett ugyan, de sok gyülekezet közösségét fel is bolygatta és szétszakította. Bővebben lásd: RAJKI Zoltán: A pümkösi mozgalom az 1940-es évek végén, Magyarországon. Az ún. Csorba-féle egység (1949-1950) In: *Egyháztörténeti Szemle* 9. évfolyam 4. szám 1. Siroki a mozgalom megjelenését korábbra teszi: „1942-ben, az akkor Magyarországhoz tartozó Szabadkán egy kis evangéliumi csoport tevékenysége hatotta át az országot”. SIROKY, 1999. A pümkösi közösségre gyakorolt nagy befolyásáról így emlékszik BERNHARDT Gyula: „Háború előtt, amikor a bécsi döntés eredményeként 1940-ben a Vajdaságot is visszacsatolták Magyarországhoz, közvetlen kapcsolat létesülhetett az ottani városokkal. Közösségünknek nagyobb része [kiemelés a szerzőtől] jó lehetőséget látott a Szabadkáról elindult prófétás ébredésben. In. Bernhardt, *Vázlat*) 401. o.

⁴⁹ Mancsi nővér: Lakatos Mancsi; Zsuzsi nővér, akit Ráczné jobb kezének ismeretek. (Köszönetet mondok a szabadkai származású Arnold Ernőnek, ki segített az említett prófétanők beazonosításában, és fontos információkkal szolgált számomra a korabeli szabadkai gyülekezetekről is.)

⁵⁰ A Késkereszt Egyesületet 1877-ben Louis Lucien Rochat svájci református lelkész alapította. 1887-ben tizenkét ország csatlakozott hozzá és megalakult a Nemzetközi Kék Kereszt Szövetség. Magyarországon 1896-ban jött létre és a háború utáni évekig működött. Az egylet célja az volt, hogy az alkoholban szenvedő betegeknek a gyógyítását Isten igéje által végezzék. In: Zsinati levéltár fondjegyzéke. Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára

ott. Manci ez évben több ízben 2-3 napra megjelent Kiskőrösön, Kispesten. Rakai Viktória⁵¹, aki r. k. születésű Apátfalvára való. Többször megjelenik közöttük Mandrész⁵² (?) és Doenyovszky⁵³ (?) is, ezek a nyelveken szólnak⁵⁴ nem a gyülekezetben, hanem csak magánösszejöveteleken szerepelnek. Siroky ezt ébredésnek tartja, hatása legalább is annak mutatkozik.

Tomi: ez a mozgalom kettészakítja a gyülekezeteket⁵⁵. Sok hazugság, rágalom, személyeskedés, halottidézés is volt.⁵⁶

Murányi: A Kovács féle csoport egyházhi, mert a legnagyobb rész kiszakadt. Kézrátételes prófétai [??] is volt. Az új mozgalom teljesen eltér az ige[??] és alaptól.

30. fond Kékkereszt Egyesület iratai. Maga a szervezeti kötődés igencsak megtévesztő, ugyanis bár a szervezet valóban működött, az Egyesület neve alatt „működött” több kis gyülekezet is a kisegyházak betiltása alatti időben, így a délvidék visszacsatolása után a szabadkai pünkösdi gyülekezet is 1941 és 1945 között.

⁵¹ Személyére nem találtunk közelebbi adatot.

⁵² Személyére nem találtunk közelebbi adatot.

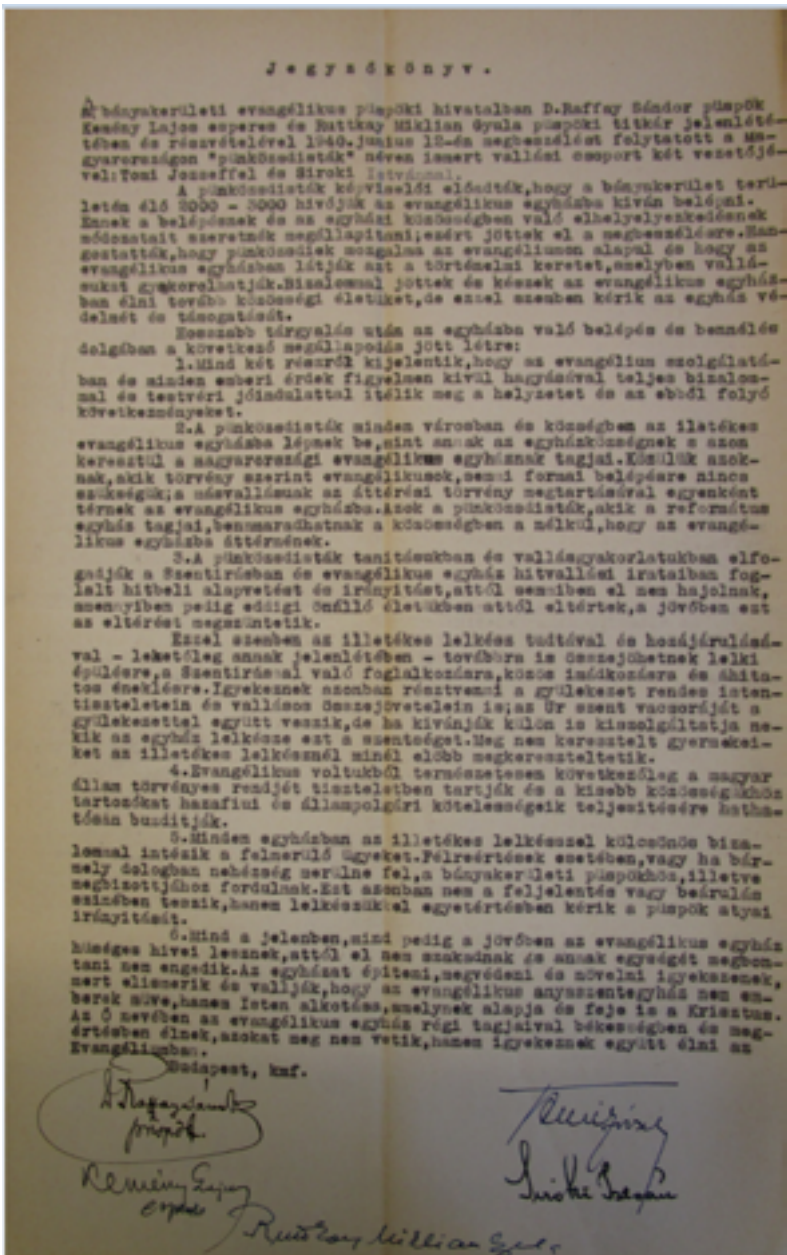
⁵³ Személyére nem találtunk közelebbi adatot, de a családnév helyesen: Drenyovszky, mely pontosítást ezúton is köszönök Korányi Andrásnak.

⁵⁴ Az 1Kor 14,2-ben szereplő ún. lelki ajándék, mely a karizmatikus egyházakban a Szentlélek keresztség jele. Átala a hívő megkerüli természetes értelmét és szelleme közvetlenül Istennel kommunikál.

⁵⁵ Tomi aggodalmát a püspök is osztotta, mert éves jelentésében még a befogadott pünkösdisták problémájára is kitért: „Raffay Sándor püspök betérjesztette hivatalos évi jelentését. [...] A főpásztor felpanaszolta, hogy az evangélikus vallásra tért pünkösdistákat hamis próféták bolygatják...” Negyedszázada püspök Raffay Sándor. *Új Magyarország* X. évf. 233. szám. 1943. október 15. 6. o.

⁵⁶ A mozgalom értékelése még a negyvenes évek végéig gondot jelentett a pünkösdi mozgalomnak, s ezen megbeszélés emlékeztetőben is egyértelműen látszó Siroki-Tomi ellentét a későbbiekben is megmaradt. Tomi az Evangéliumi Pünkösdi Közösség vezetőjeként ellenezte, Siroki az Evangéliumi Keresztények vezetőjeként támogatta és jelentős megújulásnak, ébredésnek tartotta a szabadkai mozgalmat. Lásd: SIROKY, 1999. „Azon a tavaszon [1945-ben] Siroki testvér felkereste Tomi testvért, hogy indítsák el a misszió munkát. Tomi testvér, aki Siroki testvértől eltérően egy újjal sem fogadta el a szabadkai mozgalmat, és annak tévedéseit, a missziói munka elindítását, ilyen veszedelmes fronthelyzet között teljes képtelenségnek tartotta és elfordult ettől a gyerekes ötlettől. [...] Ennek kapcsán az addig együtt lévő közösség kétfelé szakadt. A Szabadkai dolgokhoz még ezután is ragaszkodó 4500 tagot számláló Evangéliumi Keresztények közösségére, és a Szabadkai mozgalomtól, teljesen elzárkózó, Tomi József elnöklete alatt lévő Evangéliumi Pünkösdi Közösségre, melynek akkor 970 tagja volt.” In: BERNHARDT, *Vázlat* 401-402. o.

A kiskőrösi szakadár pünkösdisták csoportja vezetője: Városi József.
A budapesti evangélikus egyházmege esperese Kemény Lajos
[Eredeti, kézzel írt, aláírás nélküli irat.]

EOL Budapesti Egyházmege Iktatott iratok 16. doboz 1940. -
143/1940. ikt. szám

V. LÁSZLÓ ZSÓFIA: PÉLDÁS ASSZONYOK – NŐI SZEREPEK
VÁLTOZÁSA A PROTESTÁNS HALOTTI BESZÉDEK TÜKRÉBEN
(1711–1825) CÍMŰ KÖNYVÉRŐL

THOUGHTS ON V. LÁSZLÓ ZSÓFIA'S BOOK PÉLDÁS
ASSZONYOK – NŐI SZEREPEK VÁLTOZÁSA A PROTESTÁNS
HALOTTI BESZÉDEK TÜKRÉBEN (1711–1825) [EXEMPLARY
WOMEN – CHANGES IN WOMEN'S ROLES IN THE LIGHT
OF PROTESTANT FUNERAL ORATIONS (1711–1825)]

A kötet szerzőjének kapcsolódó kutatásairól eddig megjelent tanulmányai, illetve a 2012-ben megvédett bölcsészdoktori értekezése révén már tájékozódhattak az érdeklődők. Jelen kiadvány e korábbi tapasztalatok, munkafolyamatok igen szerencsésen ötvözött szintézise, s ennek következtében új formában követhető nyomon a szerző fontos, friss gondolatmenete. László Zsófia könyve izgalmas módszertani segédletet is jelent, hiszen mind a téma, mind a forráscsoport újszerű szemléletével, elemzésével újabb kutatási irányokat jelöl ki, melynek során igen árnyaltan mutatja be mindkettőt. Ebben nagy segítséget nyújt az olvasónak a kiérlelt, letisztult gondolatmenet szabatos, pontos megfogalmazása is. Jó példa erre a (legalább) kettős értelmű kötet cím is: példaértékű asszonyok példáján mutatja be a szerző egy forráscsoport sokrétű használati lehetőségeit.

A halotti beszédek műfaji és vizsgálati szempontból igen jól meghatározható korpuszt jelentenek: tartalmi és formai jellemzőik miatt látványosan elkülöníthetők más egyházi beszédektől, ezért a megfelelő szempontok kiválasztásával igen árnyalt képet adnak egy-egy témaköréről. Különösen igaz ez a nőkérdésre, hiszen a prédikációk toposzainak és exemplumainak vizsgálata során e kérdésről egy eddig kevésbé vizsgált szempontrendszer érvényesíthet a kutató.

A kötet szerzőjének kutatásai egyaránt jól illeszkednek a hazai és a nemzetközi gyakorlatba, számos új adattal és szemponttal gazdagítva azokat. Előbbi tekintetében külön kiemelendő, hogy míg a magyarországi, elsősorban Kecskeméti Gábor nevéhez köthető alapkutatások az 1711-es évvel zárulnak, s az MTA – PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoportban végzett, folyamatban lévő, kapcsolódó vizsgálatok korszakhatára 1800, a V. László Zsófia által felgyűjtött anyag keletkezése 1711 és 1825 közé tehető. A kötetben elemzett anyag tehát nem csupán egy művelődéstörténeti szempontból igen izgalmas korszakot reprezentál, hanem (mint a kötet is igazolja) kiválóan alkalmas egy, a prédikációk műfajához kapcsolódó,

témától független szempontok alapján kreált korszakhatárokon átívelő folyamat bemutatására.

A szerző számos olyan műfajra vonatkozó szempontot vet fel könyvében, amelyek akár új, önálló kutatási irányokat is kijelölhetnek. Ezek közé tartozik a felekezeti szempont új megközelítése a Mária Teréziáról szóló halotti beszédek esetében – itt ugyanis márkánsan eltér a halott és a gyászbeszéd szerzőjének felekezete. Ugyancsak fontos adalékot jelenthet az olvasmány- illetve lelkiégtörténet szakértői számára az az adat, amely Lázár Mária prédikációolvasási szokásait mutatja be. A műfaji sajátosságokat bemutató fejezetet a nőkérdés összetett, számos szempontot érvényesítő vizsgálata követi V. László Zsófia kötetében. Ezek között egyaránt megtalálhatjuk a nőnevelés – változatos forrásokon alapuló – elméleti és gyakorlati kérdéseit, a nők képességeivel kapcsolatos állásfoglalásokat, a női szerepek és minták példáit, valamint az ideális nő megjelenítését. Számos forráscsoportot használ: memoár, levelezés, tanácsadókönyv – ezzel is a színes és sokrétű megközelítésmódot követve.

A kötet második részének középpontjában Daniel Polixéna alakja áll. Az ehhez kapcsolódó szerzői kérdésfeltevés több szempontból is izgalmas: elsősorban azért, mert a nevezett nemesasszonyról egyébként is van történelmi ismeretünk. Vagyis azt is vizsgálja, hogy miként tükröződik az ő reális alakja a prédikációban. A kérdésfeltevés jogoságát az a közismert példa is igazolja, amelyet Kecskeméti Gábor a József Attila felett mondott temetési beszéd kapcsán elemzett: jelesül azt, hogy miként segítheti a retorika a személyt valójában nem ismerő hitszónokot a konvencióknak megfelelő parentáció megtartásában, illetve mennyiben függetleníti azt az elhunyt személyétől. Daniel Polixéna esetében érdekes következtetésre jut a kötet szerzője: meglátása szerint a prédikátorok által adott leírások ideális nőként jelenítették meg. Ennek következtében bizonyonnyal pozitív irányba torzították valós személyiségét, ám ennek ellenére is jól felhasználható, reálisnak értékelhető forrást jelentenek a nőekkel szemben támasztott általános elvárásoknak vizsgálatához is. Ez különösen annak fényében érdekes, hogy éppen ebben az időszakban (az 1820-as években) válnak népszerűvé Magyarországon azok a külföldi, elsősorban francia eredetű elméleti írások, amelyekben az „új típusú” prédikálásról esik szó. Ennek fontos szegmensei a „halottakról vagy jót vagy semmit” elvét követő, illetve az általánosítást kerülő, a halott személyes tulajdonságait bemutató beszédmód. Mivel V. László Zsófia kutatási eredményei a Daniel Polixéna-beszédek sajátosságaiból adódóan elsősorban a protestáns nézőpontokat mutatják be, joggal feltételezzük, hogy egyszersmind a prédikációkutatás újabb lehetőségeit és irányait jelölik ki.

Külön szólnunk kell a függelékről, amelyben a könyvészeti adatokon túl az elhunytakra vonatkozóan is számos adat kerül bemutatásra, újabb szempontokat adva a prédikációkutatáshoz (a férj adatainak említésére és a társadalmi állás meghatározására). Különösen irodalom- és művelődéstörténeti szempontból jelentős az a táblázat, amelyben Csepregi Turkovics Ferenc 1739-ben írt, Wesselényi Zsuzsanna búcsúztatójában szereplő exemplumokat.

Összességében tehát megállapítható, hogy V. László Zsófia kötete számos szempontból gazdagítja olvasóját: irodalom- és művelődéstörténeti adatai éppúgy új irányokat jelölhetnek ki a további kutatás számára, mint az eszme-és lelkiségtörténeti vonatkozásúak.

(ism.: Maczák Ibolya)

E számunk szerzői / The authors of this issue

IMRE MIHÁLY, Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
E-mail: imre.mihaly@arts.unideb.hu

JULIANE BRANDT, PhD, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem
(EKKE), Pedagógiai Kar, Neveléstudományi Intézet
E-mail: JBrandt60@gmx.de

MACZÁK IBOLYA, PhD hallgató, Pázmány Péter Katolikus
Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskola
E-mail: maczak.ibolya@gmail.com

SÁGI GYÖRGY, PhD hallgató, Pázmány Péter Katolikus Egyetem
BTK; tudományos segédmunkatárs, ELKH-PPKE-PTE
Fraknói Vilmos Római Történelmi Kutatócsoport
E-mail: sagi.gyorgy1988@gmail.com

VÁGFALVI ZOLTÁN CSABA, PhD hallgató, Szegedi
Tudományegyetem Történelemtudományi Doktori Iskola.
E-mail: vagfalvi.zoltan@gmail.com

WINTERMANTEL BALÁZS, teológus, a Wesley János Lelkészképző
Főiskola Soá- és Kereszténység Kutatóintézet főmunkatársa,
a Theológiai és Valláspedagógiai Doktori Iskola Előkészítő
doktorandusza
E-mail: wintermantelb@gmail.com